

GODIŠNJAK
Decembar 2020.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2020

Godina XIV / Broj 24 / Decembar 2020.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Beograd, Jove Ilića 165

Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

MEĐUNARODNI ODNOSI

Srdan T. Korać – Ljudska (ne)bezbednost, ratovanje i međunarodni odnosi: feministički pristup	11
Maja Kovačević – Diferencirana integracija u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde Evropske unije: slučaj Danske	35
Aneta Šamanc – Jezik i konstruktivizam u disciplini međunarodnih odnosa: kuda nakon tri decenije razvoja?	55
Anila Jelesijević – Upotreba argumenta o „kosovskom otcepljenju” u slučajevima Južne Osetije, Abhazije i Krima	73
Александар Јазић – Положај држава Вишеградске групе у „Иницијативи 17+1”	105
Andrej Stefanović – Breaking the Deadlock: The Conference on Disarmament between Continuation, Dissolution and Renewal	123
Borko Stefanović – Uticaj na odluke američkog Kongresa kroz rad etičkih lobija . . .	145

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Anita Burgund Isakov, Violeta Marković, Sanja Polić Penavić – Refleksije studenata socijalne politike i socijalnog rada u periodu vanrednog stanja izazvanog pandemijom Kovid-19 u Srbiji.	163
Danijela Pavlović – Značaj koncepta kulturno kompetentne prakse u Srbiji	185
Miroslav Budimir – Zaštita maloletnih migranata bez pratnje u Republici Srbiji – Predlozi za njeno unapređenje zasnovani na uvidima iz prakse	203

NOVINARSTVO I KOMUNIKOLOGIJA

Sanja Domazet – Dokumentarni roman kao vodeći literarno-novinarski žanr 21. veka	223
--	-----

POLITIKOLOGIJA

Nikola Savić – Transferabilne veštine u sistemu visokog obrazovanja: potreba za programima transferabilnih veština na doktorskim studijama Univerziteta u Beogradu	243
Jovo Cvjetković – Sto godina od smrti slavnog sociologa: Maks Veber i sociologija kao nauka	263

Uputstvo za autore	273
---------------------------------	-----

CONTENT

INTERNATIONAL RELATIONS

Srdan T. Korać – Human (In)security, Warfare and International relations: A Feminist Research Approach	11
Maja Kovačević – Differentiated Integration in the European Union's Area of Freedom, Security and Justice: The Case of Denmark	35
Aneta Šamanc – Language and Constructivism in International Relations: Where to After Three Decades of Development?	55
Anila Jelesijević – The Use of "Kosovo Secession" Arguments in the Cases of South Ossetia, Abkhazia and Crimea.....	73
Aleksandar Jazić – The Position of the Visegrad Group States in the "Initiative 17+1".....	105
Andrej Stefanović – Breaking the Deadlock: The Conference on Disarmament between Continuation, Dissolution and Renewal	123
Borko Stefanović – Ethnic lobbies in the US Congress and Their Influence on Decision Making	145

SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

Anita Burgund Isakov, Violeta Marković, Sanja Polić Penavić – Reflections of Social Politics and Social Work Students During Emergency State Caused by the Covid 19 Pandemic in Serbia	163
Danijela Pavlović – The Importance of the Concept of Culturally Competent Practice for Social Work	185
Miroslav Budimir – Protection of Unaccompanied and Separated Refugee/Migrant Children in the Republic of Serbia – Proposals for Its Improvement Based on the Practice Insights	203

JOURNALISM AND COMMUNICATION

Sanja Domazet – Documentary Novel as the Leading Genre of Literary Journalism in 21 st Century	223
--	-----

POLITICAL SCIENCE

Nikola Savić – Transferable Skills in Higher Education System: Need for Transferable Skills Programs in PhD Studies Curricula at the University of Belgrade	243
Jovo Cvjetković – Centenary of the Death of the Famous Sociologist: Max Weber and Sociology as a Science	263

Instructions for the Authors	273
---	------------

Ovaj broj Godišnjaka štampan je uz podršku Ministarstva
prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Srđan T. Korać*

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Ljudska (ne)bezbednost, ratovanje i međunarodni odnosi: feministički pristup

Apstrakt

Rad razmatra kako feministički pristup kao deo korpusa kritičkih teorija međunarodnih odnosa i međunarodne bezbednosti može doprineti širenju i produbljivanju znanja o zanemarenim ili neprepoznatim aspektima fenomenologije ljudske (ne)bezbednosti u kontekstu ratovanja kao društvene prakse. Autor nastoji da ukaže na čvorišne tačke u kojima se osnovne postavke feminističkog pristupa ukrštaju sa potrebom za valjanim opisom i objašnjavanjem preostalih „slepih mrlja” fenomenologije ljudske (ne)bezbednosti posmatrane iz ugla stvarnosti međunarodnih odnosa, te mogu da pruže saznavni doprinos i nadomeste usko vidno polje pozitivističkog *mainstreama*. Saznavne prednosti feminističkog pristupa sagledane su u više ravni: međudejstva odnosa dominacije i proizvodnje znanja o ljudskoj (ne)bezbednosti, uticaja hijerarhija moći i suverenosti na stvaranje ljudske nebezbednosti, složene prirode netipičnih nosilaca nasilnih praksi i etike brige. Autor zaključuje da feministički pristup ima epistemološki potencijal za osvetljavanje aspekata ratovanja kao društvene prakse zanemarenih u literaturi teorijskog *mainstreama*, a posebno aspekata koji ukazuju na raznolikost i specifičnu prirodu izvora ljudske nebezbednosti uslovljenu ratnim operacijama. Feministički pristup dodaje kamenčić mozaiku znanja koji omogućava celovito razumevanje svakodnevnih iskustava ljudi uhvaćenih u vrtlog ratnih dešavanja, suprotno njihovoj volji i moći odlučivanja.

Ključne reči

ljudska bezbednost, međunarodni odnosi, međunarodna bezbednost, ratovanje, kritičke teorije, feminističke teorije

* srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

LJUDSKA BEZBEDNOST U BESKRAJNOM VRTLOGU NASILNIH PRAKSI MEĐUNARODNIH AKTERA

Nasilje je sveprožimajuća komponenta društvenih odnosa utoliko što nadilazi okvire ratovanja kao društvene prakse, mada, površno posmatrano, deluje kao da ciklično, iznova i iznova, izvire iz te prakse i potom u nju uvire.¹ Nasilne prakse su uvek tu negde oko nas, skrivene u dinamici društvene moći; one su potka međudejstva različitih političkih zajednica, čak i kada nema rata kao primene organizovane oružane prinude. Džon Gilmartin (John Guilmartin) sa pravom primećuje da istorija civilizacije obiluje primerima dugih oružanih konflikata gde je prelaz iz ratnog stanja u mirnodopsko stanje često zamagljen, jer su u asimetričnim sukobima maksimalistički politički ciljevi neprilagođeni elastičnoj sposobnosti ratujućih entiteta da tačkasto rasprše svoje borbene akcije.² U odsustvu odlučujuće prevage na bojištu bez jasne linije fronta i odlaganja postizanja usvojenih (spoljno)političkih ciljeva, ratne operacije se nakon čestih primirja obnavljaju u nadi da će doći do uspostavljanja nadmoći projektovane oružane sile potrebne za proglašenje pobeđe i nametanje sopstvene volje poraženom. Iako nisu masovno destruktivne kao u totalnom ratu, te često ne donose užasan kraj borcima i civilnom stanovništvu, čini se da nasilne prakse u asimetričnom ratovanju ranog 21. veka prouzrokuju „užas bez kraja“.

U klasičnoj realističkoj recepciji rata kao oblika međunarodnih odnosa analiza se ograničava na okolnosti koje su uslovile odluku državnog i vojnog rukovodstva da izaberu ratne operacije kao optimalno sredstvo za ostvarenje spoljnopolitičkih ciljeva ili zaštitu nacionalnog interesa. Time je analiza, po pravilu, usredsređena isključivo na ravan čitave političke zajednice (npr. na odmeravanje stečenih ili izgubljenih resursa), dok se izostavlja razmatranje kako krajnji ishodi akcija preduzetih na osnovu odluka državnika i vojnih vođa pogađaju živote običnih ljudi. Na taj način istraživači međunarodnih odnosa gube iz vida da fenomenologija ratovanja kao drevne društvene prakse daleko intenzivnije prožima i oblikuje društvene odnose, te u pogledu vremena trajanja i dalekosežnosti učinaka po društveno tkivo nadilazi formalne granice ratnog stanja. Društvena utisnutost ratovanja počiva na nasilnim obrascima ponašanja prisutnim u mirnodopskoj socijalnoj dinamici, a koncept kontinuuma nasilja dodatno baca svetlo na povratnu spregu između tih obrazaca i sistematičnosti nasilja u ratu, odnosno na kontinuitet nasilnog delanja u vremenu i prostoru (u miru, tokom priprema za rat, u vreme rata i posle

¹ Azar Gat, *War in Human Civilization*, Oxford University Press, New York, 2006, pp. 662–667.

² John F. Guilmartin, "Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453–1606", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, 1988, p. 722.

rata).³ Stoga ne čudi što je Karolin Nordstrom (Carolyn Nordstrom), na osnovu dugotrajnih antropoloških istraživanja u ratnim zonama, zaključila da nasilje osećamo kao egzistencijalnu krizu, pošto je tesno isprepletano sa osećanjem osujećenosti u ostvarenju životnih potencijala.⁴ Prema Nordstromovoj, negativan učinak nasilja prodire daleko dublje u društveno tkivo, jer preživljeno nasilje oblikuje kolektivnu budućnost posredstvom preobražaja kulturnih obrazaca ponašanja i proizvodnje znanja kroz koje spoznajemo društveni svet oko nas i naše mesto u njemu, te im, shodno tome, pridajemo smisao.⁵ Za Nordstromovu, rat je nehuman zato što proizvodi nasilje koje dolazi sa jasno izraženom voljom da povredimo drugog kako bi ga potčinili i učinili politički inertnom osobom; upravo je taj emotivni kontekst nasilnog čina ono što definiše odnos nasilja sa političkom voljom.⁶

Premda je na prvi pogled obično usmerena na pokoravanje ili uništavanje neprijatelja kao Drugog, intencionalnost sistematičnog nasilja u ratu, u naponu rušilačke snage, zapravo zahvata i sam kolektivitet iz kojeg je projektovana. Beri Bazan (Barry Buzan) ukazuje na paradoks između očekivanja građana da država neutrališe raznovrsne izvore nebezbednosti i istorijske činjenice da se upravo država pojavljuje kao jedna od stalnih bezbednosnih pretnji po pojedinca.⁷ Svest o tom paradoksu dobila je širi momentum u javnom diskursu na globalnom nivou tek pre malo više od dve decenije. Koncept i politika ljudske bezbednosti ušli su od sredine devedesetih godina 20. veka, angažovanjem Ujedinjenih nacija, u područje interesovanja naučnih istraživanja i praktično-političkih analiza.⁸ Na tragu udžbeničkih definicija, ljudska

³ Cynthia Cockburn, "The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace", in: Wenona Giles and Jennifer Hyndman (eds.), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 2004, pp. 24–44; Jacqui True and Maria Tanyag, "Violence Against Women/ Violence in the World: Toward a feminist conceptualization of global violence", in: Caron E. Gentry, Laura J. Shepherd and Laura Sjoberg (eds.), *The Routledge Handbook of Gender and Security*, Routledge, Oxon and New York, 2019, pp. 16–17.

⁴ Carolyn Nordstrom, *Shadows of war: Violence, power, and international profiteering in the twenty-first century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, and London, 2004, p. 59.

⁵ *Ibid.*, p. 60.

⁶ *Ibid.*, p. 61.

⁷ Barry Buzan, *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Harvester Wheatsheaf Books, Brighton, 1983, p. 20.

⁸ Neil S. MacFarlane and Yuen Foong Khong, *Human Security and the UN: A Critical History*, Indiana University Press, Bloomington, 2006; "Human Development

bezbednost pojmovno obuhvata osiguranje temeljnih ljudskih vrednosti od raznolikih kritičnih i ekstenzivnih pretnji, i to u rasponu od prava na telefoni i psihički integritet do nesmetanog ostvarivanja životnih potencijala pojedinaca.⁹ Bez namere da ulazim u dugotrajne i složene rasprave o prevelikoj „rastegljivosti” sadržaja pojma ljudske bezbednosti, za potrebe ovog rada naglašavam epistemološki značaj uvođenja ovog koncepta kao zahteva za uključivanjem perspektive zaštite vitalnih ljudskih vrednosti u proučavanje fenomenologije nasilnih praksi u međunarodnim odnosima. Koncept ljudske bezbednosti zapravo skreće pažnju sa saznanje perspektive *mainstream* teorija o međunarodnim odnosima, u kojoj je predmet istraživanja isključivo sužen na državu (eventualno međunarodne institucije) kao neprikosnovenog aktera u globalnoj areni, a time na vrednosti shvaćene kroz optiku koncepta nacionalne bezbednosti i nacionalnog interesa. Integralna veza između države i društva – jedna od opštih „istina” naučne discipline međunarodnih odnosa, sada je predmet kritičkog preispitivanja zbog očigledne činjenice da je država u manjoj meri sposobna da delotvorno zaštiti građane od spoljnih pretnji, a često samo delovanje njenih institucija proizvodi rizike po domaće stanovništvo.¹⁰

Za zastupnike kritičke teorije insistiranje države na ostvarivanju suverenosti isključivo posredstvom jačanja vojnih kapaciteta, a uz ignorisanje pretnji koje stvarno pogađaju pojedince u ravni njihovog svakodnevnog života, jednostavno je nemoralno.¹¹ Na aksiološkoj osi se, pored vrednosti pridatih državi kao suverenoj političkoj zajednici, sada nalaze i globalno normativno priznate vrednosti inherentne pojedincu kao članu te zajednice i ujedno ljudskom biću.¹² Imajući u vidu upravo razvoj međunarodnog prava ljudskih prava tokom proteklih nekoliko decenija, pitanja ljudske bezbednosti moraju imati prvenstvo nad razlozima bezbednosti države. Drugim rečima, koncept

Report 1994: New Dimensions of Human Security”, UNDP, 1994, www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994 (Accessed August 10, 2020).

⁹ Fen Osler Hampson, “Human Security”, in: Paul D. Williams (ed.), *Security studies: An introduction*, Routledge, Oxon and New York, 2008, pp. 231–232; *Human Security Now*, The Report of the Commission on Human Security, New York, 2003, p. 4.

¹⁰ Mohammed Ayoob, “Security in the Age of Globalization: Separating Appearance from Reality”, in: Ersel Aydinli & James N. Rosenau (eds.), *Globalization, security, and the nation-state: Paradigms in transition*, State University of New York Press, Albany, 2005, p. 11.

¹¹ Tara McCormack, *Critique, security and power: The political limits to emancipatory approaches*, Routledge, Oxon and New York, 2010, pp. 120–121.

¹² Ramesh Thakur, “A Political Worldview”, *Security Dialogue*, Vol. 35, No. 3, 2004, pp. 347–348.

ljudske bezbednosti upućuje na to da je za celovitost objašnjenja stvarnosti međunarodnih odnosa važan i naučni sud o opažanju pojedinaca o (ne)bezbednosti, a ne samo stanje bezbednosti sagledano u prizmi zvaničnog tumačenja predstavnika državne vlasti – ma koliko njena spoljna politika počivala na nespornom demokratskom legitimitetu.

Pojedini autori naglašavaju da proces definisanja pretnji i onoga šta konstituiše bezbednost treba da uključi interakciju sa krajnjim korisnicima bezbednosti, odnosno sa zainteresovanim društvenim akterima u datom socijalnom kontekstu, budući da je društvena svrha istraživanja osnaživanje ljudi pogođenih uočenom i definisanom pretnjom.¹³ Rezultati istraživanja iz perspektive ljudske bezbednosti treba da pomognu ciljnoj grupi da ona sama otkrije svoje potencijale i kako da ih iskoristi za smanjivanje ili potpuno uklanjanje identifikovane pretnje. Emancipatorski potencijal koncepta ljudske bezbednosti u vidu pružanja prostora marginalizovanim i viktimizovanim grupama da se oglase protiv represije, dominacije i hegemonije, posebno društava sa globalne periferije čiji kvalitet života je inače na udaru destruktivnih učinaka stalnih oružanih sukoba ili spoljnih vojnih intervencija.¹⁴ Utoliko je važna primena tog koncepta u istraživanju procesa kojim se uspostavljaju razlike u oceni moralne relevantnosti konkretnih pojedinaca/grupa i stvaraju uslovi za njihovo kategorisanje pod rubrikom čovečnosti. Time bi trebalo da se otklone ograničenja (neo)realističkog pristupa proučavanju rata kao oblika međunarodnih odnosa proistekla iz suženog tehnokratsko-pragmatičnog saznavnog polja, prevashodno usmerenog na prioritet delotvornog sprovođenja spoljne politike. Takođe, proučavanje ljudske bezbednosti u kontekstu ratovanja kao društvene prakse može da preispita tezu *mainstream* pozi-

¹³ Emil Sloth Pedersen, "Human Security – Defining and Applying the Concept", in: Svetlana Stanarević, Goran J. Mandić, Ljubinka Katić (eds.), *4th International Academic Conference on Human Security: The proceedings of human security and new technologies*, University of Belgrade – Faculty of Security Studies, Belgrade, 2018, pp. 249–263; Katja Svensson, "Human security as inclusive security – gender, epistemology and equality", *African Security Review*, Vol. 16, No. 2, 2007, p. 5.

¹⁴ Oliver P. Richmond, "Emancipatory Forms of Human Security and Liberal Peacebuilding", *International Journal*, Vol. 62, No. 3, 2007, pp. 458–477; Earl Conteh-Morgan, "Peacebuilding and Human Security: A Constructivist Perspective", *International Journal of Peace Studies*, Vol. 10, Issue 1, 2005, pp. 69–86. Istini za volju, treba biti pažljiv oko ocene upotrebe ideje ljudske bezbednosti u kontekstu širenja demokratskog mira na društva Trećeg sveta, jer se izgradnja liberalnog poretka, kako na to ukazuje Rajerson Kristi (Ryerson Christie), vidi kao jedino sredstvo jačanja bezbednosti pojedinaca i zajednica, te se sledstveno svaki otpor tome tretira kao odstupanje od univerzalnih normi (Ryerson Christie, "Critical Voices and Human Security: To Endure, To Engage or To Critique?", *Security Dialogue*, Vol. 41, No. 2, April 2010, p. 186).

tivističkog saznanjog pristupa da on počiva na egzaktno utvrđenim večnim i objektivnim istinama, navodno odvojenim od političkih interesa i vrednosnih orijentacija.

LJUDSKA BEZBEDNOST, RATOVANJE I FEMINISTIČKI PRISTUP: ČVORIŠNE TAČKE U STICANJU SAZNANJA O NASILNIM PRAKSAMA

Budući da je pozitivistički opredeljen (neo)realistički teorijski *mainstream* odbio da prizna saznavnu vrednost koncepta ljudske bezbednosti, njegovi zastupnici su se okrenuli postpozitivističkom korpusu ne bi li nekako pokušali da izgrade teorijski i metodološki okvir prikladan za primenu u konkretnim istraživačkim poduhvatima.¹⁵ Robert Koks (*Robert Cox*) je još pre četiri decenije izneo argumentaciju o saznavnim manjkavostima neorealističkog pristupa kada uzima anarhičnu stvarnost međunarodnih odnosa zdravo za gotovo i proučava samo kako se međunarodni poredak može očuvati u okolnostima stalnog rivalstva velikih sila.¹⁶ Koks je naglasio tesnu međusobnu isprepletanost znanja o stvarnosti i društvenih praksi, i to u smislu da svaka teorija u pozadini ima i svoju praktično-političku svrhu, te da u povratnoj sprezi posredno utiče na kreiranje stvarnosti. Time je on nagovestio otvaranje istraživačkog polja oko centralnog pitanja: kako postojeća struktura i dinamika globalne moći mogu da se promene, odnosno kako da se praksa svetske politike reorganizuje tako da omogući univerzalnu emancipaciju svih ljudi, a posebno marginalizovanih društvenih grupa i slojeva koji su najviše sputani u ostvarivanju ljudskog potencijala.¹⁷

Kritički pristup ljudskoj bezbednosti u kontekstu proučavanja rata kao jednog od osnovnih oblika međunarodnih odnosa trebalo bi da predstavlja svojevrsnu protivtežu shvatanju bezbednosti iz ugla političkih elita koje vode nacionalnu spoljnu politiku. Pošto u ovom radu želim da istaknem prednosti kritičkog pristupa u osvetljavanju aspekata rata kao društvene prakse u globalnoj areni koji su zanemareni u literaturi teorijskog *mainstream*-a, te budući da su delići mozaika znanja koji nedostaju oni koji govore o izvorima ljudske nebezbednosti uslovljenih ratnim operacijama, biram feministički pristup

¹⁵ Fen Osler Hampson, "Human Security", op. cit., p. 241.

¹⁶ Robert Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2, 1981, pp. 126–155.

¹⁷ Pogledati kako se kasnije razvio kritički pristup u: Jim George, "Of Incarceration and Closure: Neorealism and the New/Old World Order", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 22, No. 2, 1993, p. 218.

kao najpogodniji postpozitivistički saznavni pristup za tu svrhu. Nastojaću da ukažem na saznavne prednosti feminističkog pristupa u pogledu obuhvatnog i celovitog razumevanja svakodnevnih iskustava ljudi uhvaćenih u kobni vrtlog ratnih dešavanja kao proizvoda svetske politike koja se uvek odigrava daleko od onih koje najviše pogađa i potpuno van domašaja njihove volje i moći odlučivanja.

Feministički pristup proučavanju ljudske bezbednosti omogućava ne samo susret teorije i prakse, već i otvara jedan pravac moguće refleksije o normativnim polaznim osnovama i političkoj relevantnosti diskursa o bezbednosti.¹⁸ Delimično oslanjanje na socijalni konstruktivizam – uz pažljivo razumevanje političkih implikacija razdvajanja čina konstruisanja od čina predstavljanja konstrukta – čini se da je logičan ishod u izgradnji alternativnog teorijsko-metodološkog pristupa, jer se ponašanje, interesi i društveni odnosi shvataju kao socijalni konstrukti, što znači da mogu biti i dekonstruisani, te potom ponovo sazidani (preobraženi) ukoliko sputavaju ljudsku emancipaciju.¹⁹ Osnovne postavke socijalnog konstruktivizma uklapaju se u temeljne postavke koncepta ljudske bezbednosti, kao npr. u pogledu pretpostavke da su bezbednosne pretnje konstrukti, a ne nepromenjivi realiteti.

RAZOTKRIVANJE ODNOSA DOMINACIJE U PROIZVODNJI ZNANJA O LJUDSKOJ (NE)BEZBEDNOSTI

Mohamed Nuruzaman (Mohammed Nuruzzaman) kao zajednička obeležja koncepta ljudske bezbednosti, kritičke teorije i feminističkog pristupa, koja govore u prilog njihove integrativne primene u izučavanju fenomenologije ljudske bezbednosti, navodi ontološke elemente, normativnu utemeljenost, shvatanje o pojedincu kao referentnoj tački bezbednosti, te definisanje bezbednosti ne samo kao odsustva raznovrsnih pretnji već i kao uživanja u društvenoj i ekonomskoj pravdi kao pretpostavkama ostvarenja punih životnih mogućnosti.²⁰ Sarantakos (Sotirios Sarantakos) smatra da feministički saznavni

¹⁸ Bernedette Muthien, "Human Security Paradigms through a Gendered Lens", *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, No. 43, 2000, pp. 46–56.

¹⁹ Maja Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The politics of reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 259–263; Petr Drulák, "Reflexivity and structural change", in: Stefano Guzzini and Anna Leander (eds.), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and his critics*, Routledge, Oxon and New York, 2006, pp. 138–157.

²⁰ Mohammed Nuruzzaman, "Paradigms in Conflict: The Contested Claims of Human Security, Critical Theory and Feminism", *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*, Vol. 41, No. 3, 2006, p. 297.

pristup može da, u društvenim naukama generalno, pomogne da se razotkriju zanemareni aspekti društvene stvarnosti i problem pristrasnosti koji se pojavljuje u njihovom istraživanju, pruži novi pogled na opažanje stvarnosti, ukaže na odnose potlačenosti i diskriminisanosti i pokrenu pitanja u pravcu redefinisavanja ideje čovečnosti.²¹

Feministički pristup istraživanju društvenih pojava i procesa uključuje i analizu mehanizama proizvodnje znanja, odnosno čini napor da se utvrdi ko proizvodi znanje i za koga, kojim resursima, na koji način i kojim oruđima, te u kojoj socijalnoj situaciji (u istorijski datoj stvarnosti).²² Reč je o tome da se analizom procesa proizvodnje znanja nastoje prevladati isključenost ili marginalizovanost pojedinačnog ili kolektivnog životnog iskustva spram dominantne/zvanične (državne) verzije npr. ratnih događaja i njihovih posledica po neku zajednicu. Kako proizvodnjom znanja dominiraju upravo oni koji vladaju jednom političkom zajednicom, zvanična verzija stvarnosti nikada nije objektivna i celovita posmatrano iz perspektive marginalizovanih. Zajedničke normativne postavke kritičkog pristupa i feminističkog epistemološkog svetonazora susreću se u izučavanju ljudske bezbednosti upravo u tačkama gde naglašavaju partikularne interese koji stoje iza zvaničnog diskursa.²³ Stoga u potpunosti stoji tvrdnja Hadsonove (Heidi Hudson) da kontekstualizovanost feminističke analize otklanja slabost olakih generalizacija, koje se često pojavljuju u društvenim naukama, pa i u izučavanju fenomenologije ljudske bezbednosti.²⁴

Hogensenova i Stuvojeva (Gunhild Hoogensen, Kirsti Stuvøy) zastupaju tezu da feministički pristup nudi spoznaju dinamike moći kroz optiku odnosa između dominantnih i nedominantnih, gde se opažanje ljudske (ne)bezbednosti razdvaja od potrebe za bezbednošću; npr. da definisanje bezbednosti iz perspektive dominantnih ne odražava bezbednosne potrebe nedominantnih.²⁵ Utoliko dve autorke uzimaju koncept ljudske bezbednosti kao epistemološko uporište za empirijsko istraživanje bezbednosnih fenomena i procesa u kategorijama praksi delatnika (*agents*) (ne)bezbednosti, i to prvenstveno

²¹ Sotirios Sarantakos, *Social Research*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005, p. 60.

²² Caroline Ramazanoglu and Janet Holland, *Feminist Methodology, Challenges and Choices*, SAGE Publications, London, 2002, p. 50.

²³ Heidi Hudson, "'Doing' Security As Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security", *Security Dialogue*, Vol. 36, No. 2, 2005, p. 162.

²⁴ *Ibid.*, p. 159.

²⁵ Opširnije pogledati argumentaciju u: Gunhild Hoogensen & Kirsti Stuvøy, "Gender, Resistance and Human Security", *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 2, 2006, pp. 217–224.

onih koji se nalaze van narativa o nacionalnoj bezbednosti kao suverenosti države. Dve autorke smatraju da se glavna korist od feminističkog pristupa sastoji u lakšem prepoznavanju bezbednosnih odnosa na podržavnim nivoima (čak i u porodici), budući da razotkrivanjem strukturnih obeležja nekog konkretnog odnosa dominacije utvrđujemo i izvore ljudske nebezbednosti na čijem se udaru nalaze pojedine društvene grupe.²⁶ Opisani pristup ukazuje i na oprečnost empirijskog spram apstraktnog, koja se često pojavljuje u naučnim istraživanjima i iskripljuje dobijene rezultate, a time i zaključak. Bezbednosne prakse pojedinaca čini vidljivim stvarnost bezbednosne fenomenologije, za razliku od apstrahovanih procena državnih institucija o bezbednosnim potrebama stanovništva.

Jednostavan misaoni ogled sproveden na tragu Nuruzamanove i Sarantakosove opservacije pokazuje da kritičko sagledavanje ratnih operacija kao izvora ljudske nebezbednosti uslovljene odnosima dominacije nije tako jednoznačno, kao što bi se to dalo zaključiti na osnovu tradicionalne *mainstream* analize. Za razliku od identifikovanja npr. intervencionističkih trupa kao nedvosmislenog izvora nebezbednosti, feministička analiza probija zaslepljujući sjaj tehnološki napredne ratne mašinerije i dodatno ukazuje da vojnici intervenišuće sile takođe mogu posredno da budu objekat nebezbednosti. Na primer, intervenišuće trupe se sastoje najvećim delom od vojnika regrutovanih iz najsiriromašnijih slojeva stanovništva, osuđenih na životarenje u začaranom krugu oskudice, ili pak iz zatvorskih ustanova, uz obećanje da će im biti ukinuta izrečena kazna. Sama determinisanost njihovog izbora vojničke karijere kao manjeg zla u odnosu na dotadašnju socijalnu situaciju, a zapravo faktičko odsustvo slobodnog izbora načina razvoja životnih potencijala, čini od tako primljenih vojnika u isto vreme i metu nebezbednosti, a ne samo izvor za neprijatelja.

Ako ljudsku bezbednost definišemo i kao uživanje u društvenoj i ekonomskoj pravdi, jasno je da manje ili više prikrivena diskriminisanost mladih na osnovu porekla iz urbanog geta drastično sužava njihove životne izbore i usmerava ih ka kovitlacu ljudske nebezbednosti, u koji neminovno bivaju „usisani” kao borci u beskrajnim asimetričnim ratovima širom globalne periferije. Teško da za nekog pojedinca možemo da kažemo da je bezbedan ako on mora da se izloži velikoj verovatnoći od smrti, zadobijanja trajnog invaliditeta i/ili posttraumatskog stresnog poremećaja da bi mogao jednog dana da – ako preživi i ostane zdrav – uživa u obećanoj društvenoj i ekonomskoj pravdi. Naravno, u zvaničnoj interpretaciji ratnih dešavanja bivši vojnici su predstavljeni kao heroji domovine, ali često ostaju na marginama društva i daleko od statusa privilegovanih slojeva koji nisu morali da podnesu iste rizike

²⁶ Gunhild Hoogensen & Kirsti Stuvøy, “Gender, Resistance and Human Security”, *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 2, 2006, p. 224.

da bi uživali u društvenoj i ekonomskoj pravdi. Olaka generalizacija zvaničnog političkog establišmenta u vidu diskursa o herojstvu, i to u okolnostima moralno kontroverznog ratovanja ranog 21. veka, zapravo prikriva faktičku isključenost životnog iskustva ratnih veterana iz dominantne verzije ratnih događaja. Zvanični diskurs ne trpi pokazivanje telesnih i psihičkih slabosti bivših boraca, jer one narušavaju idealizovanu predstavu o moralnoj čistoći pobede i ogoljuju istinu o strukturnoj ljudskoj nebezbednosti onih sa dna hijerarhijske lestvice društvene moći.

HIJERARHIJE MOĆI I SUVERENOST KAO IZVORI LJUDSKE NEBEZBEDNOSTI

Komplementarnost koncepta ljudske bezbednosti i feminističkog pristupa ogleda se i u zajedničkom osporavanju teorijskog *mainstreama* u delu koji se tiče državnocentričnog shvatanja moći u svetskoj politici, koje zanemaruje štetne prateće posledice politike nacionalne bezbednosti po neprivilegovane i viktimizovane grupe u vidu ratne devastacije.²⁷ Marčandova i Ranjanova (Marianne H. Marchand, Anne Sisson Runyan) skreću pažnju na upotrebnu vrednost relacionog razmišljanja – shvaćenog kao paukova mreža unutar koje uporedo ali tenzično postoji više hijerarhija moći – zbog uvođenja subjektivnosti (shvatanja na nivou pojedinca) u analizu fenomenologije ljudske bezbednosti i ukazivanja da nejednakost u ovom području predstavlja odraz nejednakosti utkane u globalne odnose moći.²⁸ Feministički pristup izučavanju ljudske bezbednosti od pomoći je u razumevanju kako muškarci i žene postaju subjekti i nosioci nasilnih praksi kroz proces socijalizacije i reprodukovanje rodno posredovanih hijerarhijskih odnosa u društvu.²⁹ Proces političke socijalizacije tesno je isprepletan sa relacionim razmišljanjem jer se za pojedinca suverenost pojavljuje kao svojevrsni krov mreže višestrukih hijerarhija moći.

²⁷ Simon Dalby, "Contesting an Essential Concept: Reading the Dilemmas in Contemporary Security Discourse", in: Keith Krause and Michael C. Williams (eds.), *Critical security studies: Concepts and cases*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, pp. 7–8.

²⁸ Marianne H. Marchand and Anne Sisson Runyan, "Introduction: Feminist Sightings of Global Restructuring: Conceptualizations and Reconceptualizations", in: Marianne H. Marchand and Anne Sisson Runyan (eds.), *Gender and Global Restructuring: Sightings, Sites and Resistance*, Routledge, London, 2000, pp. 1–22.

²⁹ Pamela Scully, "Expanding the Concept of Gender-based Violence in Peacebuilding and Development", *Journal of Peacebuilding & Development*, Vol. 5, Issue 3, 2010, pp. 21–33.

Šarlot Huper (Charlotte Hooper) konceptom „muževne države” (*manly state*) kritikuje državnu suverenost kao vid represivne konceptualizacije i prakse muške dominacije i kontrole utemeljene na jasnoj podeli dvaju sfera – javne kao isključivo muške i privatne kao isključivo ženske.³⁰ Dok realisti suverenitet tumače u apstraktnim kategorijama nezavisnosti države kao međunarodnog aktera i njenog monopola i sposobnosti u pogledu upotrebe sile, feministički pristup sagledava suverenitet kao vrhovni izraz kolektivno, istorijski i socijalno konstruisane muške moći prikrivene ispod veštačke površine navodno vrednosno neutralne rodne stvarnosti spoljne i svetske politike.³¹ Suverenitet označava hijerarhiju moći reprodukovanu kroz preovlađujuće diskurse, institucionalizovane norme i prakse, te procese i uloge socijalne identifikacije, koji se prelivaju i na stvarno životno iskustvo uslovljeno datošću mesta, vremena i društvenog položaja.³² Suverena moć jedne političke zajednice na planu potencijala projektovanja sile u međunarodnoj areni često se tumači i odmerava u ključu stopa nataliteta i prirodnog priraštaja kao osnovnih demografskih pokazatelja. Reč je o zadiranju u sferu privatnosti, u kojoj su, prema patrijarhalnom rodnom uzoru, glavni akteri žene kao majke, od kojih se očekuje da budu poslušne fabrike muške dece kao ljudskih resursa za buduće ratove. Ipak, u zvaničnim narativima retko ima mesta za žensko iskustvo kada ono ne podupire ratne ciljeve „muževne države”, a pogotovo ako jasno svedoči o tragičnim učincima ljudske nebezbednosti prouzrokovane ratnim poduhvatom ili njegovim negativnim posledicama koje se prelivaju sa međunarodnog na nacionalni nivo. Istraživači zastupnici teorijskog *mainstreama* ostavljaju po strani dilemu, po mom mišljenju očigledne etičke prirode, o tome da li je opstanak države kao krajnji kolektivni cilj jedino moguće postići pribegavanjem ratu kao sredstvu za postizanje mira – ili primena oružane sile ipak treba da bude poslednje sredstvo. Saznajna moć feminističkog pristupa izučavanju ljudske (ne)bezbednosti ogleda se i u tome što dovodi u pitanje mogućnost savršeno kontrolisane i koherentne bezbednosne politike koja bi mogla da pruži odgovor na svaku međunarodnu kontigentnost.³³

Primenjen u kontekstu proučavanja ljudske (ne)bezbednosti u ratovanju, koncept „muževne države” je sazajno vredan zato što naglašava da žena figurira

³⁰ Charlotte Hooper, *Manly states: Masculinities, international relations and gender politics*, Columbia University Press, New York, 2001.

³¹ Gillian Young, “Feminist International Relations: A contradiction in terms?”, *International Affairs*, Vol. 80, Issue 1, January 2004, pp. 81–82.

³² Sandra Whitworth, “Feminist Perspectives”, in: Paul D. Williams (ed.), *Security studies: An introduction*, Routledge, Oxon and New York, 2008, p. 106.

³³ Annick T.R. Wibben, “Feminist security studies”, in: Myriam Dunn Cavelty and Victor Mauer (eds.), *The Routledge Handbook of Security Studies*, Routledge, Oxon and New York, 2010, p. 88.

kao objekat muškarčeve zaštite, budući da je borba oduvek stvar muškarca kao branitelja doma, a ne žene kao supruge i majke. Oblikovanje uzora muškosti i ženskosti usmereno na ispunjavanje uloge u ratu kao društvenom poduhvatu posredno stvara strukturne uslove za pojavu izvora ljudske nebezbednosti već unutar granica samog društva, bez da je došlo do borbenih operacija sa neprijateljem. Nasilne prakse koje se svakodnevno prenose iz područja militarizovane muškosti u privatnost doma najčešće ostaju van vidnog/saznajnog pogleda istraživača ljudske bezbednosti, jer se smatra da ne pripadaju domenu ratovanja, te su stoga irelevantne. Tako važan deo ženskog iskustva nebezbednosti vezanog za ratovanje kao društvenu praksu ne samo da ne ulazi u proces proizvodnje znanja – npr. poput stalnih protesta majki američkih vojnika za okončanje intervencionističke politike SAD – nego se prećutkuje kao nepoželjno jer kvari zvanične odbrambene narative i krnji idealizovanu sliku suverenosti kao izraza apsolutne moći kojoj se potčinjavaju volje svih pojedinaca.³⁴ Feministički pristup je utoliko saznajno značajan jer razotkriva da su narativi o ženskom iskustvu nebezbednosti prihvatljivi samo dokle god služe legitimizaciji rata i reprodukovanju identiteta države negativnom stereotipizacijom „drugih”. Drugim rečima, žensko iskustvo je preporučljivo za istraživanje dokle god je podređeno muškom iskustvu borca-zaštitnika i dok ne zadire u domaće izvore ljudske nebezbednosti.

„LIČNO JE MEĐUNARODNO, MEĐUNARODNO JE LIČNO”

Feministički pristup doprinosi proučavanju ljudske bezbednosti i tako što u nastojanju da analitički obuhvati životno iskustvo vezano za raznovrsne izvore nesigurnosti uzima dom i telo kao saznajne nivoe. Još je 1990. godine Sintija Enlo (Cynthia Enloe) u svojoj knjizi *Banane, plaže i baze* iznela čuvenu tezu da je lično međunarodno, a međunarodno je lično.³⁵ Kada je reč o ispitivanju ljudske (ne)bezbednosti u kontekstu ratovanja kao društvene prakse, feministički pristup se usredsređuje na veze između različitih vidova nasilnih obrazaca ponašanja (povezanost mikro i makrooblika nasilja), na načine kako se nasilne prakse prelivaju sa jednog na drugi nivo (npr. sa fronta na porodično okruženje) i na činjenicu da se nasilje obično nastavlja i nakon rata,

³⁴ Krista Hunt, “The ‘War on Terrorism’”, in: Laura J. Shepherd (ed.), *Gender Matters in Global Politics: A feminist introduction to International Relations*, Routledge, Oxon and New York, 2010, pp. 116–126.

³⁵ Cynthia Enloe, *Bananas, Beaches & Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, University of California Press, Oakland, 1990.

jer se u njegovoj pozadini nalaze političke i ekonomske nejednakosti (npr. nejednakosti koje sa globalnog prelivaju na nacionalni/lokalni nivo).³⁶

Verodostojno razotkrivanje ljudske (ne)bezbednosti moguće je kada se zanemari apstrahovana razdvojenost političke ravni (javnost, država, svetska politika) i nopolitičke ravni (intimni odnosi, dom, porodica) i kada se ono sprovodi uzimajući u obzir celovitost procesa proizvodnje znanja o događanjima u međunarodnoj areni i proizvodnje znanja o unutrašnjim i skrivenim mehanizmima održanja odnosa hegemonije i opravdavanja nasilnih državnih aktivnosti.³⁷ Čvorišne tačke ukrštanja privatne i javne (nacionalne, međunarodne) ravni u kontekstu ratovanja nalaze se tamo gde ostvarivanje geopolitičkih projekata primenom oružane sile neposredno ili posredno rađa ljudske nebezbednosti. Za razliku od (neo)realističkog pristupa ukotvijenog u državnocentričnoj saznoj ravnj, feministički pristup nastoji da rasvetli uticaje dinamike moći nacionalne ili međunarodne prirode na telo, dom i područe intimnosti.³⁸ Višedecenijski empirijski nalazi govore da je, iako na prvi pogled deluje potpuno apolitično, upravo privatna ravan delanja prepoznata kao mesto i prostor proizvodnje nebezbednosti, a posebno u kontekstu ratnog rušilaštva.³⁹

Nasilje kao interpersonalni odnos uvek je u privatnoj sferi tesno povezano sa nasiljem kao metodom sprovođenja spoljropolitičkih ciljeva. Feministički sazajni pristup pokušava da ogoli mehanizme posredstvom kojih je intmnost utkana u nacionalne i globalne procese, spoljropolitičke strategije i međunarodne događaje.⁴⁰ Kada je reč o ženskom ratnom iskustvu, intmnost je polje u kojem se stiču vektori nebezbednosti i to na najgrublje načine – pretnje po život i zdravlje više nisu samo van doma, na udaljenom bojištu. To je zato što žene u ratu postaju specifična meta nasilja ne kao individue, nego

³⁶ Aili Mari Tripp, "Toward a Gender Perspective on Human Security", in: Aili Mari Tripp, Myra Marx Ferree, and Christina Ewig (eds.), *Gender, Violence, and Human Security: Critical Feminist Perspectives*, New York University, New York and London, 2013, p. 16.

³⁷ Ruth Fincher, "From Dualisms to Multiplicities: Gendered Political Practices", in: Lynn A. Staeheli, Eleonore Kofman, and Linda J. Peake (eds.), *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, Routledge, New York and London, 2004, pp. 49–69.

³⁸ Vanessa A. Massaro and Jill Williams, "Feminist Geopolitics", *Geography Compass*, Vol. 7, Issue 8, 2013, p. 574.

³⁹ Jill Williams and Vanessa Massaro, "Feminist Geopolitics: Unpacking (In) Security, Animating Social Change", *Geopolitics*, Vol. 18, Issue 4, 2013, pp. 751–758.

⁴⁰ Rachel Pain, "Gendered violence: rotating intimacy", *Arena*, Vol. 46, Issue 4, 2014, pp. 351–353.

kao deo političke zajednice koji simbolički predstavlja vitalnost otelotvorenu u biološkoj, društvenoj i kulturnoj ulozi osiguranja novih vojnika koji će čuvati naciju od spoljnih napada. Žensko telo se u ratnim uslovima pojavljuje kao svojevrsna linija fronta i postaje izloženo seksualnoj viktimizaciji kao sredstvu ratne strategije neprijatelja. Sistematična silovanja žena sprovode se ciljano radi narušavanja reproduktivne sposobnosti žena kao prenosnika biološke supstance svog etniciteta i kao simbolički napad na sposobnost muškaraca da zaštite svoje žene, te čin poniženja žena kao oličenja nacionalnog ponosa i identiteta.⁴¹

NETIPIČNI NOSIOCI NASILNIH PRAKSI U RATOVANJU KAO IZVORI LJUDSKE NEBEZBEDNOSTI

Već sam napomenuo da se stanja ljudske bezbednosti i nebezbednosti ukrštaju u čvorištima gde država svojim akcijama, preduzetim sa namerom da zaštiti domaće stanovništvo ili lokalne žitelje zemlje globalne periferije u kojoj interveniše, prouzrokuje nova žarišta ljudske nebezbednosti. Takođe, čest je slučaj da nosioci nasilnih praksi u ratu često i sami postaju žrtve nasilja u posleratnom razdoblju – npr. usled osvete pobedničke strane. Stoga stoji tvrdnja da se telo pojavljuje u oprečnoj ulozi – kao objekat nebezbednosti usled ranjivosti i sklonosti uništenju, ali i kao nasilni akter koji uništava druga tela.⁴²

Saznajna prednost feminističkog pristupa u razmatranju pitanja dvojake prirode odnosa tela spram nasilne prakse u ratovanju ogleda se u tome što taj pristup ukazuje na ne toliko očiglednu činjenicu da i žene mogu da igraju uloge koje neposredno ili posredno stvaraju stanje ljudske nebezbednosti. Sada već u svetskoj javnosti nadaleko poznat slučaj sistematskog zlostavljanja ratnih zarobljenika u američkom zatvoru Abu Graib u Iraku (2004) postao je predmet akademske rasprave zato što su u prakse torture bile aktivno uključene i žene kao pripadnice američke vojske.⁴³ Video snimci i fotografije žena kako ponižavaju iračke zarobljenike intencionalno, pa čak i sa sadističkim uživanjem, uzdrmala je konvencionalne pretpostavke o moralnoj superiornosti i inherentnoj nesposobnosti žena da nanose bol i vrše seksualno

⁴¹ Miranda Alison, "Wartime sexual violence: Women's human rights and questions of masculinity", *Review of International Studies*, Vol. 33, Issue 1, January 2007, pp. 78–81.

⁴² Lauren Wilcox, *Bodies of Violence: Theorizing Embodied Subjects in International Relations*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2015.

⁴³ Michelle Brown, "'Setting the Conditions' for Abu Ghraib: The Prison Nation Abroad", *American Quarterly*, Vol. 57, No. 3, 2005, pp. 973–997.

nasilje.⁴⁴ Na drugoj strani sveta i u drugačijim okolnostima poznata je masovna i aktivna uloga žena naroda Hutu u podsticanju, planiranju i organizovanju nasilja čiji su počinioci bili drugi, a lično u potkazivanju skrivenih pripadnika naroda Tutsi, pljačkanju imovine žrtava i, u manjoj meri, u silovanjima, torturi i likvidacijama.⁴⁵ Bez ulaženja u naučno objašnjenje mogućih uzroka ženskog nasilja u ratovanju – bilo da je to čist sadistički poriv univerzalan za sve ljude ili želja da muškim saborcima dokažu da nisu „slabiji pol” i tako izbore kolektivno priznanje prema patrijarhalnim merilima – feministički pristup razmatranjem tog fenomena zahvata dublje slojeve u ogoljavanju površinskih pojava slojeva ljudske nebezbednosti.

Fenomen devojčica vojnika/boraca je još jedan od primera kako feministički pristup, za razliku od *mainstream* analize koja tradicionalno čini previd u pogledu sposobnosti devojčica da aktivno učestvuju u borbenim operacijama, nastoji da razotkrije uzroke ulaska devojčica u borbene redove paravojnih formacija i terorističkih organizacija, a posebno razloge koji su rodno specifični. Meri Džejn Foks (Mary-Jane Fox) skreće pažnju na epistemološke distorzije kojima su sklona istraživanja zapadnih autora u vidu neprepoznavanja tačne uloge devojčica u borbenim trupama, te da li su one prvenstveno bezbednosna pretnja drugima ili su one same meta nebezbednosti koju projektuju paravojni lideri i lokalne ratne vođe.⁴⁶ Foksova ističe da devojčice pate i nakon rata, ali zbog stigmatizacije u lokalnoj zajednici i njihovog markiranja od strane međunarodnih organizacija i nacionalnih vlasti kao subjekata u procesu reintegracije – baš kao i muških saboraca.

ŠTA ZNANJU O LJUDSKOJ (NE)BEZBEDNOSTI MOŽE DA DODA ETIKA BRIGE?

Nataša Maria (Natasha Marhiah) naglašava da feministička primena koncepta ljudske bezbednosti može da pomogne u razotkrivanju kako se atribut ljudskosti (*human*) proizvodi posredstvom matrica moći/znanja i u pružanju

⁴⁴ Theresa Porter and Helen Gavin, “Perceptions of Evil from Abu Ghraib: Female Prison Guards and Sexual Violence”, in: *Evil, Women and the Feminine*, 7th Global Meeting, 6–8 May 2015, Dubrovnik, Croatia, <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/24595/1/GavinPerceptions.pdf> (Accessed September 15, 2020).

⁴⁵ Sara E. Brown, “Female Perpetrators of the Rwandan Genocide”, *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 16, Issue 3, September 2014, pp. 448–469; Dara Kay Cohen, “Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War”, *World Politics*, Vol. 65, No. 3, July 2013, pp. 383–415.

⁴⁶ Mary-Jane Fox, “Girl Soldiers: Human Security and Gendered Insecurity”, *Security Dialogue*, Vol. 35, No. 4, 2004, pp. 465–479.

refleksivističkog uvida u to kako taj atribut indirektno podstiče reprodukciju nasilnih praksi, te time održava strukturne izvore ljudske nebezbednosti.⁴⁷ Reč je o tome da je atribut ljudskosti socijalno konstruisan na osnovu ideala racionalnog autonomnog delatnika proisteklog iz liberalističke političko-filozofske tradicije. Ideal je partikularan jer odražava model razuma koji saznanje samo na način inherentan intelektualnim i perceptivnim svojstvima muškarca, dok su karakteristike pridate ženskosti u potpunosti isključene.⁴⁸ Ženskost je iracionalna, slaba, previše emotivna i zavisna, pa njene intuitivne i emocionalne karakteristike navodno čine muškarce „prirodno” superiornim u intelektualnim delatnostima.⁴⁹ Teza počiva na dualističkom shvatanju tela kao svojevrzne nesavršene mašine i uma kao „gospodara” tela – um saznanje, a telo samo oseća.

Feminističko stanovište etike brige utemeljeno na empatičnosti nastoji da nadomesti saznavnu uskost binarnosti ugrađene u liberalističko tumačenje koncepta ljudske bezbednosti. Primera radi, Tina Vaitinen (Tiina Vaittinen) zastupa tezu da je za valjanu analizu ljudske (ne)bezbednosti važno raskrinkati nerealističnost (neo)liberalnog diskursa o idealnom pojedincu/subjektu kao samosvojnom *homo oeconomicus* uzetom u modelu maskulinizovanog bestelesnog bića koje racionalno i utilitarno odlučuje zarad opšteg dobra, a nikada ne podleže bilo kojoj vrsti ranjivosti ili rizika.⁵⁰ Vaitinenova naglašava da je svako od nas ranjiv samom činjenicom utelovljenosti – ne samo žene, stari i deca – te da svako zavisi od drugih (tela) zbog uključenosti u interpersonalne odnose kao dela sveobuhvatne mreže društvenih odnosa ispletene i razastrte na više socijetalnih nivoa. Feministički pristup utoliko treba da popravi propuste koje (neo)realističke pozitivističke epistemologije prave u analizi globalne politike i izvora nebezbednosti, uzimajući zdravo za gotovo tu iluzornu (neo)liberalističku premisu o neranjivosti. Primena stanovišta etike brige u planiranju i sprovođenju vojnih operacija mogla bi da uvaži nepovoljan položaj marginalizovanih grupa stanovništva i da generalno izbegava

⁴⁷ Natasha Marhiah, “Some humans are more *Human* than Others: Troubling the ‘human’ in human security from a critical feminist perspective”, *Security Dialogue*, Vol. 44, No. 1, 2013, pp. 19–35.

⁴⁸ Linda Martin Alcoff, “Feminist theory and social science: New knowledges, new epistemologies”, in: Nancy Duncan (ed.), *Bodyspace: Destabilizing geographies of gender and sexuality*, Routledge, London and New York, 2005, pp. 13–14.

⁴⁹ Susan Hekman, “Feminism”, in: Simon Malpas and Paul Wake (eds.), *The Routledge Companion to Critical Theory*, Routledge, Oxon & New York, 2006, pp. 91–101.

⁵⁰ Tiina Vaittinen, “Embodied in/security as care needs”, in: Caron E. Gentry, Laura J. Shepherd and Laura Sjoberg (eds.), *The Routledge Handbook of Gender and Security*, Routledge, Oxon and New York, 2019, p. 246.

stvaranje novih izvora ljudske nebezbednosti, koji najčešće pogađaju upravo taj deo populacije i to dugo nakon okončanja oružanog sukoba.

Kerol Kon (Carol Cohn) ukazuje na jednako iluzornu neranjivost spolj-nopolitičkih odlučilaca koje (neo)liberalni diskurs i pozitivistički pristup u proučavanju rata vidi kao racionalne aktere apstrahovane od vlastite utelovljenosti; neranjivost je odlika samo „slabih” (žena, dece itd.).⁵¹ Konova primećuje da su posledice projektovanja tako shvaćene neranjivosti na druge vidljive u pogledu prepoznavanja čija je ljudska bezbednost ugrožena, a čija ne. Neranjivost i samostalnost kao norma (neo)liberalne politike bezbednosti na nacionalnom i međunarodnom nivou čine da van vidnog/saznajnog polja naučnih istraživanja o ljudskoj bezbednosti ostaju svi oni kojima treba nega i zaštita, jer se oni smatraju izuzetkom – manjinom koja narušava „poredak” racionalne autonomije. Vaitinenova pak skreće pažnju da sva tela ne dele jednaku važnost u pogledu pružanja nege, zato što se tretiraju kao objekti postojećih odnosa moći budući da im se u preovlađujućim materijalno-diskurzivnim porecima pripisuje različita vrednost, te, shodno tome, veća podobnost za negu i osiguravanje tela od pretnji.⁵² Vaitinenova naznačava oprečnost koja se pojavljuje između etike brige, za koju svako telo ima egzistencijalnu potrebu za dobijanjem brige drugih tela kako bi opstalo, i premise tradicionalnih studija bezbednosti da sva živa tela predstavljaju spoljašnju pretnju po druga tela.⁵³ Na taj način feministički pristup pruža dodatni uvid u fenomenologiju ljudske (ne)bezbednosti razotkrivanjem povratne sprege između odnosa brige o drugom i antagonističkih odnosa (pretnje), gde je zavisnost od nege koju pružaju druga tela uvek tumačena kao feminizovana, a pretnja koja dolazi od drugih tela kao maskulinizovana. Feministički pristup ukazuje da obe ontologije verodostojno opisuju ljudsku utelovljenost, ali da reprodukuju oprečne bezbednosne prakse, budući da se briga koju dobijamo temelji na tome kakva tela zaista jesu, a strah od drugih počiva na našim pretpostavkama kakva bi tela drugih mogla da budu za nas.

Relaciona ontologija utkana u etiku brige o drugom može da pruži saznajni doprinos analizi složene stvarnosti ljudske nebezbednosti kroz društvenu konstituisanost mreža interpersonalnih odnosa u kojima svako od nas deli svoje biće sa drugima – otvoren je za drugost.⁵⁴ Prema mišljenju Truongove (Thanh-Dam Truong), relaciona ontologija prepoznaje i kvalitet veze između

⁵¹ Carol Cohn, “‘Maternal thinking’ and the concept of vulnerability in security paradigms, policies and practices”, *Journal of International Political Theory*, Vol. 10, Issue 1, 2014, pp. 46–69.

⁵² Tiina Vaitinen, “Embodied in/security as care needs”, op. cit., p. 247.

⁵³ *Ibid.*, pp. 248–249.

⁵⁴ Thanh-Dam Truong, “Feminist knowledge and human security: Bridging rifts through the epistemology of care”, Working Paper No. 481, September 2009,

višestrukih referentnih objekata bezbednosti (institucija, zajednica i ljudi) i dovodi ga u kontekst ranjivosti ljudi i njihovih zajednica.⁵⁵ Saznajna perspektiva etike brige omogućava da se lakše uoče štetni učinci nenasilnih instrumenata spoljne politike po ljudsku bezbednost, poput npr. razorne moći ekonomskih sankcija koje uvek pogađaju stanovništvo sa društvene margine. Ekonomske sankcije kao priprema za rat ili samo ratno stanje podrivaju upravo ljudsku bezbednost, jer smanjenjem prihoda i sužavanjem mogućnosti da se oni ostvare uskraćuju ili drastično ometaju uživanje ljudskih prava i razvoj životnih potencijala. Etika brige sagledava izvore ljudske nebezbednosti u svetlu afektivnih veza zasnovanih na sposobnosti svakog pojedinca da primi i uzvрати ljubav, negu i solidarnost pod jednakim uslovima u različitim mrežama socijalnih odnosa; veze koje nadilaze institucije.⁵⁶

ZAKLJUČAK

Klasičan pristup istraživanju rata kao oblika međunarodnih odnosa usredsređen je isključivo na makroravan odlučivanja političkog i/ili vojnog vođstva sukobljenih država ili nedržavnih aktera. *Mainstream* teorijsko shvatanje predmeta istraživanja u naučnoj disciplini međunarodnih odnosa pretežno je ograničeno na okolnosti (činioce) i način formulisanja, donošenja i sprovođenja odluka radi ostvarenja ciljeva projektovanih na druge međunarodne aktere radi promene njihovog ponašanja. Stoga ne čudi što teorijski *mainstream* međunarodnih odnosa ne smatra relevantnim istraživačkim pitanjem učinak rata na živote običnih ljudi, niti prepoznaje postojanje kontinuuma nasilja u vidu povratne sprege između nasilnih obrazaca ponašanja u mirnodopskoj socijalnoj dinamici i sistematičnosti nasilja u ratu. Zbog toga sam u ovom radu pošao od teze da je uvođenje koncepta ljudske bezbednosti u proučavanje fenomenologije nasilnih praksi u međunarodnim odnosima od velike epistemološke važnosti za celovitost objašnjenja stvarnosti međunarodnih odnosa, jer se njime sazajno obuhvata i opažanje pojedinaca o (ne)bezbednosti, a ne samo stanje bezbednosti sagledano kroz optiku konceptata nacionalne bezbednosti i nacionalnog interesa. Izabrao sam da razmotrim prednosti feminističkog pristupa kao najpogodnijeg postpozitivističkog sazajnog pristupa za kritičko rasvetljavanje aspekata rata zanemarenih u teorijskom *mainstreamu*.

Institute of Social Studies, The Hague, <https://repub.eur.nl/pub/18712/wp481.pdf> (Accessed September 16, 2020), p. 19.

⁵⁵ *Ibid.*, pp. 20–21.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 23.

Primena feminističke sazajne pozicije može da doprinese širenju i produbljivanju znanja o zanemarenim ili neprepoznatim aspektima fenomenologije ljudske (ne)bezbednosti u kontekstu ratovanja kao društvene prakse, odnosno da valjano opiše i objasni preostale „slepe mrlje” stvarnosti međunarodnih odnosa, te time nadomesti suženost vidnog polja pozitivistički opredeljenog disciplinarnog *mainstreama*. Na putu ka obuhvatnijem i celovitijem razumevanju svakodnevnih bezbednosnih iskustava ljudi uhvaćenih u razorni kovitlac ratnih događaja, sazajne prednosti feminističkog pristupa vidljive su u objašnjavanju međudejstva odnosa dominacije i proizvodnje znanja o ljudskoj (ne)bezbednosti, uticaja hijerarhija moći i suverenosti na stvaranje ljudske nebezbednosti, složene prirode netipičnih nosilaca nasilnih praksi i uloge etike brige u alternativnim načinima sagledavanja izvora ljudske nebezbednosti.

Iz analize doprinosa feminističkog pristupa, sprovedene u navedenim sazajnim čvorišnim tačkama, čini se da se naslućuje suštinski problem teorijskog *mainstreama* u epistemološkom tretmanu ratovanja kao društvene prakse. Pozitivistički orijentisana epistemologija međunarodnih odnosa iznikla je i evoluirala na tlu etički sumnjive simbioze sa državničkom praksom, i to posebno u delu primene naučnih saznanja u strategijskom promišljanju i sprovođenju politike sile u kontekstu nekadašnje preraspodele i/ili disciplinovanja globalne periferije. Takva političko-pragmatska logika instrumentalnog uma ljude tretira utilitarno, odnosno isključivo u funkciji podrške koju oni mogu da pruže u projektovanju kolektivne/nacionalne moći u međunarodnoj areni (npr. u vidu oružane sile) – bilo kao vojnici, bilo kao žene koje rađaju buduće vojnike – dok su svi ostali beskorisni članovi zajednice. Nasuprot tome, polazna tačka feminističkog istraživačkog projekta je prepoznavanje položaja pojedinaca ili grupa u odnosu na to da li poseduju moć ili su obespravljani, odnosno kakvi su konkretni efekti njihovog položaja npr. na stanje njihove ljudske (ne)bezbednosti u kontekstu rata koji je povelu vladajuća elita, a u kojem su se oni našli bez sopstvenog pristanka. U proučavanju fenomenologije ljudske (ne)bezbednosti u kontekstu nasilnih praksi u međunarodnim odnosima feministički pristup raskrinkava napore države, odnosno vladajuće elite, da osigura suvereni položaj kao sveprisutan tumač bezbednosnih potreba stanovništva i da tako proizvedeno znanje legitimise u vidu navodne činjenične osnove za donošenje odluke o vođenju rata.

Feministički pristup ima epistemološki potencijal za osvetljavanje aspekata ratovanja kao društvene prakse koji ukazuju na raznolik i specifičnu prirodu izvora ljudske nebezbednosti uslovljenu ratnim operacijama. On dodaje kamenčić mozaiku znanja koji omogućava celovito razumevanje svakodnevnih iskustava ljudi uhvaćenih u vrtlog ratnih dešavanja, suprotno njihovoj volji i moći odlučivanja. Zbog toga feministički pristup predstavlja i svojevrsan poziv na protivhegemonističku praksu u akademskom diskursu, pa i šire, u javnosti. Najvažnijim se čini njegov pokušaj da pruži održiv odgovor na središnje pitanje, a to je kako postojeća struktura i dinamika globalne

moći mogu da se promene tako da omoguće emancipaciju marginalizovanih društvenih grupa i slojeva koji su najviše sputani u ostvarivanju životnog potencijala, jer su trajno izloženi raznovrsnim izvorima ljudske nebezbednosti. Reč je o tome da se pristanak ljudi na život u okolnostima stalnih nebezbednosti ne može uzimati zdravo za gotovo zarad navodnog očuvanja nacionalne bezbednosti. Utoliko se politika zaštite i unapređenja nacionalne bezbednosti, koja uvećava nivo nebezbednosti stvaranjem novih rizika i pretnji, čini promašenim poduhvatom sa stanovišta razvoja životnih mogućnosti i ljudske emancipacije.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Alison Miranda, "Wartime sexual violence: Women's human rights and questions of masculinity", *Review of International Studies*, Vol. 33, Issue 1, January 2007, pp. 75–90.
- [2] Ayoob Mohammed, "Security in the Age of Globalization: Separating Appearance from Reality", in: Ersel Aydinli & James N. Rosenau (eds.), *Globalization, security, and the nation-state: Paradigms in transition*, State University of New York Press, Albany, 2005, pp. 9–26.
- [3] Brown Michelle, "'Setting the Conditions' for Abu Ghraib: The Prison Nation Abroad", *American Quarterly*, Vol. 57, No. 3, 2005, pp. 973–997.
- [4] Brown Sara E., "Female Perpetrators of the Rwandan Genocide", *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 16, Issue 3, September 2014, pp. 448–469.
- [5] Buzan Barry, *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Harvester Wheatsheaf Books, Brighton, 1983.
- [6] Christie Ryerson, "Critical Voices and Human Security: To Endure, To Engage or To Critique?", *Security Dialogue*, Vol. 41, No. 2, April 2010, pp. 169–190.
- [7] Cockburn Cynthia, "The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace", in: Wenona Giles and Jennifer Hyndman (eds.), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 2004, pp. 24–44.
- [8] Cohn Carol, "'Maternal thinking' and the concept of vulnerability in security paradigms, policies and practices", *Journal of International Political Theory*, Vol. 10, Issue 1, 2014, pp. 46–69.
- [9] Conteh-Morgan Earl, "Peacebuilding and Human Security: A Constructivist Perspective", *International Journal of Peace Studies*, Vol. 10, Issue 1, 2005, pp. 69–86.
- [10] Cox Robert, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2, 1981, pp. 126–155.

- [11] Dalby Simon, "Contesting an Essential Concept: Reading the Dilemmas in Contemporary Security Discourse", in: Keith Krause and Michael C. Williams (eds.), *Critical security studies: Concepts and cases*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, pp. 3–31.
- [12] Drulák Petr, "Reflexivity and structural change", in: Stefano Guzzini and Anna Leander (eds.), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and his critics*, Routledge, Oxon and New York, 2006, pp. 138–157.
- [13] Enloe Cynthia, *Bananas, Beaches & Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, University of California Press, Oakland, 1990.
- [14] Fincher Ruth, "From Dualisms to Multiplicities: Gendered Political Practices", in: Lynn A. Staeheli, Eleonore Kofman, and Linda J. Peake (eds.), *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, Routledge, New York and London, 2004, pp. 49–69.
- [15] Fox Mary-Jane, "Girl Soldiers: Human Security and Gendered Insecurity", *Security Dialogue*, Vol. 35, No. 4, 2004, pp. 465–479.
- [16] Gat Azar, *War in Human Civilization*, Oxford University Press, New York, 2006.
- [17] George Jim, "Of Incarceration and Closure: Neorealism and the New/Old World Order", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 22, No. 2, 1993, pp. 197–234.
- [18] Guilmartin John F., "Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453–1606", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, 1988, pp. 721–747.
- [19] Hekman Susan, "Feminism", in: Simon Malpas and Paul Wake (eds.), *The Routledge Companion to Critical Theory*, Routledge, Oxon & New York, 2006, pp. 91–101.
- [20] Hoogensen Gunhild & Stuvøy Kirsti, "Gender, Resistance and Human Security", *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 2, 2006, pp. 207–228.
- [21] Hooper Charlotte, *Manly states: Masculinities, international relations and gender politics*, Columbia University Press, New York, 2001.
- [22] Hudson Heidi, "'Doing' Security As Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security", *Security Dialogue*, Vol. 36, No. 2, 2005, pp. 155–174.
- [23] *Human Security Now*, The Report of the Commission on Human Security, New York, 2003.
- [24] Hunt Krista, "The 'War on Terrorism'", in: Laura J. Shepherd (ed.), *Gender Matters in Global Politics: A feminist introduction to International Relations*, Routledge, Oxon and New York, 2010, pp. 116–126.
- [25] Kay Cohen Dara, "Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War", *World Politics*, Vol. 65, No. 3, July 2013, pp. 383–415.
- [26] MacFarlane Neil S. and Foong Khong Yuen, *Human Security and the UN: A Critical History*, Indiana University Press, Bloomington, 2006; "Human Development

- Report 1994: New Dimensions of Human Security”, UNDP, 1994, www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994 (Accessed August 10, 2020).
- [27] Marchand Marianne H. and Sisson Runyan Anne, “Introduction: Feminist Sightings of Global Restructuring: Conceptualizations and Reconceptualizations”, in: Marianne H. Marchand and Anne Sisson Runyan (eds.), *Gender and Global Restructuring: Sightings, Sites and Resistance*, Routledge, London, 2000, pp. 1–22.
- [28] Marhiah Natasha, “Some humans are more *Human* than Others: Troubling the ‘human’ in human security from a critical feminist perspective”, *Security Dialogue*, Vol. 44, No. 1, 2013, pp. 19–35.
- [29] Martin Alcoff Linda, “Feminist theory and social science: New knowledges, new epistemologies”, in: Nancy Duncan (ed.), *Bodyspace: Destabilizing geographies of gender and sexuality*, Routledge, London and New York, 2005, pp. 13–26.
- [30] Massaro Vanessa A. and Williams Jill, “Feminist Geopolitics”, *Geography Compass*, Vol. 7, Issue 8, 2013, pp. 567–577.
- [31] McCormack Tara, *Critique, security and power: The political limits to emancipatory approaches*, Routledge, Oxon and New York, 2010.
- [32] Muthien Bernedette, “Human Security Paradigms through a Gendered Lens”, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, No. 43, 2000, pp. 46–56.
- [33] Nordstrom Carolyn, *Shadows of war: Violence, power, and international profiteering in the twenty-first century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, and London, 2004.
- [34] Nuruzzaman Mohammed, “Paradigms in Conflict: The Contested Claims of Human Security, Critical Theory and Feminism”, *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*, Vol. 41, No. 3, 2006, pp. 285–303.
- [35] Osler Hampson Fen, “Human Security”, in: Paul D. Williams (ed.), *Security studies: An introduction*, Routledge, Oxon and New York, 2008, pp. 229–243.
- [36] Pain Rachel, “Gendered violence: rotating intimacy”, *Arena*, Vol. 46, Issue 4, 2014, pp. 351–353.
- [37] Pedersen Emil Sloth, “Human Security – Defining and Applying the Concept”, in: Svetlana Stanarević, Goran J. Mandić, Ljubinka Katić (eds.), *4th International Academic Conference on Human Security: The proceedings of human security and new technologies*, University of Belgrade – Faculty of Security Studies, Belgrade, 2018, pp. 249–263.
- [38] Porter Theresa and Gavin Helen, *Perceptions of Evil from Abu Ghraib: Female Prison Guards and Sexual Violence*, in: *Evil, Women and the Feminine*, 7th Global Meeting, 6–8 May 2015, Dubrovnik, Croatia, <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/24595/1/GavinPerceptions.pdf> (Accessed September 15, 2020).
- [39] Ramazanoglu Caroline and Holland Janet, *Feminist Methodology, Challenges and Choices*, SAGE Publications, London, 2002.
- [40] Richmond Oliver P., “Emancipatory Forms of Human Security and Liberal Peacebuilding”, *International Journal*, Vol. 62, No. 3, 2007, pp. 458–477.

- [41] Sarantakos Sotirios, *Social Research*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005.
- [42] Scully Pamela, "Expanding the Concept of Gender-based Violence in Peacebuilding and Development", *Journal of Peacebuilding & Development*, Vol. 5, Issue 3, 2010, pp. 21–33.
- [43] Svensson Katja, "Human security as inclusive security – gender, epistemology and equality", *African Security Review*, Vol. 16, No. 2, 2007, pp. 1–13.
- [44] Thakur Ramesh, "A Political Worldview", *Security Dialogue*, Vol. 35, No. 3, 2004, pp. 347–348.
- [45] Tripp Aili Mari, "Toward a Gender Perspective on Human Security", in: Aili Mari Tripp, Myra Marx Ferree, and Christina Ewig (eds.), *Gender, Violence, and Human Security: Critical Feminist Perspectives*, New York University, New York and London, 2013, pp. 3–32.
- [46] True Jacqui and Tanyag Maria, "Violence Against Women/Violence in the World: Toward a feminist conceptualization of global violence", in: Caron E. Gentry, Laura J. Shepherd and Laura Sjoberg (eds.), *The Routledge Handbook of Gender and Security*, Routledge, Oxon and New York, 2019, pp. 15–26.
- [47] Truong Thanh-Dam, "Feminist knowledge and human security: Bridging rifts through the epistemology of care", Working Paper No. 481, September 2009, Institute of Social Studies, The Hague, <https://repub.eur.nl/pub/18712/wp481.pdf> (Accessed September 16, 2020).
- [48] Vaittinen Tiina, "Embodied in/security as care needs", in: Caron E. Gentry, Laura J. Shepherd and Laura Sjoberg (eds.), *The Routledge Handbook of Gender and Security*, Routledge, Oxon and New York, 2019, pp. 241–251.
- [49] Whitworth Sandra, "Feminist Perspectives", in: Paul D. Williams (ed.), *Security studies: An introduction*, Routledge, Oxon and New York, 2008, pp. 103–115.
- [50] Wibben Annick T.R., "Feminist security studies", in: Myriam Dunn Cavelty and Victor Mauer (eds.), *The Routledge Handbook of Security Studies*, Routledge, Oxon and New York, 2010, pp. 84–94.
- [51] Wilcox Lauren, *Bodies of Violence: Theorizing Embodied Subjects in International Relations*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2015.
- [52] Williams Jill and Massaro Vanessa, "Feminist Geopolitics: Unpacking (In)Security, Animating Social Change", *Geopolitics*, Vol. 18, Issue 4, 2013, pp. 751–758.
- [53] Young Gillian, "Feminist International Relations: A contradiction in terms?", *International Affairs*, Vol. 80, Issue 1, January 2004, pp. 75–87.
- [54] Zehfuss Maja, *Constructivism in International Relations: The politics of reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Srđan T. Korać

HUMAN (IN)SECURITY, WARFARE AND INTERNATIONAL RELATIONS: A FEMINIST RESEARCH APPROACH

Abstract

The article examines how feminist research approach as a part of critical theories of international relations and international security may contribute to broadening and deepening knowledge of the disregarded and/or unrecognised aspects of phenomenology of human (in)security in the context of warfare. The author identifies the node points in which the basic tenets of the feminist research approach intersect with the need for a valid description and explanation of the remaining “blind spots” in human (in)security as viewed from the perspective of the reality of international politics, and in doing so to expand the narrow view of the positivist IR mainstream. The analysis of epistemological pros of the feminist approach has been done with a view to: the interactions between the relations of domination and the production of knowledge about human (in)security; the impact of power hierarchies and sovereignty on human insecurity; the complex nature of atypical violent practices; and ethics of care. The author concludes that the feminist research approach has an epistemological potential to underscore aspects of warfare neglected in the theoretical mainstream IR literature, and especially the aspects that indicate the diverse and specific nature of war-related sources of human insecurity. The feminist approach may add a pebble to the mosaic of knowledge that enables a complete understanding of the everyday experiences of people trapped in the whirlpool of war events, contrary to their will and deliberation.

Key words

human security, international relations, international security, warfare, critical theories, feminist theories.

Maja Kovačević*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Diferencirana integracija u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde Evropske unije: slučaj Danske

Apstrakt

Tokom poslednjih trideset godina Evropska unija je postala sistem diferencirane integracije koja se pojavljuje u više oblika – *opt-out* ili voljno neučestvovanje, ojačana saradnja, stalna strukturna saradnja, ili potpisivanje ugovora između pojedinih zemalja članica izvan pravnog okvira EU. Cilj ovog rada je da na primeru diferenciranog učešća Danske u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde Evropske unije analizira jedan aspekt složenosti savremenog funkcionisanja Evropske unije. Prostor slobode, bezbednosti i pravde predstavlja jednu od najbrže rastućih oblasti saradnje u Evropskoj uniji. Pitanja azila, imigracije, kontrole granica, saradnje u oblasti krivičnog i građanskog pravosuđa, borbe protiv terorizma i organizovanog kriminala, godinama unazad su predmet produbljivanja integracije između zemalja članica. Primenom koncepta diferencirane integracije pokazaćemo kako se jedna zemlja članica, u nastojanju da očuva svoju autonomiju odlučivanja u ovim visokopolitizovanim pitanjima, može naći u situaciji da potom sprovodi odluke u čijem donošenju nije učestvovala.

Ključne reči

Evropska unija, diferencirana integracija, Prostor slobode, bezbednosti i pravde EU, Danska, *opt-out*

* maja.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

UVOD

Tokom poslednjih trideset godina procesi produbljivanja evropske integracije i proširenja Evropske unije (EU) bili su praćeni sve izraženijim diferenciranjem, a ovaj koncept po kojem su za pojedine zemlje članice moguća trajna izuzeća od učestvovanja u pojedinim oblicima integracije vremenom je postajao ne samo sve zastupljeniji u praksi, već i predviđen Osnivačkim ugovorima.¹ Kao rezultat ovakvog pravca razvoja evropske integracije, koji naročito od devedesetih godina prošlog veka karakteriše napuštanje jedinstvenog modela integracije i prihvatanje različitih oblika saradnje zemalja članica, EU danas predstavlja sistem diferencirane integracije (prvi deo). Drugi deo rada je posvećen razmatranju diferencijacije danskog učešća u integraciji do koje dolazi usvajanjem Ugovora iz Mاستrihta. Iako su Velika Britanija i Irska, zbog posebnih političkih i ekonomskih veza, kao i specifičnosti funkcionisanja „meke” granice između Irske i Severne Irske, bile zemlje koje su najčešće pribegavale diferenciranoj integraciji, one neće biti predmet rada. Ključni razlog za to je činjenica da je Velika Britanija napustila EU, zbog čega će biti važnije da se u narednim godinama analiziraju budući aranžmani koje će imati sa organizacijom kojoj je donedavno pripadala. S tim u vezi, buduća delovanja Irske u kontekstu diferencirane integracije će u velikoj meri zavisiti od aranžmana između Velike Britanije i EU. Međutim, Danska je poseban i, smatramo, ilustrativan slučaj zemlje članice koja je iz razloga visoke politizacije produbljivanja integracije izabrala da ne učestvuje u potpunosti u svim politikama EU. Pitanja monetarnog suvereniteta, kontrole sopstvenih granica, kao i skeptičnost danskog javnog mnjenja u pogledu budućeg razvoja odbrambene politike EU naveli su je da zadrži poseban status u ovim politikama. Cilj ovog rada je da primenom koncepta diferencirane integracije pokaže da se zemlja članica EU koja je izabrala da očuva suverena prava odlučivanja može naći u paradoksalnom položaju da potom primenjuje odluke EU u čijem donošenju nije učestvovala. To ćemo pokazati na primeru danskog (ne)učestvovanja u nekadašnjoj saradnji u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova (deo treći) do današnjeg Prostora slobode, bezbednosti i pravde EU (četvrti deo).

¹ Više o nastanku i oblicima diferencirane integracije videti u: Jelena Čeranić, *Oblici povezivanja država članica u Evropskoj uniji*, Službeni glasnik i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2011; Alexander Stubb, "A Categorization of Differentiated Integration", *Journal of Common Market Studies*, 34:2, 1996, pp. 283–95; Maja Kovačević, „Diferencirana integracija i kriza Ekonomske i monetarne unije: Evropa (koliko?) koncentričnih krugova”, u: Slobodan Samardžić, Ivana Radić Milosavljević (urs.), *Kriza Evropske unije*, Beograd, Službeni glasnik, 2013, str. 147–159; Vivien A. Schmidt, "The future of differentiated integration: a 'soft-core', multi-clustered Europe of overlapping policy communities", *Comparative European Politics*, 17, 2019, pp. 294–315.

EVROPSKA UNIJA KAO SISTEM DIFERENCIRANE INTEGRACIJE

Diferenciranost je svojstvena evropskoj integraciji od samog početka, ali u ograničenom obimu. Izuzeća i zaštitne klauzule su uglavnom bili privremenog karaktera i primenjivani su do normalizacije ekonomske situacije određenih zemalja članica. Predviđali su, takođe, i mogućnost intervencije institucija Zajednice u njihovoj primeni, čime je zadržan jedinstven komunitarni okvir u koji su se ove odredbe uklapale.² Pored toga, diferencijacija je od početka integracije bila prisutna i u sekundarnom pravu Evropske ekonomske zajednice (EEZ).³ Sa proširenjima će biti uspostavljeni prelazni periodi u kojima neće u potpunosti biti primenjivane sve politike EEZ, ali je ponovo reč o režimima privremenog karaktera. Pojedina trajna izuzeća su predstavljala pre izuzetak nego pravilo. Međutim, kraj Hladnog rata, najveće dotadašnje produbljivanje evropske integracije oličeno u Ugovoru iz Mاستrihta⁴, kao i perspektiva proširenja na Istok, dovešće do razbuktavanja debate o diferenciranoj integraciji. Već do 1996. godine Aleksander Stab (Alexander Stubb) je identifikovao preko 30 termina samo na engleskom jeziku koji su korišćeni u pokušaju da se osmisle budući modeli diferencirane integracije: *two-speed, multi-speed, graduated integration, hard core, variable integration, concentric circles, two-tier*, itd.⁵ Stab kao tri ključna oblika diferencirane integracije izdvaja više brzina, varijabilnu geometriju i *à la carte*, koji se, po njemu, razlikuju po vremenu, prostoru i oblasti. EU u više brzina definiše kao oblik diferencirane integracije u kojem postizanje zajedničkih ciljeva predvodi jezgro zemalja koje su sposobne i voljne da prodube određene politike, uz pretpostavku da će ostali kasnije slediti isti put. Koncept varijabilne geometrije podrazumeva da zbog političkih, kulturnih i ekonomskih različitosti postizanje ambicioznih zajedničkih ciljeva nije moguće i prihvata se trajno razdvajanje između jezgra i ostalih zemalja članica. Najzad, u konceptu *à la carte* svaka zemlja članica, pored minimuma zajedničkih ciljeva, bira u kojim oblastima želi dublju saradnju. Koncepti više brzina i *à la carte* se primenjuju u okviru jedinstvenog institucionalnog okvira i čuvaju postojeći *acquis*, a najveća razlika je u tome što koncept više brzina podrazumeva ambiciozne zajedničke ciljeve, najčešće

² Maja Kovačević, „Evropa u više brzina”, *Međunarodna politika*, XLIX Septembar 1998, 53–55, str. 53.

³ Claus-Dieter Ehlermann, “How Flexible is Community Law? An Unusual Approach to the Concept of “Two Speeds””, *Michigan Law Review*, Vol. 82, Issue 5, 1984, 1274–1293, pp. 1281–1287.

⁴ “Treaty on European Union”, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.

⁵ Alexander Stubb, “A Categorization of Differentiated Integration”, op. cit., p. 283.

u okviru nadnacionalnog pristupa, koji će u nekom trenutku biti postignuti, dok *à la carte* prihvata manje ambiciozan i međuvladin pristup integraciji. Koncept varijabilne geometrije se od njih razlikuje po tome što stvara različite konglomerate integrativnih jedinica koji deluju izvan *acquisa* i sistema odlučivanja EU u pravcu produbljivanja integracije.⁶

Usvajanjem Ugovora iz Mاستrihta su sva tri koncepta već bila na delu. Ovim Ugovorom je prvi put institucionalizovana mogućnost formulisanja i sprovođenja određene politike u okviru EU sa mogućnošću da sve države članice ne učestvuju u njoj. Najpoznatiji je primer Ekonomske i monetarne unije (EMU). Posebnim Protokolom⁷ je precizirano da Velika Britanija nije preuzela obavezu da pređe u treću fazu EMU, kao i da zadržava svoja ovlašćenja u oblasti monetarne politike u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom. Na ovaj način, Velika Britanija je bila izuzeta od primene čitavog niza odredbi Ugovora. Izuzeće Velike Britanije nije bilo vremenski ograničeno, niti je bilo vezano za određene ekonomske kriterijume. Pravo da se određene odredbe Ugovora, kao i na osnovu njih usvojeni pravni akti, ne primenjuju, uz zadržavanje mogućnosti naknadnog uključivanja na osnovu političke odluke, naziva se *opting-out* sistemom⁸, ili voljnim neučestvovanjem. Može se navesti i slučaj britanskog *opt-out*-a kada je reč o Sporazumu o socijalnoj politici kojim je bilo predviđeno da će 11 od (tadašnjih) 12 zemalja članica primenjivati Socijalnu povelju, potpisanu 1989. godine, a koja je predstavljala produbljivanje socijalne politike EEZ.⁹ Ali tu nije bio kraj izuzećima u Ugovoru iz Mاستrihta. Navedimo samo jedan primer: Protokolom o sticanju nepokretne imovine u Danskoj određeno je da, bez obzira na odredbe Ugovora, Danska može da zadrži sopstveno zakonodavstvo u pogledu kupovine nekretnina, čime je bilo ozvaničeno pravo Danske da strancima ne dozvoli kupovinu kuća za odmor na svojoj teritoriji.¹⁰ Sve ovo čini pristup evropskoj integraciji *à la carte*. U vreme

⁶ Alexander Stubb, "A Categorization of Differentiated Integration", op. cit., pp. 287–289.

⁷ "Treaty on European Union, Protocol on certain provisions relating to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.

⁸ Maja Kovačević, "Evropa u više brzina", nav. delo, str. 54.

⁹ "Treaty on European Union, Protocol on social policy, Agreement on social policy concluded between the Member States of the European Community with the exception of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.

¹⁰ "Treaty on European Union, Protocol on the acquisition of property in Denmark", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.

usvajanja Ugovora iz Mastrihta već je bio zastupljen i pristup varijabilne geometrije u vidu saradnje grupe zemalja izvan Ugovora o EU kao što je Sporazum iz Šengena¹¹, na primer. Najzad, integracija u više brzina je bila oličena u ispunjavanju kriterijuma konvergencije kao uslovu da neka zemlja članica postane deo evrozone.

Institucionalizacija diferencirane integracije će dovesti i do porasta interesovanja akademske zajednice za ovaj fenomen. Filip Šmitter (Phillippe Schmitter) je 1996. godine predviđao da će se EU razvijati u pravcu postojanja više centara i različitim članstvima koja produbljuju integraciju u više brzina.¹² Prema Franku Šimmelfennigu (Frank Schimmelfennig), diferencirana integracija predstavlja institucionalni odgovor na rastuću heterogenost preferencija i kapaciteta zemalja članica koje su rezultat i proširenja i produbljivanja integracije.¹³ Sa proširenjima je postajalo sve teže pomiriti težnje nekih zemalja članica da rešavaju određene probleme kroz dublju integraciju sa otporom ostalih koji se sa tim ne slažu. Wolfgang Vesels (Wolfgang Wessels) i Karsten Gerarst (Carsten Gerards) ukazuju da je ova dilema integracije dovela u pitanje „ortodoksiju Zajednice“, oličenu u istim pravima i obavezama za sve zemlje članice, a koja je počivala na tri stuba: političkom jedinstvu, pravnoj homogenosti zasnovanoj na pravnim tekovinama zajednice (*acquis communautaire*) i institucionalnoj koherentnosti. Upravo zbog toga diferencijacija bitno menja projekat evropske integracije u celini.¹⁴ Pre svega, ona je suprotna stvaranju „sve tešnje unije između naroda Evrope“, što je cilj i danas proklamovan prvim članom Ugovora o EU. Ako će zemlje članice da biraju, kao sa menija, koja pravila će da primenjuju to bi moglo da uništi evropsku integraciju. Stoga ne iznenađuje da je diferencirana integracija podstakla mnoge dileme: političke, pravne i institucionalne.¹⁵ Politički, dilema uvek postoji između fleksibilnosti i jedinstva jer može da podstakne dalju heterogenost, potkopa delikatan osećaj zajedničkog identiteta i podstakne tendencije ka dezin-

¹¹ Potpisan 1985. godine između Francuske, Nemačke i zemalja Beneluksa, odnosio se na postepeno uklanjanje kontrola na granicama između zemalja potpisnica.

¹² Phillippe Schmitter, „Imagining the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts“, in: Gary Marks, Fritz Scharpf, Phillippe Schmitter, Wolfgang Streeck (eds.), *Governance in the European Union*, London: Sage Publications, 1996, pp. 121–150.

¹³ Frank Schimmelfennig, „EU enlargement and differentiated integration: discrimination or equal treatment?“, *Journal of European Public Policy*, Vol. 21, No. 5, 2014, 681–698, p. 683.

¹⁴ Wolfgang Wessels, Carsten Gerards, *The Implementation of Enhanced Cooperation in the EU*, European Parliament, 2018, p. 8.

¹⁵ Nicole Koenig, „A Differentiated View of Differentiated Integration“, *Jacques Delors Institute Berlin Policy Paper*, 140, July 23, 2015, p. 7.

tegraciji. Da li diferencirana integracija treba da bude organizovana u okviru ili izvan pravnog poretka EU? Najzad, da li treba koristiti postojeće institucije, izmeniti njihov sastav ili uspostaviti nove sisteme upravljanja?¹⁶

Uprkos tome što ova pitanja nisu razrešena, diferencirana integracija više nije privremena i povremena pojava. Ugovor iz Amsterdama ozvaničio je ojačanu saradnju kao institucionalizovan oblik fleksibilnosti evropske integracije, dok će Ugovor iz Lisabona predvideti i stalnu strukturnu saradnju u oblasti odbrane, a oba oblika diferencirane integracije će potom biti primenjena u praksi. Uz to, nastavljena je praksa potpisivanja ugovora između pojedinih zemalja članica izvan pravnog okvira EU. Stoga Dirdre Kurtin (Deirdre Curtin) sa pravom tvrdi da institucionalno uobličeni oblici diferencijacije nisu samo prilagođeni političkoj i pravnoj realnosti EU, koja je oličena u rastućoj fragmentaciji, već i predstavljaju pokušaj da se ostane zajedno i da se traže novi odnosi uprkos centrifugalnim snagama koje ponekad prete EU. Prihvatanje diferencijacije kao neizbežnog fenomena predstavlja promenu shvatanja same integracije, koja je sada složenija i promenljivija i ne može se više podvesti pod tradicionalni unitarni model.¹⁷

Koja institucionalna pravila i koje preferencije zemalja članica vode prihvatanju ili odbijanju predloga za integraciju u više brzina? Jensen (Christian Jensen) i Slapin (Jonathan Slapin) smatraju da je integracija u više brzina zapravo pokušaj da se unese više fleksibilnosti u sistem odlučivanja u EU.¹⁸ Fleksibilne institucije omogućavaju jačanje saradnje, ali nose i troškove. Sa jedne strane, mogućnost da neka zemlja ponovo ispregovara uslove svog sporazuma sa organizacijom ili da privremeno suspenduje primenu nekih odredbi Ugovora omogućava zemljama članicama da odgovore na nepredviđene okolnosti koje bi inače mogle da toliko povise troškove njihovog članstva da ono više ne bi imalo smisla, ili bi obeshrabrile druge da uopšte postanu članice organizacije i time preuzmu obavezu koja može da im šteti u budućnosti. Sa druge strane, visoki su troškovi ponovnog pregovaranja sporazuma jer to podrazumeva saglasnost partnera, ali i ta zemlja mora da obezbedi unutrašnju političku podršku koja će joj obezbediti ratifikaciju novog sporazuma. A kada je reč o privremenoj suspenziji primene odredbi ugovora, i to je teško izvesti u uslovima nepotpunih informacija – kako znati da neka članica

¹⁶ Nicole Koenig, "A Differentiated View of Differentiated Integration" *Jacques Delors Institute Berlin Policy Paper*, 140, July 23, 2015, p. 7.

¹⁷ Deirdre Curtin, "From a Europe of Bits and Pieces to a Union of Variegated Differentiation, Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Papers", *RSCAS 2020/37*, pp. 2–3.

¹⁸ Christian Jensen, Jonathan Slapin, "Institutional Hokey-Pokey: The Politics of Multispeed Integration in the European Union", *UCD Dublin European Institute Working Paper 10–1*, April 2010, pp. 8–10.

odustaje od odredbi zato što je to neophodno iz njenih političkih razloga a ne zato što samo hoće da izbegne troškove ispunjavanja preuzete obaveze? Jensen i Slapin smatraju da institucionalizacija diferencirane integracije zavisi od toga čije su preferencije snažnije. To mogu biti preferencije zemalja koje žele produbljivanje uniformne integracije i protive se fragmentaciji (integracionističke zemlje). Da li će manje voljne zemlje uložiti veto zavisi od toga da li strahuju da budu ostavljene po strani. Ako je za integracionističke zemlje produbljivanje u nekoj oblasti od velikog značaja, one će ipak pristati na diferenciranu integraciju, i time automatski sprečiti blokiranje od strane manje voljnih zemalja. Ipak, i u ovom slučaju se mora voditi računa da ne dođe do domino efekta u kojem će rasti broj zemalja koje nisu voljne da učestvuju, odnosno biraju *opt-out*.¹⁹ Nešto drugačije objašnjenje diferencijacije daju Šimelfenig, Lefen (Dirk Leuffen) i Ritberger (Berthold Rittberger).²⁰ Oni diferencijaciju dele na vertikalnu i horizontalnu. Vertikalna diferencijacija znači da su politike integrisane različitim brzinama i tokom vremena dostigle različite nivoe centralizacije. Horizontalna diferencijacija se odnosi na teritorijalnu dimenziju i na to da se određene integrisane politike ne primenjuju ni uniformno niti samo u zemljama članicama EU. Sve zemlje članice EU ne učestvuju u svim politikama EU na jedinstven način (unutrašnja horizontalna diferencijacija), a istovremeno neke treće zemlje primenjuju određene politike EU (spoljna horizontalna diferencijacija). Po njima, do kakve diferencijacije će doći zavisi od dva ključna faktora: međuzavisnosti i politizacije. Kada je reč o vertikalnoj diferencijaciji, ona nastaje kao rezultat visoke međuzavisnosti koja predstavlja podsticaj za produbljivanje integracije, ali i visoke politizacije koja primorava zemlje članice da ne učestvuju u potpunosti u određenoj politici.²¹ Ovu argumentaciju ćemo primeniti na slučaj Danske, razmatrajući prvo njene motive za traženje izuzeća od primene nekih odredbi Ugovora iz Mاستrihta.

UGOVOR IZ MASTRIHTA I DANSKI OPT-OUT

Više zemalja članica je bilo vrlo oprezno po pitanju širenja ovlašćenja EU u politički osetljivim pitanjima kontrole granica, politike azila, policijske saradnje,

¹⁹ Christian Jensen, Jonathan Slapin, "Institutional Hockey-Pokey: The Politics of Multispeed Integration in the European Union", *UCD Dublin European Institute Working Paper* 10–1, April 2010, pp. 8–10.

²⁰ Frank Schimmelfennig, Dirk Leuffen, Berthold Rittberger, "The European Union as a System of Differentiated Integration: Interdependence, Politicization and Differentiation", *Political Science Series Working Paper* No. 137, July 10, 2014.

²¹ *Ibid.*, pp. 6–7.

krivičnog prava itd., koja su tesno povezana sa bezbednošću zemlje. Tokom pregovora o Ugovoru iz Mاستrihta britanska i danska vlada, podržane vladama Irske i Grčke, uspele su da spreče nemačke planove za komunitarizaciju politika azila i imigracije, što je dovelo do kompromisa kroz stvaranje strukture stubova.²² Mastriht je doveo do ozvaničenja dugotrajnih podela u članstvu u EU, pre svega između zemalja koje su deo evrozona, zemalja koje učestvuju u Šengen sistemu i integraciji u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova (nekadašnji treći stub), tako da je diferencijacija postala trajna strukturna odlika evropske integracije.²³ Međutim, postoji razlika u razlozima *opt-out-a u vreme usvajanja Ugovora iz Mastrihta*. U Velikoj Britaniji Mastriht je postao gotovo sinonim za nastanak „federalne superdržave” i ova *evroskeptična zemlja je od početka pregovarala o opt-out-u*. U slučaju Danske je situacija bila drugačija. Danska vlada je podržavala produbljivanje integracije, ali su u javnom mnjenju postojali strahovi od „federalnih vojnih snaga”, „nemačkih policajaca na danskom tlu”²⁴, zadiranja EU u pitanja krivičnog prava, jedinstvene valute, koncepta građanstva EU, itd.²⁵ Nakon *negativnog ishoda referenduma* u Danskoj, iz juna 1992. godine, koji je protumačen kao odbijanje „Sjedinjenih Evropskih Država”²⁶, opozicione partije su predložile vladi tzv. „nacionalni kompromis”, odnosno uslove pod kojima Danska treba da nastavi proces evropske integracije. Na osnovu toga je Danska krajem oktobra 1992. godine uputila zemljama članicama EU dokument „Danska u Evropi” kojim je ukazala na pitanja koja su za nju od posebne važnosti i tako je na zasedanju Evropskog saveta u decembru usvojen tzv. Sporazum iz Edinburga.²⁷ Sporazumom iz Edinburga,

²² Rebecca Adler-Nissen, Thomas Gammeltoft-Hansen, „Straitjacket or Sovereignty Shield? The Danish Opt-Out on Justice and Home Affairs and Prospects after the Treaty of Lisbon”, *Danish Foreign Policy Yearbook*, Danish Institute for International Studies DIIS, 2010, pp. 137–161, p. 139.

²³ Dominik Schraff, Frank Schimmelfennig, „Does differentiated integration strengthen the democratic legitimacy of the EU? Evidence from the 2015 Danish opt-out referendum”, *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Paper*, 2020/11, p. 1.

²⁴ Rebecca Adler-Nissen, Thomas Gammeltoft-Hansen, „Straitjacket or Sovereignty Shield?”, op. cit., p. 142.

²⁵ Rebecca Adler-Nissen, *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration*, Cambridge University Press, 2014, p. 5.

²⁶ Rebecca Adler-Nissen, Thomas Gammeltoft-Hansen, „Straitjacket or Sovereignty Shield?”, op. cit., p. 138.

²⁷ Tzv. sporazum je zapravo „Odluka šefova država i vlada, koji su se sastali u okviru Evropskog saveta, o određenim problemima u vezi sa Ugovorom o Evropskoj uniji na koje je ukazala Danska”, doneta 12. decembra 1992. godine, tokom zasedanja Evropskog saveta u Edinburgu. European Council in Edinburgh, 11–

koji je kasnije postao Protokol Ugovora iz Amsterdama²⁸, dogovoreno je da Danska nije obavezna da usvoji evro, da pravo građanstva EU ne zamenjuje nacionalno pravo građanstva, da Danska neće učestvovati u razvoju evropske odbrane, kao i da neće učestvovati u usvajanju nadnacionalnih mera u okviru Prostora slobode, bezbednosti i pravde, osim zajedničkog određivanja zemalja čiji građani moraju imati vize za ulaz u EU, kao i odluka o jedinstvenom formatu viza²⁹. Ovo je omogućilo da na ponovljenom referendumu u maju 1993. godine 56,7% izašlih glasa za, nakon čega je Danska ratifikovala Ugovor iz Mاستrihta.

PRODUBLJIVANJE INTEGRACIJE UGOVOROM IZ AMSTERDAMA I POLOŽAJ DANSKE

Ugovor iz Amsterdama je doneo značajne novine kada je reč o saradnji u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova. Prvo, tekovine Šengena postale su deo pravnih tekovina EU.³⁰ Potom, nekadašnja saradnja u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova postala je Prostor slobode, bezbednosti i pravde koji počiva na policijskoj i pravosudnoj saradnji u krivičnim stvarima i, najzad, došlo je do komunitarizacije (umesto dotadašnje međuvladine saradnje) politike u oblasti viza, azila, imigracije, saradnje u oblasti građanskog prava i drugih politika vezanih za slobodno kretanje lica. Ipak, čak ni u okviru prvog stuba nije došlo do pune komunitarizacije: izuzetak su predstavljali legalna migracija i porodično pravo, o kojima se i dalje odlučivalo jednoglasno u Savetu nakon konsultovanja Evropskog parlamenta, a po pitanju režima azila i imigracije zahtevi za tumačenje Evropskog suda pravde mogli su da budu upućeni samo od strane najviših sudova zemalja članica.³¹

12 December 1992, "Conclusions of the Presidency", SN 456/1/92 REV 1, https://www.consilium.europa.eu/media/20492/1992_december_-_edinburgh_eng_.pdf (Accessed September 1, 2020)

²⁸ European Union, "Treaty of Amsterdam, Protocol on the position of Denmark", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.

²⁹ Član 4 Protokola o Danskoj.

³⁰ European Union, "Treaty of Amsterdam, Protocol integrating the Schengen acquis into the framework of the European Union", op. cit.

³¹ Ester Herlin-Karnel, "Denmark and the European Area of Freedom, Security and Justice: A Scandinavian Arrangement", *Amsterdam Law Forum*, Vol 5:1, Winter Issue 2013, pp. 95–105, p. 97.

Kada je reč o tekovinama Šengena, Ugovor iz Amsterdama je Velikoj Britaniji i Irskoj, koje nisu bile pristupile Sporazumu iz Šengena, omogućio *opt-out*, ali i dao *opt-in* mogućnost kojom mogu u bilo kom trenutku zatražiti da učestvuju u nekim ili svim odredbama ovih tekovina, o čemu bi jednoglasno odlučivao Savet sastavljen od 13 potpisnika Sporazuma iz Šengena.³² Paradoksalno, Danska je, zajedno sa Finskom i Švedskom, 19. decembra 1996. godine bila pristupila Sporazumu iz Šengena, ali je u Ugovoru iz Amsterdama izabrala *opt-out* i odbila da bude obavezana komunitarizacijom politike u oblasti viza, azila, imigracije, saradnje u oblasti građanskog prava i drugih politika vezanih za slobodno kretanje lica.³³ Za razliku od britanskog i irskog *à la carte*, za Dansku nije bio predviđen *opt-in*. Danska nije imala pravo glasa kada su usvajane mere u ovim pitanjima, ali je nastojala da u oblastima imigracije i azila usvaja legislativu koja je u skladu sa onom na nivou EU, što je dovelo do svojevrsnog paradoksa – da se obavezala na primenu pravila EU u oblastima u kojima je želela da vodi posebnu politiku.³⁴ Iako nije bio predviđen formalni *opt-in*, u praksi je stvoren sistem zaključenja međunarodnih sporazuma sa EZ/EU kao što je, na primer, onaj koji se tiče primene Dablin regulative za utvrđivanje zemlje nadležne za razmatranje zahteva za azil i uspostavljanja EURODAC baze za upoređivanje otiska prstiju tražilaca azila.³⁵ Nakon sklapanja ovakvog sporazuma, Danska podnosi svom parlamentu predlog za usvajanje mera EU, što parlamentu pratično daje pravo veta, ali se to nikada nije dogodilo jer danska vlada pre otpočinjanja pregovora o sklapanju sporazuma traži mandat od Komiteta za evropske poslove.³⁶ Tako, u praksi, Danska unosi

³² Article 4, Protocol integrating the Schengen acquis into the framework of the European Union.

³³ *Ibid.*; Article 3, Title IV, "Consolidated version of the Treaty establishing the European Community (Amsterdam Treaty)", *OJ C* 340/ 173, 10.11.97.

³⁴ Rebecca Adler-Nissen, "Behind the scenes of differentiated integration: circumventing national opt-outs in Justice and Home Affairs", *Journal of European Public Policy*, 16:1 January, 2009: 62–80, p. 74.

³⁵ "Council Decision of 21 February 2006 on the conclusion of the Agreement between the European Community and the Kingdom of Denmark extending to Denmark the provisions of Council Regulation (EC) No 343/2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national" i "Council Regulation (EC) No 2725/2000 concerning the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention", (2006/188/EC), *OJ*, L 66/37, 8.3.2006

³⁶ Rebecca Adler-Nissen, Thomas Gammeltoft-Hansen, "Straitjacket or Sovereignty Shield?", *op. cit.*, p. 143.

odluku u nacionalno zakonodavstvo šest meseci nakon usvajanja na nivou EU.

Sa druge strane, Danska nije tražila izuzeće za one delove tekovina Šengena koji su se odnosili na policijsku i pravosudnu saradnju u krivičnim stvarima i borbu protiv rasizma i ksenofobije, uključujući borbu protiv kriminala, a posebno terorizma, trgovine ljudima, zloupotrebe dece, šverca narkotika, oružja, borbu protiv korupcije i prevara.³⁷ Tako je prihvatila tešnju saradnju između policijskih, carinskih, kao i pravosudnih organa zemalja članica, jer joj je odgovaralo to što se ova saradnja odvijala u okviru međuvladinog metoda koji je podrazumevao usvajanje zajedničkih stavova, odluka koje nemaju direktan efekat (uz samo konsultovanje Evropskog parlamenta) i konvencija koje stupaju na snagu potvrđivanjem u zemljama članicama, a Evropski sud pravde je mogao da ima jurisdikciju nad ovim aktima samo na osnovu posebne deklaracije zemlje članice da je prihvata.³⁸

UGOVOR IZ LISABONA I LAVIRINTI DANSKOG (NE)UČESTVOVANJA U PROSTORU SLOBODE, BEZBEDNOSTI I PRAVDE EU

Usvajanjem Ugovora iz Lisabona došlo je do ukidanja stubova i komunitarizacije Prostora slobode, bezbednosti i pravde, a uspostavljena je i puna jurisdikcija Evropskog suda pravde u ovoj oblasti, što je sve dovelo do još čudnijeg položaja Danske koja je zadržala svoj *opt-out*.

Protokol 22 Ugovora iz Lisabona je Danskoj dao poseban položaj: Danska neće učestvovati u usvajanju mera u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde.³⁹ Prema Članu 2 Protokola o položaju Danske⁴⁰, nijedna od odredbi niti mera usvojena u ovoj oblasti, nijedan međunarodni ugovor zaključen po tom osnovu od strane EU, niti odluka o tumačenju Suda pravde EU u toj oblasti neće biti obavezujući niti primenjivi u Danskoj, niti će uticati na njene nadležnosti,

³⁷ Article 3, Title II, Protocol integrating the Schengen acquis into the framework of the European Union; TITLE VI, Provisions on police and judicial cooperation in criminal matters, "Treaty on European Union" (consolidated version 1997), *OJ C* 340, November 10, 1997, pp. 145–172.

³⁸ Articles 29–39, TITLE VI, Provisions on police and judicial cooperation in criminal matters, "Treaty on European Union" (consolidated version 1997), *op. cit.*

³⁹ Odredbe o Prostoru slobode, bezbednosti i pravde sadržane su u Naslovu V dela tri Ugovora o funkcionisanju EU.

⁴⁰ Protocol (No 22) on the position of Denmark, Council of the European Union, "Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union", Brussels, 30 April 2008, 6655/1/08 REV 1.

prava i obaveze, ni činiti tekovine EU koje se primenjuju u Danskoj. U oblasti policijske i pravosudne saradnje u krivičnim stvarima, akti usvojeni pre stupanja na snagu Ugovora iz Lisabona će nastaviti da se primenjuju u Danskoj, ali ne i njihove kasnije izmene. Dakle, u tom slučaju, amandmani na prelisabonske mere se ne primenjuju u Danskoj u kojoj nastavlja da se primenjuje stara verzija određenog akta.

Nakon što Savet usvoji određenu meru u oblasti slobode, bezbednosti i pravde, Danska će u roku od šest meseci odlučiti da li će primeniti tu meru u svom nacionalnom zakonodavstvu. Ako se odluči za to, ta mera će predstavljati obavezu po međunarodnom pravu između Danske i ostalih zemalja članica obavezanih merom. Ukoliko odluči da je ne primeni, ostale zemlje članice će „razmotriti primenu odgovarajućih mera”, što Adler-Nisen (Rebecca Adler-Nissen) tumači kao eufemizam za isključivanje iz Šengen sistema.⁴¹ Kao i ranije, ovo se ne odnosi na mere kojima se određuje čiji državljani moraju imati vize za ulaz na spoljnim granicama zemalja članica, niti na mere koje se odnose na jedinstveni format viza. Prema Članu 7. Protokola 22, Danska može u bilo kom trenutku da, u skladu sa svojim ustavnim pravilima, obavesti ostale zemlje članice da više ne želi da koristi taj Protokol ili njegove delove. U tom slučaju, Danska će u celini primenjivati sve mere koje su u tom trenutku na snazi u EU.

Osim ove mogućnosti povratka u puno učešće u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde, Danska može, opet u skladu sa svojim ustavnim pravilima, da obavesti ostale zemlje članice da želi da primenjuje pojedinačne *opt-in* mogućnosti. U tom slučaju, primenjuje se sledeći sistem: Danska može, u roku od tri meseca nakon predloga ili inicijative u ovoj oblasti, da obavesti predsednika Saveta da želi da učestvuje u usvajanju i primeni te mere, a ta njena notifikacija bi se smatrala neopozivom notifikacijom koja bi se odnosila i na sve buduće predloge i inicijative koje se zasnivaju na toj meri.⁴² Ako nakon razumnog perioda ta mera ne može da bude usvojena sa danskim učešćem, Savet je može usvojiti bez Danske.⁴³

Dodatni problem za Dansku predstavlja to što prema njenom pravnom sistemu povratak u puno učešće u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde može da bude primenjen samo na osnovu referenduma.⁴⁴ Referendum uvek nosi rizik, iz više razloga: *opt-in* je komplikovan za objašnjavanje građanima;

⁴¹ Rebecca Adler-Nissen, “Behind the scenes of differentiated integration: circumventing national opt-outs in Justice and Home Affairs”, op. cit., p. 75.

⁴² Član 6 Aneksa Protokola o položaju Danske.

⁴³ Isto, Član 3.

⁴⁴ Marlene Wind, “The hesitant European? The constitutional foundation of Denmark’s EU membership and its material reality”, *iCourts Working Paper Series*, No. 177, 2019.

referendumi o evropskim integracijama su postali opasni za vlade zemalja članica imajući u vidu francusko i holandsko odbacivanje Ugovora o ustavu za Evropu, kao i teškoće u Irskoj po pitanju ratifikacije Ugovora iz Lisabona; kriza evrozone je pojačala uverenje građana da je bolje biti izvan nje; najzad, i porast evroskepticizma takođe ide naruku očuvanju *opt-out*-a.⁴⁵ Sa druge strane, legislativa u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde spada u najbrže rastuću i sve je širi bio obim inicijativa u čijem odlučivanju Danska nije učestvovala.

Danska je, od Ugovora iz Amsterdama, aktivno učestvovala u međuvladinoj saradnji vezanoj za funkcionisanje Evropolu, bila je aktivna u uspostavljanju *Eurojust*-a, specijalizovane jedinice koju čine nacionalni tužioci, sudije i predstavnici policije koji pomažu unapređivanje saradnje ovih organa zemalja članica, sarađivala po pitanju uzajamnog priznanja sudskih presuda, Evropskog naloga za hapšenje (European Arrest Warrant), izvršavanja naloga o zamrzavanju ili konfiskaciji imovine stečene kriminalom, itd. Nakon Lisabona, položaj Danske u usvajanju nove regulative u ovim oblastima se menja jer Danska više ne učestvuje u saradnji u oblasti krivičnog prava⁴⁶ određenoj članovima 82–86 UFEU.

Jedan od primera je priprema novih akata vezanih za funkcionisanje Evropolu (European Union Agency for Law Enforcement Cooperation – Europol) u čijem radu je Danska učestvovala od početka i što je uvek smatrala značajnim. Dansko učešće je ranije bilo moguće uprkos *opt-out*-u zato što je Europol bio zasnovan na međuvladinoj konvenciji koja je potpisana 1995. godine izvan pravnog okvira EU.⁴⁷ Kada je u EU razmatrano usvajanje uredbe o Evropolu, Danska je odlučila da raspiše referendum na kojem je predložila da Danska iskoristi mogućnost *opt-in*-a kako bi učestvovala u odlučivanju u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde, sa izuzetkom politike azila. Međutim, na referendumu održanom početkom decembra 2015. godine građani su odbili ovaj predlog većinom od 53%, uz izlaznost od 72%.⁴⁸ Ovo je dovelo do potrebe traženja rešenja za dansko učešće u radu Evropolu do 1.

⁴⁵ Rebecca Adler-Nissen, Thomas Gammeltoft-Hansen, "Straitjacket or Sovereignty Shield?", op. cit., p. 156.

⁴⁶ Ester Herlin-Karnel, "Denmark and the European Area of Freedom, Security and Justice: A Scandinavian Arrangement", op. cit., p. 101.

⁴⁷ "Council Act of 26 July 1995 drawing up the Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention)", *OJ C* 316, November 27, 1995, pp. 1–32.

⁴⁸ Henriette Jacobsen, "Denmark rejects further EU integration in referendum", *EURACTIV*, December 4, 2015.

maja 2017. godine kada je nova regulativa⁴⁹ trebalo da u punom obimu počne da se primenjuje u zemljama članicama. Savet je u februaru 2017. godine usvojio odluku kojom je Danska dodata na listu trećih zemalja i organizacija sa kojima će Evropol zaključivati sporazume⁵⁰, pa se tako našla na listi sa Albanijom, Australijom, Bolivijom, BIH, Kanadom, Kinom, Kolumbijom, Makedonijom, Islandom, Indijom, Izraelom, Moldavijom, Crnom Gorom, Marokom, Norveškom, Peruom, Rusijom, Srbijom, Švajcarskom, Turskom, Ukrajinom, SAD i još par malih zemalja.⁵¹ Tako se došlo do paradoksalne situacije da Danska postane prva zemlja članica koja je pregovarala sporazum sa Evropolom kao „treća zemlja”. Ovaj paradoks je tim izraženiji kada se ima u vidu rastući značaj policijske saradnje u EU.

Sporazumom o operativnoj i strateškoj saradnji između Danske i Evropola⁵² je određeno da predstavnik Danske može biti pozvan na sastanke Upravnog odbora Evropola i njegovih grupa, ali nema pravo glasa. Sporazumom Danska prihvata jurisdikciju Suda pravde EU u pogledu tumačenja i primene ovog Sporazuma, kao i svake akcije protiv odluka Supervizora evropske zaštite podataka (European Data Protection Supervisor). Takođe, Sporazum uslovljava Dansku da nastavi da bude obavezana tekovinama Šengena, a ukoliko ona odluči drugačije Sporazum automatski prestaje da se primenjuje na Dansku. Interesantno je da se Danska narodna partija (‘Dansk Folkeparti’) snažno zalagala za ponovno uvođenje kontrole na granici i napuštanje Šengena, a pred referendum je ubeđivala glasače da će glasanjem protiv obezbediti puno članstvo Danske u Evropolu i napuštanje Šengena.⁵³ Sada je položaj Danske suprotan tim zalaganjima.

⁴⁹ “Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and replacing and repealing Council Decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA”, *OJ L* 135, May 24, 2016, pp. 53–114.

⁵⁰ “Council Implementing Decision (EU) 2017/290 of 17 February 2017 amending Decision 2009/935/JHA as regards the list of third States and organisations with which Europol shall conclude agreements”, *OJ L* 42, February 18, 2017, pp. 17–18.

⁵¹ “Council Decision 2009/935/JHA of 30 November 2009 determining the list of third States and organisations with which Europol shall conclude agreements”, *OJ L* 325/12, December 11, 2009.

⁵² “Agreement on Operational and Strategic Cooperation between the Kingdom of Denmark and Europol”, April 29, 2017; Available at: <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/agreement-operational-and-strategic-cooperation-between-kingdom-of-denmark-and-europol> (Accessed September 10, 2020)

⁵³ Deirdre Curtin, “Brexit and the EU Area of Freedom, Security, and Justice: Bespoke Bits and Pieces”, CSF-SSSUP Working Paper Series 5/2017, p. 10.

Slična je situacija sa *Eurojust*-om, čija je najveća reforma izvršena 2018. usvajanjem uredbe kojom on prerasta u Agenciju EU za saradnju u krivičnom pravosuđu.⁵⁴ Danska je, u svojstvu treće zemlje, u oktobru 2019. godine sa *Eurojust*-om potpisala sporazum o saradnji u oblasti krivičnog pravosuđa.⁵⁵ Prema ovom Sporazumu, Danska će imati pristup informacionim sistemima *Eurojust*-a i sa drugim zemljama članicama EU, kao i sa trećim zemljama koje imaju sporazume o saradnji, razmenjivaće podatke i dokaze vezane za istrage koje se sprovode. Predstavnik Danske u *Eurojust*-u ima šira prava prisustvovanja sastancima u odnosu na tužioce za vezu trećih zemalja, jer, pored prisustvovanja operativnim i strateškim sastancima po pozivu, on ima i pravo da prisustvuje kolegijumu kao najvišem organu, ali u svojstvu posmatrača bez prava glasa. Isto kao i u slučaju Sporazuma sa Evropolom, ukoliko Danska prestane da bude deo oblasti Šengena sporazum će automatski prestati da bude na snazi. Sud pravde EU je nadležan za tumačenje ovog Sporazuma i u pogledu njegovog sprovođenja od strane Danske.

Najzad, navedimo i slučaj Evropske agencije za upravljanje operativnom saradnjom na spoljnim granicama EU (European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union – FRONTEX), čiji je mandat znatno proširen 2019. godine kada je usvojena najnovija uredba o FRONTEX-u.⁵⁶ Danska nije učestvovala u njenom usvajanju niti je obavezna da je primeni. Ipak, u skladu sa Članom 4. Protokola 22, Danska je obavestila Savet EU da će uneti odredbe ove uredbe kao akta međunarodnog prava u svoje zakonodavstvo.⁵⁷

⁵⁴ “European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (Eurojust), and replacing and repealing Council Decision 2002/187/JHA”, *OJ L* 295, November 21, 2018, pp. 138–183.

⁵⁵ “Agreement on Criminal Justice Cooperation between Eurojust and the Kingdom of Denmark”, 7 October 2019; Available at: http://eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/agreements/Agreement%20on%20criminal%20justice%20cooperation%20between%20Eurojust%20and%20the%20Kingdom%20of%20Denmark%20%282019%29/Eurojust-Denmark-2019-10-07_EN.pdf (Accessed August 20, 2020).

⁵⁶ “Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624”, *OJ L* 295, November 14, 2019, pp. 1–131.

⁵⁷ Council of the European Union, “Regulation of the European Parliament and of the Council on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624 – Notification by Denmark”, Brussels, 5854/20, February 6, 2020.

ZAKLJUČAK

Motivi danskog *opt-out*-a su posledica šoka negativnog ishoda referenduma o Ugovoru iz Mastrihta koji je vlada bila podržala i dugotrajne politizacije pitanja kontrole svoje teritorije i granica, što potvrđuje tezu Šimelfeniga, Lefena i Ritbergera o uticaju politizacije na oblike diferencirane integracije. Slučaj Danske je i dobar primer neočekivanih posledica i troškova fleksibilnosti. Čini se da *opt-out* nije dovoljno dobro osmišljen tako da je upravljanje izuzećima vremenom postajalo pitanje rešavanja neočekivanih posledica pravnog položaja koji je Danska izabrala 1992. godine.⁵⁸ Ako primenimo Jensenovu i Slapinovu argumentaciju, Danska je uspela da Edinburškim sporazumom i njegovim kasnijim unošenjem u Ugovor iz Amsterdama ponovo ispregovara uslove svog članstva u EU, odnosno izuzeća, jer je pretila opasnost da ponovljeni referendum o Ugovoru iz Mastrihta bude neuspešan, što bi ugrozilo interese integracionističkih zemalja. Gledano iz ugla danske vlade, ona je, iako sama nije bila sklona *opt-out*-u, bila primorana da obezbedi unutrašnju političku podršku koja ju je i kasnije primorala da zadrži *opt-out*. Dakle, plaćeni su visoki troškovi i od strane ostalih zemalja članica (pristankom na fragmentaciju), i od strane Danske koja se danas nalazi u pravom lavirintu *opt-out*-a u Prostoru slobode, bezbednosti i pravde EU. Ovakav razvoj diferencirane integracije ukazuje na probleme koji se mogu očekivati i u budućnosti sa daljim produbljivanjem integracije uz istovremeni porast evroskepticizma. Nesumnjivo je da EU i njene zemlje članice pronalaze fleksibilne odgovore na izazove sa kojima se suočavaju, ali po cenu sve veće složenosti sistema diferencirane integracije.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Adler-Nissen Rebecca, *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration*, Cambridge University Press, 2014.
- [2] Adler-Nissen Rebecca, Gammeltoft-Hansen Thomas, "Straitjacket or Sovereignty Shield? The Danish Opt-Out on Justice and Home Affairs and Prospects after the Treaty of Lisbon", *Danish Foreign Policy Yearbook*, Danish Institute for International Studies DIIS, 2010, pp. 137–161.
- [3] Adler-Nissen Rebecca, "Behind the scenes of differentiated integration: circumventing national opt-outs in Justice and Home Affairs", *Journal of European Public Policy*, 16:1 January, 2009: 62–80.

⁵⁸ Adler-Nissen, Rebecca, "Behind the scenes of differentiated integration: circumventing national opt-outs in Justice and Home Affairs", op. cit., p. 73.

- [4] "Agreement on Criminal Justice Cooperation between Eurojust and the Kingdom of Denmark", October 7, 2019; Available at: http://eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/agreements/Agreement%20on%20criminal%20justice%20cooperation%20between%20Eurojust%20and%20the%20Kingdom%20of%20Denmark%20%282019%29/Eurojust-Denmark-2019-10-07_EN.pdf
- [5] "Consolidated version of the Treaty establishing the European Community (Amsterdam Treaty)", *OJ C* 340/173, November 10, 1997.
- [6] "Council Act of 26 July 1995 drawing up the Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention)", *OJ C* 316, November 27, 1995, pp. 1–32.
- [7] "Council Decision of 21 February 2006 on the conclusion of the Agreement between the European Community and the Kingdom of Denmark extending to Denmark the provisions of Council Regulation (EC) No 343/2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national" and "Council Regulation (EC) No 2725/2000 concerning the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention", (2006/188/EC), *OJ L* 66/37, March 8, 2006.
- [8] "Council Decision 2009/935/JHA of 30 November 2009 determining the list of third States and organisations with which Europol shall conclude agreements", *OJ L* 325/12, December 11, 2009.
- [9] „Council Implementing Decision (EU) 2017/290 of 17 February 2017 amending Decision 2009/935/JHA as regards the list of third States and organisations with which Europol shall conclude agreements", *OJ L* 42, February 18, 2017, pp. 17–18.
- [10] Council of the European Union, "Protocol (No 22) on the position of Denmark: Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union", Brussels, April 30, 2008, 6655/1/08 REV 1.
- [11] Council of the European Union, "Regulation of the European Parliament and of the Council on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624 – Notification by Denmark", Brussels, 5854/20, February 6, 2020.
- [12] Curtin Deirdre, "From a Europe of Bits and Pieces to a Union of Variegated Differentiation, Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Papers", *RSCAS* 2020/37.
- [13] Curtin Deirdre, "Brexit and the EU Area of Freedom, Security and Justice: Bespoke Bits and Pieces", *CSF-SSSUP Working Paper Series* 5/2017.
- [14] Ehlermann Claus-Dieter, "How Flexible is Community Law? An Unusual Approach to the Concept of 'Two Speeds'", *Michigan Law Review*, Vol. 82, Issue 5, 1984, pp. 1274–1293.
- [15] European Council in Edinburgh, December 11–12, 1992, "Conclusions of the Presidency", SN 456/1/92 REV 1.
- [16] European Union, "Treaty of Amsterdam, Protocol on the position of Denmark", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.

- [17] European Union, "Treaty of Amsterdam, Protocol integrating the Schengen acquis into the framework of the European Union", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.
- [18] Herlin-Karnel Ester, "Denmark and the European Area of Freedom, Security and Justice: A Scandinavian Arrangement", *Amsterdam Law Forum*, Vol 5:1, Winter, Issue 2013, pp. 95–105.
- [19] Jacobsen Henriette, "Denmark rejects further EU integration in referendum", EURACTIV, Dec 4, 2015.
- [20] Jensen Christian, Slapin Jonathan, "Institutional Hokey-Pokey: The Politics of Multispeed Integration in the European Union", *UCD Dublin European Institute Working Paper* 10–1, April 2010.
- [21] Koenig Nicole, "A Differentiated View of Differentiated Integration" *Jacques Delors Institute Berlin Policy Paper*, 140, July 23, 2015.
- [22] Kovačević Maja, "Diferencirana integracija i kriza Ekonomske i monetarne unije: Evropa (koliko?) koncentričnih krugova", u: Slobodan Samardžić, Ivana Radić Milosavljević (urs.), *Kriza Evropske unije*, Beograd, Službeni glasnik, 2013, str. 147–159.
- [23] Kovačević Maja, "Evropa u više brzina", *Međunarodna politika*, XLIX, Septembar 1998, str. 53–55.
- [24] "Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and replacing and repealing Council Decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA", *OJ L* 135, May 24, 2016, pp. 53–114.
- [25] "Regulation (EU) 2018/1727 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on the European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (Eurojust), and replacing and repealing Council Decision 2002/187/JHA", *OJ L* 295, November 21, 2018, pp. 138–183.
- [26] "Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624", *OJ L* 295, November 14, 2019, pp. 1–131.
- [27] Schimmelfennig Frank, "EU enlargement and differentiated integration: discrimination or equal treatment?", *Journal of European Public Policy*, 2014, Vol. 21, No. 5, pp. 681–698.
- [28] Schimmelfennig Frank, Leuffen Dirk, Rittberger Berthold, "The European Union as a System of Differentiated Integration: Interdependence, Politicization and Differentiation", *Political Science Series Working Paper*, No. 137, July 10, 2014.
- [29] Schmidt Vivien A., "The future of differentiated integration: a 'soft-core', multi-clustered Europe of overlapping policy communities", *Comparative European Politics*, 17, 2019, pp. 294–315.

- [30] Schmitter Phillippe, "Imagining the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts". In: Gary Marks, Fritz Scharpf, Phillippe Schmitter, Wolfgang Streeck (eds.), *Governance in the European Union*, London: Sage Publications, 1996, pp. 121–150.
- [31] Schraff Dominik, Schimmelfennig Frank, "Does differentiated integration strengthen the democratic legitimacy of the EU? Evidence from the 2015 Danish opt-out referendum", *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Paper*, 2020/11.
- [32] Stubb Alexander, "A Categorization of Differentiated Integration", *Journal of Common Market Studies*, 34:2, 1996, pp. 283–95.
- [33] "Treaty on European Union", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.
- [34] "Treaty on European Union, Protocol on certain provisions relating to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.
- [35] "Treaty on European Union, Protocol on social policy, Agreement on social policy concluded between the Member States of the European Community with the exception of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.
- [36] "Treaty on European Union, Protocol on the acquisition of property in Denmark", Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992.
- [37] Ćeranić Jelena, *Oblici povezivanja država članica u Evropskoj uniji*, Službeni glasnik i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2011.
- [38] Wessels Wolfgang, Gerards Carsten, *The Implementation of Enhanced Cooperation in the EU*, European Parliament, 2018.
- [39] Wind Marlene, "The hesitant European? The constitutional foundation of Denmark's EU membership and its material reality", *iCourts Working Paper Series*, No. 177, 2019.

Maja Kovačević

DIFFERENTIATED INTEGRATION IN THE EUROPEAN UNION'S AREA OF FREEDOM, SECURITY AND JUSTICE: THE CASE OF DENMARK

Abstract

During last thirty years the European Union has become the system of differentiated integration which has multiple forms – *opt-outs*, enhanced cooperation, permanent structured cooperation, or parallel functional integration, ie. treaties signed between the member states outside the EU legal framework. The goal of this article is to explore the complexity of the contemporary functioning of the EU by analysing the differentiated participation of Denmark in the EU's Area of freedom, security and justice. The Area of freedom, security and justice is one the fastest growing fields of cooperation in the EU. For years now, there is the deepening of integration in the fields such as asylum, immigration, border control, criminal and civil matters, fight against terrorism and organized crime. By applying the concept of differentiated integration we will demonstrate how an EU member state, wishing to preserve its autonomy in these highly politicized issues, can find itself in a situation to implement the EU rules without participating in their decision-making.

Key words

European Union, differentiated integration, EU's Area of freedom, security and justice, Denmark, *opt-out*.

Aneta Šamanc*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Jezik i konstruktivizam u disciplini međunarodnih odnosa: kuda nakon tri decenije razvoja?

Apstrakt

Odnos konstruktivizma i jezika razvija se nešto više od tri decenije u disciplini međunarodnih odnosa. Za to vreme jeziku je pridavan raznolik značaj u istraživanju – njegovo teorijsko prihvatanje kretalo se na osi od neprihvatanja do zauzimanja značajnog mesta. Ovako raznovrsno vrednovanje jezičkih razmatranja nekako paradoksalno je stiglo do jednolikosti jezika, čak i u samim postpozitivističkim istraživanjima gde je jezik imao značajno mesto. Namera ovog rada je da ukaže na potrebu povratka jezičkim razmatranjima filozofa Ludviga Vitgenštajna i da pokaže da o jeziku valja razmišljati kao o jednom složenom fenomenu. Stoga, istraživačko pitanje koje postavlja ovaj rad jeste zašto celokupna konstruktivistička misao u disciplini međunarodnih odnosa treba ponovo da razmotri svoj odnos sa jezikom? Konstruktivizam je vratio idejne činioce stvarnosti u istraživanje u disciplini međunarodnih odnosa, te, ukoliko bi jeziku priznao svu složenost koju sa sobom nosi, stiče se utisak da bi celokupna konstruktivistička misao dobila jedan novi pogled na te iste idejne činioce stvarnosti.

Ključne reči

jezik, međunarodni odnosi, konstruktivizam, jezički obrt, ideje

* an.samanc@gmail.com

UVOD

Predstava o jeziku kao odrazu stvarnosti seže duboko u prošlost. Pretpostavljalo se da razumevanje strukture jezika omogućava razumevanje strukture stvarnosti. Početkom XX veka filozof Ludvig Vitgenštajn (Ludwig Wittgenstein) je o ovim mislima o jeziku ostavio izuzetan zapis u svom delu *Logičko-filozofski traktat*.¹ Iz Vitgenštajnovih plodonosnih ideja proistekao je jezički obrt u filozofiji, koji će kasnije tokom čitavog XX veka usmeravati pažnju na važan odnos između jezika, misli i stvarnosti.² Interesovanje za jezik nije kasnije zaoobišlo ni disciplinu međunarodnih odnosa. Seme jezičkog obrta zasađeno je već tokom osamdesetih godina XX veka. Njegove klice polako su puštale korenje na pojedinim mestima, a posebno u okviru postpozitivističke misli, gde su ostavile značajnijeg traga na konstruktivizam i poststrukturalizam.³

Osvrtanje na fenomen jezika u disciplini međunarodnih odnosa koincidiralo je sa mnogobrojnim promenama tokom osamdesetih godina XX veka, a koje tadašnje dominantne teorije međunarodnih odnosa nisu uspevale da objasne. Takođe, one nisu uspevale ni da protumače, razumeju ili pojasne novonastale posthladnoratovske okolnosti.⁴ Kao i svaka naučna disciplina koja prolazi kroz mnogobrojne faze u toku svog razvoja, tako je i nauka o međunarodnim odnosima uplovila u jednu novu fazu u svom razvoju po raspadu bipolarne strukture međunarodnih odnosa poslednjih decenija XX veka. Naime, sve do osamdesetih godina XX veka „pozitivizam je imao ogroman uticaj na teoriju međunarodnih odnosa zato što je kritički uticao na to o čemu je disciplina mogla da razgovara; [...] njegove epistemološke pretpostavke su imale ogromne ontološke posledice”.⁵ Posledica iznenađenosti događajima i neuspeha da se oni objasne bila je zahtev za drugačijim pogledom na stvarnost. Konstruktivistička misao je bila posebno blagorodna budući da je kroz svoja stanovišta oživila ulogu ideja u međunarodnim odnosima – kako zapravo

¹ A. P. Martinich (ed.), *The Philosophy of Language*, Oxford University Press, New York, 1996, pp. 3–4.

² Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 4–5.

³ François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, Routledge, New York, 2015, p. ix.

⁴ Peter J. Katzenstein (ed.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, New York, 1996, pp. 1–7.

⁵ Steve Smith, “Positivism and Beyond”, in: Steve Smith, Ken Booth and Marysia Zalewski (eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, p. 37.

ideje definišu međunarodnu strukturu, kako ta struktura oblikuje identitete i interese aktera, i kako konačno ti akteri reprodukuju i menjaju tu strukturu.⁶

Postoji više vidova konstruktivizma u disciplini međunarodnih odnosa.⁷ Na temeljima socijalne ontologije, jedan deo istraživača je nastavio svoj rad na principima pozitivizma, dok je jedan deo prihvatio postpozitivističku epistemologiju. Na tragu te postpozitivističke misli koja je prihvatila jezik u svoje okrilje značajni su bili radovi objavljeni 1989. godine: *Rules, Norms, and Decisions* Fridriha Kratohvila (Fridrich Kratochwil), *World of Our Making* Nikolasa Onufa (Nicholas Onuf) i *International/Intertextual Relations* Džejmsa der Deriana (James der Derian) i Majkla Šapira (Michael Shapiro). Sledeće godine ova dela je ispratio i poseban broj naučnog časopisa *International Studies Quarterly (ISQ)*.⁸ U uvodu za ovaj broj autori su uputili na bogatu disidentsku misao čiji je glavni posao bio da „ispita granice [discipline], istraži kako su one postavljene, da pokaže njihovu samovolju, da misli *drugачije*, na način koji bi omogućio testiranje ograničenja i istraživanje isključenih mogućnosti”.⁹ Stav Džejmsa der Deriana i Majkla Šapiroa bio je da je došlo vreme da „[...] dekonstruišemo i denaturalizujemo kroz detaljnu interpretaciju nasleđeni jezik, koncepte i tekstove koji su stvorili privilegovane diskurse u međunarodnim odnosima”.¹⁰ Prema rečima Nikolasa Onufa, „društveni odnosi stvaraju ili konstruišu ljude – nas – u bića kakva jesmo. Povratno, mi stvaramo svet onakvim kakav on jeste, od sirovih materijala koje nam omogućava priroda, tako što radimo ono što radimo jedni sa drugima i kažemo ono što kažemo

⁶ Michael Barnett, “Social constructivism”, in: John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (eds.), *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford University Press, New York, 2011, p. 150.

⁷ Maja Zehfuss, “Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 54–55.

⁸ François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, op.cit., p. ix.

⁹ Richard K. Ashley and R. B. J. Walker, “Introduction. Speaking the Language of Exile: Dissident Thought in International Studies”, *International Studies Quarterly*, Vol. 34, No. 3, 1990, p. 263.

¹⁰ James Der Derian, “The Boundaries of Knowledge and Power in International Relations”, in: James der Derian and Michael J. Shapiro (eds.), *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*, Lexington Books, New York, 1989, p. 4.

jedni drugima. Govoriti je raditi: pričati je bez sumnje najvažniji način na koji stvaramo od sveta ono što on jeste".¹¹

Međutim, nisu svi konstruktivisti prihvatili jezik sa podjednakim entuzijazmom u svoje okrilje. Mnogi među njima birali su da se uopšte i ne upliću u bilo kakva jezička razmatranja, jer se pretpostavljalo da je „bavljenje jezikom jednako kao i biti nezainteresovan za istraživanje”.¹² Ipak, o ovakvom stavu bi se moglo i drugačije razmišljati jer, kako zapaža Karin Firke (Karin Fierke), upravo je Vitgenštajnov jezičko razmatranje i istraživanje, „od *Logičko-filozofskog traktata* pa do *Filozofskih istraživanja*, [...] uticalo na sve glavne tokove razmišljanja unutar nauke o međunarodnim odnosima”.¹³ Međutim, zaključuje misao Firke, trag Vitgenštajnovih ideja se ipak nije dovoljno čvrsto utisnuo u ta teorijska strujanja, budući da je nepoverenje u fenomen jezika i raspirivanje sumnji u njegov bilo kakav doprinos, potkrepljeno „realističkim pretpostavkama da diplomate često lažu”, održavalo vitalnom tu „alergiju koju je disciplina imala prema angažovanju jezika u istraživanjima”.¹⁴

Početkom XXI veka situacija je postala drugačija. Fransoa Debri (François Debrix) zapaža da termini kao što su jezičke igre, narativi, značenja, diskursi ili govorni činovi nisu više nepoznanica za istraživače u disciplini međunarodnih odnosa i da ih oni često koriste u svojim analizama. On nas, međutim, istovremeno upućuje da njihovo korišćenje u istraživanjima, bilo postpozitivističkim ili ne, neretko prati i činjenica da se ne čini više neki veći napor da se dublje i detaljnije ispituju uloga ili mesto jezika, kao ni da se spozna šta je to što je nagnalo „prve” postpozitiviste da detaljnije razmišljaju o fenomenu jezika i da ga uopšte uključe u svoja istraživanja.¹⁵ Shodno tome, „odnos između jezičkih strategija, identiteta međunarodnih delatnika, i značenja globalne politike uzima se zdravo za gotovo”.¹⁶ U literaturi, ukazuje Debri, nije više redak slučaj gde „savremena izdanja sve više brišu granice između konstruktivističkog bavljenja jezikom i poststrukturalističkih jezičkih tehnika” i posledica

¹¹ Nicholas Greenwood Onuf, *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in Social Theory and International Relations*, Routledge, New York, 2013, pp. 3–4.

¹² Karin M. Fierke, “Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations”, *International Studies Quarterly*, Vol. 46, No. 3, 2002, p. 351.

¹³ Karin M. Fierke, “Wittgenstein and International Relations Theory”, in: Cerwyn Moore and Chris Farrands (ed.), *International Relations Theory and Philosophy: Interpretive Dialogues*, Routledge, New York, 2010, p. 83.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, op. cit., pp. ix–x.

¹⁶ *Ibid.*, p. x.

toga je da „postpozitivističke jezičke strategije, terminologije i upotrebe” deluju „međusobno komplementarne, kompatibilne i uzajamno zamenljive”.¹⁷

Ukoliko prihvatimo da je jezik od zaista izuzetnog značaja za istraživače discipline međunarodnih odnosa, onda moramo da se zapitamo kako je, od „nekog novog pogleda na svet” i „pomeranja granica” krajem prošlog veka, došlo do toga da je vremenom jezik u istraživačkim poduhvatima počeo da deluje kao jednoliki i prost fenomen? Početni entuzijazam istraživača kao da se raspršio tokom vremena – volja da se drugačije ispričaju priče međunarodnih odnosa kao da više nije podjednako jaka. Jezički obrt je različito privlačio pažnju mislilaca i istraživača u disciplini međunarodnih odnosa, neki su ga prihvatili u celosti, neki samo delimično, dok kod nekih nije ni privlačio posebnu pažnju. Negde je jedan element jezika snažnije uticao, dok se negde o jeziku nije razmatralo mnogo više do njegovog površnog značaja. Ovako raznovrsno vrednovanje jezičkih razmatranja nekako paradoksalno je stiglo do jednolikosti jezika, čak i u samim postpozitivističkim istraživanjima gde jezik zauzima glavno mesto. Ta jednolikost se ogleda u tome da se sve vezano za jezik zapravo svodi na njegovu istovetnost, u kojoj se sve razlike brišu. Namera ovog rada je da ukaže na potrebu povratka jezičkim razmatranjima filozofa Ludviga Vitgenštajna i da pokaže da o jeziku valja razmišljati kao o jednom složenom fenomenu. Stoga, istraživačko pitanje koje postavlja ovaj rad jeste zašto celokupna konstruktivistička misao u disciplini međunarodnih odnosa treba ponovo da razmotri svoj odnos sa jezikom?

KONSTRUKTIVIZAM I JEZIK: MESTA SUSRETA I RAZLAZA

Ideje konstruktivizma se pojavljuju u disciplini međunarodnih odnosa tokom osamdesetih godina XX veka.¹⁸ Sa raspadom bipolarne strukture međunarodnih odnosa ideje konstruktivizma su postale relevantnije među istraživačima međunarodnih odnosa, što je tada posebno bilo istaknuto u verovanju da bi se o „debati između racionalista i konstruktivista” moglo razmišljati kao o „najznačajnijoj debati u okviru discipline”.¹⁹ „Ako je supersila mogla da nestane naizgled snagom ideja, da li bi se i druge stvari na taj način mogle

¹⁷ François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, op. cit., pp. ix–x.

¹⁸ Michael Barnett, “Social constructivism”, in: John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (eds.), *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, op. cit., pp. 150–153.

¹⁹ Maja Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 2.

mnogo bolje razumeti? Intuicija je rekla ,da' i konstruktivisti su krenuli na posao".²⁰ Aleksandar Vent (Alexander Wendt), Nikolas Onuf i Fridrih Kratochvil slove za jedne od „ključnih“ konstruktivista. Epitete „ključnih“ mislilaca stekli su na osnovu toga što je svaki od njih ponaosob ugradio neke od najvažnijih gradivnih blokova u konstruktivističke temelje i što njihov rad i dalje nastavlja da učestvuje u daljem izgrađivanju i razvoju kako konstruktivizma tako i discipline uopšte.²¹

Nikolasu Onufu se pripisuje da je prvi uveo termin konstruktivizam u disciplinu međunarodnih odnosa, međutim, tih osamdesetih godina ta činjenica nije privukla veću pažnju među teoretičarima.²² Onuf će se kasnije prisjetiti zašto njegovo i Kratochvilovo delo nije odmah naišlo na oduševljenje: „I Kratochvilova i moja knjiga su 'tehnički zahtevne', [...] prvo da kažem da obe knjige vode čitaoca u nepoznate svetove. Prilagođavanje na nepoznato uvek zahteva trud".²³ Onuf je pokušao u svom radu da pronikne u to kako to ljudi zapravo „konstruišu društvenu stvarnost“ oko sebe.²⁴ Onuf je smatrao da kada se stvarnost posmatra kroz prizmu konstruktivizma ono što se vidi jeste da su „svet i reči uzajamno konstitutivni“, te je odatle pretpostavio dalje da „ako su kategorije bića jezički konstruisane, onda bi se za njih moglo reći da su društvenog porekla".²⁵ Maja Cefus (Maja Zehfuss) primećuje da iako Onuf na ovom mestu utemeljuje svoju ontologiju, takođe „[njegovo] epistemološko gledište je ključno".²⁶ To će biti veoma važno, imajući u vidu da je Kratochvil govorio o „siromaštvu epistemologije" u disciplini međunarodnih odnosa.²⁷ Sa druge strane, Fridrih Kratochvil je, između ostalog, zadužio konstruktivističku

²⁰ Mariano E. Bertucci, Jarrod Hayes and Patrick James, "Moving Forward", in: Mariano E. Bertucci, Jarrod Hayes and Patrick James, *Constructivism Reconsidered: Past, Present, and Future*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2018, p. 246.

²¹ Maja Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, op. cit., pp. 9–11.

²² *Ibid.*, pp. 10–11.

²³ Nicholas Greenwood Onuf, *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in Social Theory and International Relations*, op. cit., p. 29.

²⁴ Maja Zehfuss, "Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil", in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, op. cit., p. 58.

²⁵ *Ibid.*, p. 62.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, p. 64.

misao ukazivanjem na „značaj intersubjektivnosti”.²⁸ Takođe, u svom radu je uputio i na karakteristike svakodnevnog jezika i razmatrao je važnu ulogu normi.²⁹ Svi ovi koncepti vremenom su postali neki od mnogobrojnih pojmo-va od ne tako malog značaja za konstruktivistička istraživanja koja su sledila.

Međutim, tek će rad Aleksandra Venta privući veću pažnju istraživača i „popularizovati” sam konstruktivistički pristup.³⁰ Vent je svoju društvenu teoriju međunarodne politike postavio na „srednji put” između postpozitivističke ontologije i pozitivističke epistemologije.³¹ Ipak, važna razlika među njima je postojala i mogla se uočiti, kako Cefus smatra, upravo u „detaljnijem posmatranju njihovih konceptualizacija intersubjektivnosti”.³² Za Kratohvila i Onufa jezik je od izuzetnog značaja.³³ Vent je, sa druge strane, „priznao značaj jezika tek u fusnoti” u poglavlju knjige *The culture of national security*, koju je uredio Piter Kacenstin (Peter Katzenstein).³⁴ I ne samo to, već, kako Cefus nastavlja, Vent tada „jezik nije pominjao”, jer „akteri u Ventovom delu ne govore”, već razme- njuju „gestove”.³⁵ Dodatno, Cefus skreće pažnju na važnu stvar ovde, a to je da se u radovima na koje se Vent oslanjao jezik često pominjao.³⁶

Dugogodišnja težnja discipline bila je da međunarodne studije učini jednom objektivnom naukom. Saznanja zasnovana na strogom posmatranju opipljivih stvari i vera u proverljivost nalaza, bilo gde i bilo kada tokom vremena, dozvolila su metodu prirodnih nauka da se postavi kao metod koji disciplinama koje ga primenjuju obezbeđuje napredak i garantuje stabilnost. „Pokušaj da se države stave pod mikroskop snažne naučne analize značio

²⁸ Maja Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, op. cit., p. 11.

²⁹ Maja Zehfuss, „Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, op. cit., pp. 63–68.

³⁰ Maja Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, op. cit., p. 11.

³¹ Aleksandar Vent, *Društvena teorija međunarodne politike*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014, str. 43–81.

³² Maja Zehfuss, „Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, op. cit., pp. 54–55.

³³ *Ibid.*, p. 55.

³⁴ *Ibid.*, p. 58.

³⁵ *Ibid.*, p. 69.

³⁶ *Ibid.*

je odbacivanje haotičnog jezika politike i ljudskih vrednosti.”³⁷ Smatralo se da su subjekti društvenih nauka, po analogiji sa subjektima prirodnih nauka, „nemi”.³⁸ Cefus zaključuje da je uvođenje jezika u analizu ipak uticalo na ovakav poredak stvari – za Onufa i Kratohvila „društvena stvarnost bar do određenog stepena predstavlja jezičku konstrukciju, i u njoj postojanje materijalnog sveta se ne dovodi u pitanje”, i „ukoliko jezik utiče na kreiranje stvarnosti” onda iz tog stvaranja mi ne možemo biti isključeni.³⁹ Na ontologiju i epistemologiju bilo je upereno novo svetlo.

JEZIČKI OBRT

Istorijat ulaska jezika u disciplinu međunarodnih odnosa zahteva jedan pogled unazad u bogatu istoriju filozofske misli. Taj pogled seže skoro čitav vek unazad u doba logičkog pozitivizma. Grupa ljudi, poznata kao Bečki krug, okupila se oko iskazivanja protivljenja tadašnjem razvoju filozofske misli, a osnivači tog Bečkog kruga bili su filozofi Moric Šlik (Moritz Schlick) i Oto Nojrah (Otto Neurath). Neslaganja su se rodila na opčinjenosti okupljenih u grupi tadašnjim poletom nauke i njenim rezultatima dvadesetih godina XX veka.⁴⁰ Smatrali su da je tadašnji „razvoj logike, matematike i filozofije jezika pokazao put ka novoj vrsti empirističke filozofije koja bi, jednom za svagda, razrešila probleme koji su mučili filozofiju”.⁴¹ Stavovi o jeziku koje je iznosio Ludvig Vitgenštajn na početku svog neverovatnog filozofskog opusa posebno su ostavile traga na idejama o jeziku logičkih pozitivista.⁴² Firke podseća o značaju Vitgenštajnovih slikovitih ideja o jeziku, prenoseći reči filozofa Bertranda Rasela (Bertrand Russell), koji je smatrao da su „tog trenutka tri filozofa

³⁷ K. M. Fierke, “Breaking the Silence: Language and Method in International Relations”, in: François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, op. cit., p. 67.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Maja Zehfuss, “Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, op. cit., p. 71.

⁴⁰ Peter Godfrey-Smith, *Theory and Reality: An Introduction to the Philosophy of Science*, The University of Chicago Press, Chicago, 2003, p. 22.

⁴¹ *Ibid.*, pp. 22–23.

⁴² *Ibid.*, p. 23.

sukcesivno dominirala britanskim filozofskim svetom – Vitgenštajnov *Logičko-filozofski traktat*, logički pozitivisti, i Vitgenštajnova *Filozofska istraživanja*".⁴³

Domišljatost Ludviga Vitgenštajna sastojala se u tome što je povratio analitički značaj i vrednost svakodnevnog jeziku, budući da je tada filozofima svakodnevni jezik bio isuviše „haotičan” i potpuno beskoristan za izražavanje njihovih strogih logičkih iskaza.⁴⁴ Specifičnost tog svakodnevnog jezika sastojala se u tome što je on tačno opisivao i pokazivao kakve su stvari oko nas, prikazivao šta se dešava i kakve su osobine tog spoljašnjeg sveta – to je bila koncepcija jezika kao „slike” stvarnosti. Kasnije je Vitgenštajn nastavio svoj rad na način da je pokazao da koncepti nisu samo mirna slika, već da svoje značenje crpe iz upotrebe, odnosno iz načina na koji ga govornik koristi.⁴⁵ „Prošlo je bilo vreme da se problemu istine i značenja priđe kroz konstrukciju veštačkih, idealizovanih jezika, koji su nam govorili kako se komunikacija navodno obavlja. Umesto takve formalne računice, [...] svakodnevni jezik je poslužio kao autoritativni vodič za određivanje granice smisla.”⁴⁶

KONSTRUKTIVIZAM I JEZIK: „TREĆI PUT”

Da li je jezik uopšte od ikakvog značaja za razmatranje u međunarodnim odnosima bilo je pitanje koje je postavljala disciplina.⁴⁷ Karin Firke je napravila korak napred i, umesto pitanja da li je jezik značajan, pokušala da da odgovor na druga dva važnija pitanja – „zašto i kako je jezik važan”?⁴⁸ Naime, odgovor na to pitanje Firke započinje nastankom konvencionalnog konstruktivizma, kada je „konstruktivističkoj socijalnoj ontologiji pridružena pozitivistička epistemologija”, iz tog razloga što su glasovi Treće debate u disciplini međunarodnih odnosa sve više počeli da predstavljaju „pretnju po naučne temelje

⁴³ Karin M. Fierke, “Wittgenstein and International Relations Theory”, in: Cerwyn Moore and Chris Farrands (eds.), *International Relations Theory and Philosophy: Interpretive Dialogues*, op. cit., p. 83.

⁴⁴ K. M. Fierke, “Breaking the Silence: Language and Method in International Relations”, in: François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, Routledge, New York, 2015, p. 74.

⁴⁵ Friedrich V. Kratochwil, “Constructivism as an Approach to Interdisciplinary Study”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 19–20.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 20.

⁴⁷ Karin M. Fierke, “Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations”, *International Studies Quarterly*, op. cit., p. 351.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 331.

discipline".⁴⁹ Ovim rešenjem omogućeno je da konstruktivisti stupe na pozornicu, ostanu verni nauci i da nastave neometano da se bave empirijskim istraživanjem. Ipak, nasuprot njima, ostala je grupa „poststrukturalista” koja se interesovala za to šta jezik može da ponudi teoriji, te odatle Firke konstatuje da je u tome trenutku ove dve grupe „razdvojio ambis”, a da se nad njim od tada pa nadalje nadvila „tišina o ulozi jezika u međunarodnim odnosima”.⁵⁰ Kako smatra Firke, ono što obe strane nisu videle kao moguće rešenje da se premosti ovaj „ambis” jeste upravo ono „srednje rešenje koje se nalazi u jezičkom obrtu”.⁵¹ Umesto predvidljivog premeštanja tega na jednu ili na drugu stranu vage, „veličina dela *Filozofska istraživanja*, Vitgenštajnovog kasnijeg rada, bila je u tome što je ponudilo treći put koji je prevazilazio stare debate između materijalizma i idealizma, objektivnosti i subjektivnosti, univerzalnosti i relativnosti”.⁵²

I ne samo to, nastavljajući svoj odgovor, Firke ukazuje i na važnost poimanja Vitgenštajnovog celokupnog dela. Naime, prema njenim rečima, sintagma jezički obrt nastala je na tragu ideja iz prve faze, kada Vitgenštajn piše *Logičko-filozofski traktat* u kome jezik preslikava stvarnost, iako se ona „često povezuje sa drugom fazom”, kada piše *Filozofska istraživanja*, gde je „upotreba jezika analogna činjenju koraka u igri”.⁵³ Iako se „na kasnije Vitgenštajново delo gleda kao na potpuno odbacivanje” i svojevrсни zaokret od prethodnog, kako kaže Firke, sam Vitgenštajn to tako nije činio, već je opisivao „[svoje] ideje iz *Logičko-filozofskog traktata* kao sat koji nije dobro radio”, te stoga, u kasnijoj fazi rada, na delu nije bila „zamena prvog modela”, već je pre bila reč o njegovoj „popravci”. Shodno tome, po analogiji sa ovom idejom, zaključuje misao Firke, teško je održati istovremeno postojanje konstruktivizma i pozitivizma rame uz rame, jer „ništa se ne rešava kombinovanjem pozitivizma i konstruktivizma (kao što Vent predlaže), ili biranjem jednog umesto drugog [...]”.⁵⁴

⁴⁹ Karin M. Fierke, „Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations”, *International Studies Quarterly*, op. cit., p. 332.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 333.

⁵¹ *Ibid.*, p. 334.

⁵² *Ibid.*, p. 337.

⁵³ K. M. Fierke, „Breaking the Silence: Language and Method in International Relations”, in: François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, op. cit., p. 73.

⁵⁴ *Ibid.*

Prema rečima Firke, teorija Keneta Volca⁵⁵ (Kenneth Waltz) je prikazala „sliku logike anarhije”.⁵⁶ Međutim, nastavlja ona, u njegovoj teoriji „akteri su se u procesu interakcije socijalizovali u zajedničku igru” i „strukture su bile produkt te socijalizacije”, te se „logika strukture oslanjala na metaforu „igara”, a nije bila prikazana kao „slika”. Firke upravo ovde uočava problem, jer „slika” je jedna, dok „igara” ima neizmerno mnogo, stoga Volc u svojoj teoriji prikazuje jednu „statičnu igru koja se stalno reprodukuje”.⁵⁷ Stoga, prema njoj, teorija Keneta Volca upućuje na pozitivističku epistemologiju „slike”, ali uz „implicitne obrise socijalne ontologije”.⁵⁸ Vent u svojoj teoriji, sa druge strane, takođe upućuje na socijalnu ontologiju i pozitivističku epistemologiju.⁵⁹ Shodno tome, konačno zaključuje Firke svoj odgovor, „konvencionalni konstruktivisti, kao što je Vent, koji su se trudili da poprave Volca, održali su ovaj konflikt, i na taj način su reprodukovali problem, iako u drugačijoj formi. Za Venta je problem što istovremeno pokušava da bude i pozitivista i konstruktivista. Upravo je taj konflikt između slike stvarnosti i igara [...] ono što bi trebalo popraviti. Kada se ova tenzija razreši ostaće drugačiji pristup jeziku i logici u međunarodnim odnosima”.⁶⁰

Sa druge strane, Šarlot Epstin (Charlotte Epstein) u svom radu ukazuje da je poznata konstruktivistička strategija srednjeg puta „uspešno započela pretres naturalističke strukture racionalizma”, ali da je ipak na kraju konstruktivizam srednjeg puta postao jedna „naturalistička teorija”, te je upravo na tom mestu ona postavila veoma važno pitanje – „da li se privlačnost naturalističkih postavki pokazala kao previše jaka da bi joj se odolelo ili je nelagoda od gubitka temelja bila prejaka?”⁶¹ Ponovno „vraćanje jeziku”, na koje nas Epstin upućuje⁶², čini se da bi moglo da pomogne u potrazi za odgovorima na ova kva pitanja. Jezik se pokazao kao značajan fenomen kako za konstruktivizam

⁵⁵ Kenet Volc, *Teorija međunarodne politike*, Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press, Beograd, 2008.

⁵⁶ Karin M. Fierke, „Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations”, *International Studies Quarterly*, op. cit., p. 339.

⁵⁷ *Ibid.*, pp. 339–341.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 340.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*, p. 339.

⁶¹ Charlotte Epstein, „Constructivism or the Eternal Return of Universals in International Relations: Why Returning to Language is Vital to Prolonging the Owl's Flight”, *European Journal of International Relations*, Vol. 19, No. 3, 2013, p. 506.

⁶² *Ibid.*, pp. 500–502.

tako, čini se, i za nauku o međunarodnim odnosima uopšte. Takođe, na ovom mestu valjalo bi istaći i da o jeziku treba razmišljati i kroz još jednu njegovu osobenost – kao o jednom složenom fenomenu. Sledstveno tome, stiže se utisak da bi povratak ovakvim Vitgenštajnovim jezičkim razmatranjima za to činio odličnu polaznu tačku.

JEZIK I KONSTRUKTIVIZAM: MESTO NOVOG SUSRETA

Opšta lingvistika definiše jezik kao „organizaciju verbalnih znakova kojom vlada svaki pojedinac kao član određene društvene zajednice – znati jedan jezik to znači vladati principima te organizacije”.⁶³ Međutim, kako bi ljudi vodili smisleni razgovor među sobom, tako se „apstraktni” jezik mora „materijalizovati”, te kao proizvod tog procesa nastaje govor – „jezik i govor stoje u odnosu kôda i poruke; sistema i procesa; govor je zapravo jezik u akciji”.⁶⁴ Vitgenštajn zagonetnije upućuje da je jezik kao „stari grad; lavirint uličica i trgova, starih i novih kuća, kuća sa dodacima iz različitih perioda; i sve to okruženo gomilom novih predgrađa sa pravim ulicama i uniformnim kućama”.⁶⁵

Jezik ne možemo da jednostavno isključimo iz naše stvarnosti. U prilog tome možemo zamisliti hipotetičku situaciju u kojoj jezika i govora nema. Možemo da pretpostavimo da bi se život ljudi nastavio. Materijalni činioци stvarnosti takođe ne bi nestali. Međutim, ono što možemo dodatno da pretpostavimo jeste da bismo se u tom slučaju zatekli i pred prvim poteškoćom. I odsustvo jezika i govora je potrebno artikulirati. „Šta ako jeziku odbijemo poslušnost, ako se oglušimo o njegov imperativ, ako odbijemo govor i pobunimo se? Bićemo kažnjeni, naravno, jer i pobuna je jezički čin. Suprotstaviti jeziku ne-jezik, takođe je nemoguće, jer izvan jezika nema ničeg.”⁶⁶ U tom svom neosporivom postojanju, jezik i govor su međusobno isprepleteni i vrše stalni uticaj jedno na drugo – između jezika i govora nema strogih i jasnih granica.⁶⁷ U jezičkim razmatranjima ovakvi odnosi su predmet istraživanja, o njima se diskutuje i donose se nova saznanja.

⁶³ Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd, 2003, p. 20.

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ Ludvig Vitgenštajn citiran u Karin M. Fierke, „Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations”, *International Studies Quarterly*, op. cit., p. 347.

⁶⁶ Ivan Milenković, „Rolan Bart: Varanje jezika”, u: Ivan Milenković, *Filozofski fragmenti*, Karpos, Loznica, 2011, p. 45.

⁶⁷ Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, op. cit., p. 22.

Shodno tome, čini se da o jeziku ne možemo razmišljati kao o jednom prostom fenomenu. Svakako ne kao o fenomenu koji zaslužuje epitet jednolike pojave. Stoga, čini se opravdanim da o jeziku razmatramo kao o jednom složenom fenomenu. Međutim, prihvatanje složenosti ne znači potvrđivanje stava da je jezik haotična pojava i da ga valja zbog toga izbegavati u istraživanju. Razmatrati pitanja koja postavlja filozofija jezika težak su zadatak i mnogo pitanja su do danas neka vrsta nepoznanice – šta su značenja ili odakle ona dolaze još uvek su važna pitanja za filozofe jezika.⁶⁸ Međutim, to ne bi trebalo da deluje kao opravdanje da se jezik drži po strani kada su naučna istraživanja u pitanju. Njegovu složenost treba odatle shvatiti kao prednost, a ne kao manu po istraživačke poduhvate. To što jezik još uvek iziskuje napore bilo filozofa jezika bilo istraživača raznorodnih naučnih disciplina, da se stiču saznanja o njegovoj prirodi ili upotrebi, ne treba da bude poziv na njegovo odbijanje ili osporavanje. Takav jezik otvara mnogobrojna pitanja – upravo takva pitanja, jednom kada se otvore, pozivaju na razmatranje i diskusiju, vodeći nauku napred ka novim saznanjima. Dalje, vrlo važno je i to što „jezik pruža jedan neophodan princip analize ne samo doživljenog i stvarnog nego i potencijalnog, pa i imaginarnog sveta”.⁶⁹ Lingvistika potvrđuje da su i sama misao i jezik takođe u nekoj vrsti kompleksnog odnosa, baš kao što su i jezik i govor. „Mišljenje daje jeziku važan deo njegove svrhe, ono ga duboko prožima i tera ga na stalno usavršavanje i prilagođavanje sopstvenih struktura. A jezik, sa svoje strane, nije samo spoljno ruho misli, puko sredstvo njihovog izražavanja, nego i važan činilac njihovog rađanja i uobličavanja. U središnjoj oblasti svoga dodira, jezik i misao su kao dve strane istog novčića: svaka nosi svoj zaseban lik, ali su nerazdvojne.”⁷⁰ Jezik se tako čini kao skup delova koji zapravo funkcioniše kao jedna uvezana celina, stoga ga ne bi valjalo rasparčavati i po volji analizirati. Proučavati jedan deo, bez stalnog uvida u celinu, vodi pravo u istovetnost. Jezik je, shodno tome, složen fenomen koji ne može biti sveden niti na haotičnost niti na jednolikost.

Stoga, nakon nešto više od tri decenije razvoja, čini se, kako opravdanim tako i potrebnim, da celokupna konstruktivistička misao ponovo razmotri svoj odnos sa jezikom. Ukoliko mu prizna svu složenost koju on sa sobom nosi, stiće se utisak da bi dobila jedan novi pogled na idejne činioce stvarnosti koje je sa ponosom uvela tih osamdesetih godina XX veka. Naime, konstruktivizam je vratio idejne činioce stvarnosti u razmatranje u disciplini međunarodnih odnosa. Nikolas Onuf ističe da su „ideje zapravo bez forme sve dok

⁶⁸ Michael Devitt and Kim Sterelny, *Language and Reality: An Introduction to the Philosophy of Language*, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, pp. 1–5.

⁶⁹ Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, op. cit., p. 31.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 32.

se jezički ili simbolički ne predstave”.⁷¹ Stoga se čini opravdanim zauzimanje stava da idejni činioci stvarnosti i jezička razmatranja idu ruku pod ruku u međunarodnim odnosima. Kada jezik postane sastavni deo jedne konstruktivističke analize, u tom slučaju bi ga trebalo prihvatiti u svoj njegovoj složenosti, odnosno uz uvid u sve njegove gradivne elemente i odnose koji vladaju među njima. Odnos tih gradivnih elemenata ogleda se upravo u jednom složenom suživotu između ljudskih misli i stvarnosti u kojoj se čovek nalazi, odnosno između urođenih jezičkih struktura čoveka i okoline koja ga okružuje. Sa unosom jezika u istraživanje neminovno se povlači i unos ovakvih složenih odnosa u samu konstruktivističku analizu. Odatle, upravo bi idejni činioci stvarnosti bili ti koji bi ovom složenošću bili zahvaćeni i obuhvaćeni, jer jednom kada se idejni činioci „jezički predstave” pretpostavka je da bi oni tada postali nosioci ovih složenih odnosa koji karakterišu sam jezik. Norme, principi, ili bilo koji drugi konstruktivistički koncept u upotrebi teško je zamisliti bez osvrta na glavnu kategoriju u kojoj se nalaze – ideje. Šta se događa sa tim konceptima kada im pristupimo sa stanovišta saznanja o jeziku kao složenom fenomenu? Možemo li onda da zamislimo u kakvom odnosu oni stoje jedni prema drugima? Možemo li da zamislimo da se i oni menjaju? Ako da, menjaju li se oni sami ili se to događa u međusobnom kontaktu? Ako fenomen jezika tretiramo kao prost fenomen, haotičnih i istovetnih osobina, onda postavljanje ovakvih pitanja deluje izlišno. Međutim, ukoliko mu priđemo kao složenom fenomenu, ova pitanja polako poprimaju drugačiji smisao. U tom slučaju, možemo da pretpostavimo da bilo koji idejni činilac koji je teorija uvela zahteva zauzimanje određenog stava prema njemu od strane međunarodnih aktera. Na taj način, oni ne mogu postojati u međunarodnom sistemu kao nekakve neutralne tvorevine. Onog trenutka kada postanu deo međunarodne stvarnosti, bilo koja država ne može jednostavno da ignoriše njihovo postojanje. Na tragu složenih odnosa u kojima jezik stoji prema našim mislima ili stvarnosti oko nas, možemo li dodatno da se zapitamo utiče li to na pozicije koje ti idejni činioci zauzimaju u međunarodnom sistemu? Jezički oblik njihovog predstavljanja, da li je u svakoj situaciji sposoban da proizvede pravi smisao? Osobenost složenosti jezika pruža nam mogućnost pretpostavke da idejni činioci stvarnosti možda ne bi mogli biti posmatrani ili doživljavani kao neutralni, nepomični, ili nepromenljivi u međunarodnom sistemu. Zapravo, od onog momenta kada se ideje „jezički predstave”, pretpostavka je da one više ne mogu stajati kao neutralne, nepomične ili nepromenljive tvorevine u međunarodnom sistemu.

⁷¹ Nicholas Onuf, “Preface”, in: Bertucci Mariano E, Jarrod Hayes and Patrick James (eds.), *Constructivism Reconsidered: Past, Present, and Future*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2018, p. xvii.

ZAKLJUČAK

Nestankom bipolarnog sistema krajem XX veka disciplina međunarodnih odnosa stupila je u novu fazu svog razvoja. Istraživačima se tako pružila prilika da, različitim teorijskim ili metodološkim pristupima, posmatraju mnogobrojne pojave i iz nekog novog ugla. Upravo u tim trenucima, konstruktivizam je postavljao svoje temelje u disciplini. Sticao se utisak da će ponovno razmatranje ideja u teoriji međunarodnih odnosa obogatiti naučna objašnjenja osiromašena pozitivističkim strogim načelima.⁷² Fenomen jezika je imao određenu ulogu u nastajanju i razvoju jednog dela konstruktivističke misli, dok se jednom delu činio nepotrebnim, jer osobenosti jezika nisu smatrane valjanim za naučnu analizu. Shodno tome, jezik je različito prihvaćan i vrednovan u literaturi međunarodnih odnosa. Međutim, mnogobrojni radovi u naučnom fondu literature su ukazali zbog čega jezik ipak zasluži da bude razmatran. Namera ovoga rada bila je da ukaže na još jednu osobenost jezika, zbog koje bi celokupna konstruktivistička misao, nakon nešto više od tri decenije njihovog međusobnog susretanja i razilaženja, trebalo ponovo da razmotri taj odnos. Ta osobenost jezika jeste njegova složenost. Put ka prepoznavanju ove osobenosti jezika od strane konstruktivizma valjalo bi započeti ponovnim povratkom jezičkim razmatranjima filozofa Ludviga Vitgenštajna.

Na tom tragu, o složenosti jezika možemo govoriti kao o elementu koji ne mora nužno da narušava sve prethodno razmatrano u disciplini, koliko samo da „izoštiri” sliku među elementima koje konstruktivistička teorija već prepoznaje. Konstruktivizam je revitalizovao ideje u istraživanju, a budući da o njima možemo razmišljati na neki način i kao o jezičkim tvorevinama, onda jezik na tom mestu može da dobije još jedan nivo značaja. Na početku, jedan deo konstruktivističkih mislilaca je pokazao da o jeziku možemo razmišljati i kroz epistemologiju – o jeziku kao o sredstvu kojim otkrivamo stvarnost oko nas, i kroz ontologiju – o jeziku kao o gradivnoj materiji koja kroji istu tu stvarnost. Ako na to sada prihvatimo i da jezik predstavlja i jedan složen fenomen, onda prihvatamo da on ne može biti vrednovan u disciplini, niti kao „haotičan”, niti kao jednolik. Na taj način, takođe, dobijamo i mogućnost da sa nove tačke gledišta posmatramo idejne činioce i njihovu, kako međusobnu dinamiku odnosa tako i sa drugim materijalnim činiocima u međunarodnom sistemu. Uzevši u obzir složene odnose koji postoje između jezika, misli, govora i stvarnosti, pretpostavka je da idejni faktori u tom slučaju ne bi mogli postojati kao neutralni, nepomični ili nepromenljivi činioци u međunarodnom sistemu. Nosioци tih složenih odnosa postali bi idejni činioци, jer upravo su ideje te koje stiču svoj oblik „jezičkim predstavljanjem”. Konačno, kao

⁷² Steve Smith, „Positivism and Beyond”, in: Steve Smith, Ken Booth and Marysia Zalewski (eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, op. cit.

takvi, od momenta tog „jezičkog predstavljanja”, oni više ne bi mogli stajati kao neutralne, nepomične ili nepromenljive tvorevine u međunarodnom sistemu.

Sledstveno tome, nakon nešto više od tri decenije razvoja odnosa između jezika i konstruktivizma u disciplini međunarodnih odnosa, čini se potrebnim i opravdanim ponovno preispitivanje ovog odnosa. Za te tri decenije jezik je vrednovan od „haotičnog” i nedostojnog naučne analize do jednolikog fenomena, „međusobno komplementarnog, kompatibilnog i uzajamno zamenljivog” za svaku vrstu naučne analize. Novi pogled na idejne činioce, koji rezultira ovim preispitivanjem odnosa, omogućio bi celokupnoj konstruktivističkoj misli da, zbog ovako raznovrsnog vrednovanja jezika, ne dovede svoje zaključke u opasnost od uzimanja idejnih činilaca zdravo za gotovo. Konstruktivizam je bio „priča o uspehu”⁷³ kada se pojavio, i to ima priliku i da ostane. Eventualni zamor koji je teorija osetila početkom XXI veka može da bude pogodno mesto da se upravo na njemu, bar za početak, ponovo razmotri njen odnos sa jezikom.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Ashley Richard K and R. B. J. Walker, “Introduction. Speaking the Language of Exile: Dissident Thought in International Studies”, *International Studies Quarterly*, Vol. 34, No. 3, 1990, pp. 259–268.
- [2] Barnett Michael, “Social constructivism”, in: John Baylis, Steve Smith and Patricia Owens, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford University Press, New York, 2011, pp. 150–165.
- [3] Bertucci Mariano E., Jarrod Hayes and Patrick James, “Moving Forward”, in: Mariano E. Bertucci, Jarrod Hayes and Patrick James, *Constructivism Reconsidered: Past, Present, and Future*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2018. pp. 243–261.
- [4] Bugarski Ranko, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- [5] Debrix François (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, Routledge, New York, 2015, pp. ix–xix.
- [6] Der Derian James, “The Boundaries of Knowledge and Power in International Relations”, in: James Der Derian and Michael J. Shapiro (eds.), *International/ Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*, Lexington Books, New York, 1989, pp. 3–11.

⁷³ Stefano Guzzini, *Power, Realism and Constructivism*, Routledge, New York, 2013, p. 189.

- [7] Devitt Michael and Kim Sterelny, *Language and Reality: An Introduction to the Philosophy of Language*, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, pp. 1–11.
- [8] Epstein Charlotte, "Constructivism or the Eternal Return of Universals in International Relations: Why Returning to Language is Vital to Prolonging the Owl's Flight", *European Journal of International Relations*, Vol. 19, No. 3, 2013, pp. 499–519.
- [9] Fierke Karin M, "Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations", *International Studies Quarterly*, Vol. 46, No. 3, 2002, pp. 331–354.
- [10] Fierke Karin M. and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 3–10.
- [11] Fierke Karin M., "Wittgenstein and International Relations Theory", in: Cerwyn Moore and Chris Farrands (eds.), *International Relations Theory and Philosophy: Interpretive Dialogues*, Routledge, New York, 2010, pp. 83–94.
- [12] Fierke K. M., "Breaking the Silence: Language and Method in International Relations", in: François Debrix (ed.), *Language, Agency and Politics in a Constructed World*, Routledge, New York, 2015, pp. 66–86.
- [13] Godfrey-Smith Peter, *Theory and Reality: An Introduction to the Philosophy of Science*, The University of Chicago Press, Chicago, 2003, pp. 19–25.
- [14] Guzzini Stefano, *Power, Realism and Constructivism*, Routledge, New York, 2013.
- [15] Katzenstein Peter J. (ed.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, New York, 1996.
- [16] Kratochwil Friedrich V., "Constructivism as an Approach to Interdisciplinary Study", in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 13–35.
- [17] Martinich A. P. (ed.), *The Philosophy of Language*, Oxford University Press, New York, 1996, pp. 3–8.
- [18] Milenković Ivan, „Rolan Bart: Varanje jezika“, u: Ivan Milenković, *Filozofski fragmenti*, Karpos, Loznica, 2011, pp. 44–46.
- [19] Onuf Nicholas Greenwood, *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in Social Theory and International Relations*, Routledge, New York, 2013.
- [20] Onuf Nicholas, "Preface", in: Mariano E. Bertucci, Jarrod Hayes and Patrick James (eds.), *Constructivism Reconsidered: Past, Present, and Future*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2018, pp. xii–xix.
- [21] Smith Steve, "Positivism and Beyond", in: Steve Smith, Ken Booth and Marysia Zalewski (eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, pp. 11–44.
- [22] Vent Aleksandar, *Društvena teorija međunarodne politike*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.

- [23] Volc Kenet, *Teorija međunarodne politike*, Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press, Beograd, 2008.
- [24] Zehfuss Maja, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 1–37.
- [25] Zehfuss Maja, “Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil”, in: Karin M. Fierke and Knud Erik Jørgensen (eds.), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Routledge, New York, 2015, pp. 54–75.

Aneta Šamanc

LANGUAGE AND CONSTRUCTIVISM IN INTERNATIONAL RELATIONS: WHERE TO AFTER THREE DECADES OF DEVELOPMENT?

Abstract

Relationship between Constructivism and language in International Relations has been developing for more than three decades. During that time the importance of language varied in research – its theoretical acceptance moved between nonacceptance and prominent position. These differing valuations of reflections about language somehow paradoxically resulted in treating language as uniform, even in the postpositivist research where language hold a prominent position. The purpose of this article is to refer to the need to return to philosopher Ludwig Wittgenstein’s reflections about language and that when it comes to language one has to think about it as of a complex phenomenon. Therefore, the research question of this article is why the entire constructivist thought in IR needs to rethink its relationship with language? Constructivism brought back ideational factors into IR research, so if this complexity of language becomes acknowledged by Constructivism, it appears that it would give a constructivist thought a fresh new look at those same ideational factors.

Key words

Language, International Relations, Constructivism, Linguistic Turn, Ideas.

Anila Jelesijević*

*Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Ambasada Švajcarske u Beogradu***

Upotreba argumenta o „kosovskom otcepljenju” u slučajevima Južne Osetije, Abhazije i Krima¹

Apstrakt

Centralno istraživačko pitanje na koje ovaj rad teži da dà odgovor glasi „Na koji način je otcepljenje Kosova od Srbije upotrebljavano kao argument u proglašenjima i priznanjima nezavisnosti Abhazije, Južne Osetije i Krima pod pokroviteljstvom Ruske Federacije?”

U radu će biti dodatno pokazano kako su Sjedinjene Američke Države (SAD) i Evropska unija (EU) reagovala na pomenute slične slučajeve priznanja nezavisnosti Kosova, Abhazije, Južne Osetije i Krima. S tim u vezi, jedno potpitanje u odnosu na centralno istraživačko pitanje jeste i to „Da li je otcepljenje Kosova jedinstven slučaj ili presedan?” Bez obzira na nameru SAD i EU da nezavisnost Kosova bude tumačeno kao jedinstven slučaj, njegova nezavisnost je shvaćena kao presedan od strane Rusije i korišćena kao izgovor u priznanju Abhazije, Južne Osetije i Krima. SAD i EU nisu nikad dale ubedljive argumente zašto je Kosovo jedinstven slučaj, što Rusiji nije teško padalo da utvrdi suprotno. U međuvremenu, politika SAD i EU nije bila ista prema proglašenju nezavisnosti Kosova, Abhazije, Južne Osetije i Krima ali je bila slična prema Srbiji, Gruziji i Ukrajini čije su pomenute teritorije u pitanju.

* anila.jelesijevic@gmail.com

** Stavovi izneti u ovom radu predstavljaju lična shvatanja autorke a ne i institucije u kojoj je zaposlena.

¹ Tekst je nastao kao deo istraživanja autorke za potrebe izrade njene doktorske disertacije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

Ključne reči

Rusija, SAD, EU, otcepljenje, Kosovo, jedinstven slučaj, presedan, Abhazija, Južna Osetija, Krim

UVOD

Politika Sjedinjenih Američkih Država, Ruske Federacije i Evropske unije prema Kosovu, Južnoj Osetiji, Abhaziji i Krimu nije ista. Dok se u slučaju Kosova, odnosno Srbije čiji je Kosovo deo teritorije, SAD i EU podržavale priznanje nezavisnosti Kosova uz izgovor da se radi o jedinstvenom slučaju, za Južnu Osetiju, Abhaziju i Krim protivile su se otcepljenju od Gruzije (u vezi Južne Osetije i Abhazije) i Ukrajine (kad je u pitanju Krim).

Po našem mišljenju, ne postoje značajne razlike između otcepljenja Kosova i Južne Osetije, Abhazije i Krima.

Nezavisnost Kosova kao nelegitiman akt jeste presedan koji je, po nama, Ruska Federacija vrlo vešto iskoristila za secesiju Južne Osetije, Abhazije i Krima. Rusija se suprotstavila nezavisnosti Kosova ali nije joj smetalo da prizna secesiju Južne Osetije, Abhazije i Krima. Postoji mišljenje da je Rusija računala da ako Kosovo ostaje deo Srbije onda će ova sila postići diplomatski uspeh, u suprotnom, Kosovo će da posluži kao dobar presedan za Abhaziju i Južnu Osetiju.² Mi smo pomalo skeptični na takvo „rusko uračunavanje“. Rusija je svakako bila u dobitnoj situaciji ali nije računala na nepriznavanje nezavisnosti Kosova jer je bilo očigledno da će do priznanja doći. Pod izgovorom da je Kosovo presedan, Južna Osetija, Abhazija i Krim su proglasili nezavisnost polazeći od istih prava Kosova za njegovu nezavisnost.

EU, SAD i Ruska Federacija se razlikuju u politici (ne)priznanja Kosova, Južne Osetije, Abhazije i Krima ali njihovi međusobni odnosi u tim događajima se nisu suštinski promenili. SAD i EU su sa ciljem „iskupljenja njihove krivice zbog nečinjenja“ preferirale da finansijski pomognu osakaćenoj Gruziji i Ukrajini, pa i Srbiji.

² Dimitar Bechev, *Rival Power: Russia in Southeast Europe*, Yale University Press, London, 2017, p. 60.

NEZAVISNOST KOSOVA – PRESEDAN ILI JEDINSTVEN SLUČAJ

Profesor međunarodnog prava i međunarodnih ustavnih studija na Univerzitetu Kembridž (Cambridge University) u Engleskoj Mark Veler (Marc Weller) navodi da je Kosovo prvi primer „korektivne secesije“ (remedial secession) kao izraz „krajnje nužde“ da se zaštiti etnička grupa od drastičnog kršenja ljudskih prava, ali dodaje da je i Rusija podržala primer „korektivne secesije“ u slučaju Abhazije i Južne Osetije.³ U svojoj knjizi profesor Javnog prava, Univerziteta u Leonu (University of León) u Španiji, Huan Francisko Eskudero Epsinoza (Juan Francisco Escudero Espinosa) komentariše da bi se „korektivna secesija“ mogla upotrebiti kada su svi pokušaji postizanja unutrašnjeg samoopredeljenja bili onemogućeni od strane državne administracije, uz kršenje ljudskih prava.⁴

Moramo da primetimo da je Kosovo proglasilo nezavisnost, odnosno secesiju dok je bilo pod protektoratom UNMIK-a, što nije slučaj sa Južnom Osetijom, Abhazijom i Krimom. Prema toj logici, Južna Osetija, Abhazija i Krim imaju više pravo na „korektivnu secesiju“ nego Kosovo u kojoj je u trenutku proglašenja nezavisnosti glavnu ulogu imala međunarodna zajednica. Kao što je poznato, Kosovo je sledilo plan nezavisnosti finskog diplomate Martija Ahtisarija (Marti Ahtisaari). U martu 2007. godine, nakon godinu i po dana pregovora sa strankama čiji je cilj postizanje kompromisa, specijalni izaslanik UN za status Kosova Marti Ahtisari predstavio je svoj plan za rešavanje problema u kojem je konstatovano da „je došlo vreme da se reši status Kosova i da je jedina održiva opcija za Kosovo nezavisnost, koju će u početnom periodu nadgledati međunarodna zajednica“⁵, ali je i primećeno da „Kosovo je jedinstven slučaj koji zahteva jedinstveno rešenje i ne stvara presedan za ostale nerešene sukobe“.⁶

Bez obzira na insistiranje o Kosovu kao jedinstvenom slučaju, objašnjenja zašto je to takav slučaj nikad nije ni bilo. Mesec dana kasnije, u aprilu,

³ Marc Weller, *Negotiating the Final Status of Kosovo*, EU Institute for Security Studies, Chaillot Paper, No 114, December 2008; Source: <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/cp114.pdf>; p. 86; (Accessed May 17, 2020).

⁴ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017, p. 159.

⁵ UN SC, *Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status, S/2007/168, of 26 March 2007*, Point 2; Source: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/4BF3EA59396D0797852572AA007977D0-Full_Report.pdf; (Accessed May 22, 2020).

⁶ *Ibid.*, Point 15.

plan koji je predložio Marti Ahtisari nije usvojen u Savetu bezbednosti UN-a zbog nejedinstvenog stava,⁷ dok je i Srbija odbila pomenuti plan tražeći da se imenuje novi izaslanik koji bi uzeo u obzir Rezoluciju 1244 Saveta bezbednosti UN-a.⁸ Da je Kosovo, recimo, proglasilo nezavisnost 1998. godine bila bi drugačija priča jer bi u tom slučaju pojam „korektivne secesije” mogao da se eventualno upotrebi a ne posle potpisivanja Kumanovskog sporazuma iz 1999. i 9 godina posle bombardovanja kad je Srbija *defacto* izgubila kontrolu nad tom njenom provincijom.

Ako proglašenje nezavisnosti Kosova nije bilo u suprotnosti s međunarodnim pravom⁹, onda bi isto pravilo trebalo da važi i u slučaju proglašenja nezavisnosti Južne Osetije, Abhazije i Krima.

Da bismo to utvrdili bilo bi neophodno pozabaviti se i pitanjem da li su to zaista slične situacije, odnosno da li je slučaj Kosova presedan koji otvara vrata i drugim slučajevima poput Kosova ili jedinstven slučaj koji ne treba da se sledi. Prema Rezoluciji UN 2625 (XXV) iz 1970. godine, „uspostavljanje suverene i nezavisne države, slobodno udruživanje ili integracija sa nezavisnom državom ili pojavom bilo kojeg drugog političkog statusa koji je slobodno prihvaćen od strane naroda predstavlja načine sprovođenja prava na samoopredeljenje od strane tog naroda”.¹⁰ Po tom principu, Kosovo ne treba da bude nezavisno (kao pravo na samoopredeljenje) jer je srpski narod koji je deo naroda na Kosovu bio protiv toga. Uostalom, i da je bio za nezavisnost to ne možemo da znamo jer na Kosovu nije održan referendum u vezi proglašenja

⁷ Official communiqué of the 5654th (closed) meeting of the Security Council, Held in private at Headquarters, New York, on Tuesday, April 3, 2007; Source: <https://digitallibrary.un.org/record/596183>; (Accessed May 13, 2020).

⁸ RELIEFWEB, *Serbia rejects Ahtisaari's proposal before UN Security Council and requests new international mediator*; Source: <https://reliefweb.int/report/serbia/serbia-rejects-ahtisaaris-proposal-un-security-council-and-requests-new-international>; (Accessed February 22, 2020).

⁹ „Sud je zaključio da usvajanje Deklaracije o nezavisnosti od 17. februara 2008. nije kršilo opšte međunarodno pravo, Rezoluciju Saveta bezbednosti 1244 (1999) ili ustavni okvir. Shodno tome, usvajanje te izjave nije prekršilo nijedno primenljivo pravilo međunarodnog prava.” International Court of Justice, *Reports of judgments, advisory opinions and orders accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo advisory opinion of 22 July 2010, General Conclusion, Item 122*; Source: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>; p. 53. (Accessed May 12, 2020).

¹⁰ UN.ORG, Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the UN Charter’ UN Doc. A/RES/2625 (XXV), Annex, October 24, 1970; Source: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf>; (Accessed May 19, 2020).

nezavisnosti iz 2008. godine. Svesni smo činjenice da nedostatak referenduma nije suštinski razlog za nepostojanje prava na secesiju ali ukoliko referenduma nema onda se postavlja pitanje kako dokazati da je samoopredeljenje zaista volja naroda. Uostalom, ni Južna Osetija, pa ni Abhazija nisu prošle kroz referendum ali su bile priznate od strane Rusije zbog ruskog shvatanja o agresiji Gruzije nad njihovim narodom, dok je Krim ipak organizovao referendum o nezavisnosti.

Kako ćemo videti tokom naše studije, parlament Južne Osetije usvojio je početkom marta 2008. deklaraciju u kojoj se ističe da „kosovski presedan predstavlja ubedljiv argument“ za priznavanje njene sopstvene nezavisnosti.¹¹ Sem toga, i mišljenje Međunarodnog suda pravde u vezi Kosova od 22. jula 2010, na koga se poziva Deklaracija o nezavisnosti Autonomne Republike Krim i Sevastopolja¹² je da „Sud smatra da opšte međunarodno pravo ne sadrži primenljivu zabranu proglašenja nezavisnosti“ i da, shodno tome, zaključuje se da „proglašenje nezavisnosti od 17. februara 2008. godine nije prekršilo opšte međunarodno pravo”.¹³ Ipak, potrebno je primetiti da je Međunarodni sud UN samo konstatovao da međunarodno pravo ne zabranjuje deklaracije o proglašenju nezavisnosti a ne i da je eksplicitno potvrdio pravo na secesiju. Treba takođe da se ima u vidu da je Međunarodni sud takođe naglasio „da nekoliko učesnika u postupku pred Sudom tvrdilo je da je zabrana jednostranih proglašenja nezavisnosti implicitna u principu teritorijalnog integriteta”¹⁴ i da je podsetio da „je princip teritorijalnog integriteta važan deo međunarodnog pravnog poretka koji je sadržan u Povelji Ujedinjenih nacija”.¹⁵ U istom smislu, i Završni akt Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi iz 1. avgusta 1975. (Helsinška konferencija) predviđao je da će „države učesnice poštovati teritorijalni integritet svake države učesnice” (Čl. IV).¹⁶

Naše je mišljenje da se tu ne radi o nekim postupcima po pravima međunarodnog prava koji garantuju nepovredivost granica suverenim državama, nego

¹¹ Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 227.

¹² Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017, p. 96.

¹³ *Reports of judgments, advisory opinions and orders accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo advisory opinion of 22 July 2010, General Conclusion, Item 122*; Source: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>; str. 39–40. (Accessed May 12, 2020).

¹⁴ *Ibid.*, p. 38.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

o interesu glavnih aktera, SAD, Rusije i EU i njihovoj politici da se ti interesi prihvataju. Primera radi, u oktobru 2006. godine, pomoćnik američkog državnog sekretara Danijel Frid (Daniel Fried) objasnio je da je pogrešno napraviti analogiju između Kosova i Gruzije jer je Kosovo jedinstven slučaj.¹⁷ Ovaj američki diplomata nije obrazložio po čemu je Kosovo jedinstven slučaj. Zatim, izjava od 13. jula 2007. godine ambasadora SAD-a Zalmajja Kalilzada (Zalmay Khalilzad) da će „slučaj Kosova, koji traži nezavisnost od Srbije, biti tretiran van Saveta bezbednosti bez obzira da li Rusija prihvata tu rezoluciju¹⁸ ili ne”¹⁹ jasan je indikator da nije reč o poštovanju međunarodnog prava. Dva dana posle proglašenja nezavisnosti predsednik SAD Džordž Buš (George Bush) je izjavio da „će istorija dokazati da je nezavisnost Kosova bila opravdana”²⁰ ali do trenutka pisanja naše studije takva opravdanost nije još uvek dokazana. Zatim, u pismu koju je predsednik SAD, Džordž Buš poslao kosovskom predsedniku dan posle proglašenja nezavisnosti Kosova navedeno je da američki predsednik priznaje Kosovo kao nezavisnu i suverenu državu istovremeno najavljujući i uspostavljanje diplomatskih odnosa između dveju država.²¹

¹⁷ U.S. Department of State, *Press Briefing on Turnover of Russians to OSCE, Daniel Fried, Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs*, Washington, DC, October 2, 2006; Source: <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/rm/73492.htm>; (Accessed May 17, 2020).

¹⁸ 17. jula 2007. Rusija je rekla „ne” evropsko-američkom nacrtu rezolucije o Kosovu kojom bi se okončalo prisustvo UN-a i zadužila evropske predstavnike umesto njih. Ruski ambasador pri UN, Vitalij Čurkin (Vitaliĭ Čurkin), rekao je da je dokument korak ka nezavisnosti, uprkos pozivu na 120 dana nastavka razgovora Beograda i Prištine. Rekao je da su šanse za usvajanje rezolucije „nula”. Evelyn Leopold, *Russia rejects West's U.N. plan on Kosovo's future*; Source: <https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo-un/russia-rejects-west-s-u-n-plan-on-kosovos-future-idUSN1637651020070716?feedType=RSS>; (Accessed May 22, 2020).

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ BBC News, *Bush salutes Kosovo independence*; Source: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7252033.stm>; (Accessed May 17, 2020).

²¹ „U ime američkog naroda, priznajem Kosovo kao nezavisnu i suverenu državu. Čestitam vama i građanima Kosova što su preduzeli ovaj važan korak u vašem demokratskom i nacionalnom razvoju ... U zahtevu za uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Sjedinjenim Državama izrazili ste želju Kosova da postigne najviše standarde demokratije i slobode. U potpunosti pozdravljam ovo osećanje...”; The White House, *Text of a Letter from the President to the President of Kosovo of 18 February 2008*; Source: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/02/20080218-3.html>; (Accessed May 18, 2020).

Interesantno je takođe pominjati da je u zaključku Saveta ministara EU dan posle proglašenja nezavisnosti Kosova konstatovano da „kad su u pitanju odnosi prema Kosovu, države članice će odlučiti, u skladu sa nacionalnom praksom i međunarodnim pravom“²², ali je i pomenuto da „Kosovo predstavlja slučaj *sui generis*“²³, odnosno da se radi o jedinstvenom slučaju. Nekoliko meseci kasnije taj isti savet ima drugačiji stav povodom slične situacije, odnosno secesije Abhazije i Južne Osetije iz Gruzije. U tom kontekstu, kako se između ostalog navodi u izjavi za štampu, „savet je potvrdio svoju punu posvećenost principima suvereniteta, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Gruzije u okviru međunarodno priznatih granica“.²⁴

Podrška SAD prema nezavisnosti Kosova od proglašenja pa nadalje je ostala nesporna. Septembra 2012. godine američki predsednik Barak Obama (Barack Obama) izjavio je da podržava najavu Međunarodne upravljačke grupe (International Steering Group) da je međunarodni nadzor nezavisnosti Kosova okončan.²⁵ Tokom njene posete Prištini, dva meseca kasnije, američka državna sekretarka Hilari Klinton (Hillary Clinton) je naglasila da nezavisnost Kosova, kojoj se Srbija žestoko protivi, nije diskutabilna i pozvala je kosovske lidere da pokažu „hrabrost“.²⁶ Podrška SAD prema nezavisnosti Kosova se nije promenila bez obzira da li su na čelu SAD bili republikanci ili demokrate, ali ponekad shvatanja američkih najviših predstavnika o opravdanju te odluke ostavljali su u čudu čak i zvaničnu Moskvu. „Kosovo je napustilo Srbiju tek nakon što je organizovan referendum ne izvan granica međunarodnog prava, već uz pažljivu saradnju sa Ujedinjenim nacijama i sa kosovskim susedima“, rekao je predsednik SAD Obama u martu 2014. godine tokom govora u

²² Council of European Union, *Council Conclusions on Kosovo 2851st EXTERNAL RELATIONS Council meeting Brussels, 18 February 2008*; Source: http://www.eu2008.si/en/News_and_Documents/Council_Conclusions/February/0218_GAERC5.pdf; p. 1; (Accessed May 26, 2020).

²³ *Ibid.*, p. 2.

²⁴ Council of the European Union, *PRESS RELEASE 2870th Council meeting General Affairs and External Relations Brussels, 26–27 May 2008*; Source: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_08_141; (Accessed May 26, 2020).

²⁵ The White House, Office of the Press Secretary, *Statement by the President on the End of Kosovo's Supervised Independence*; Source: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/09/10/statement-president-end-kosovo-s-supervised-independence> (Accessed June 9, 2020).

²⁶ UNPO.ORG, *Kosova: Hillary Clinton Expresses Strong Support To Pristina*; Source: <https://unpo.org/article/15074> (Accessed June 9, 2020).

Palati lepih umetnosti (Palais des Beaux-Arts) u Briselu.²⁷ „Ova tvrdnja američkog predsednika izaziva iznenađenje s obzirom na to da na Kosovu nije bilo plebiscita” saopštilo je, između ostalog, rusko Ministarstvo spoljnih poslova i podsetilo da je „odluku o razdvajanju od Srbije doneo parlament u Prištini 2008. godine”.²⁸

Zahvaljujući Ahtisarijevom planu i američkoj podršci tom planu, kosovski Albanci su ostvarili njihov plan o nezavisnosti Kosova. Skupština privremenih kosovskih institucija proglasila je nezavisnost 17. februara 2008. Kada se to desilo, Rusija je istovremeno iskoristila slučaj Kosova i za njene interese, ali i da povećava njen uticaj prema Srbiji koja nije želela da izgubi Kosovo. Tokom posete Moskvi predsednika Srbije Borisa Tadića i premijera Vojislava Koštunice, 25. januara 2008. godine, ruski predsednik Vladimir Putin je rekao da se „Rusija i dalje odlučno protivi bilo kakvom jednostranom proglašenju nezavisnosti Kosova”.²⁹

Kosovo je ostalo nezavisno dok je posle razgovora srpskih i ruskih političara u Moskvi potpisan međuvladin sporazum o saradnji u naftnom i gasnom sektoru i protokol o uslovima za sticanje 51 odsto akcija Gazprom Neft kompanije u srpskoj kompaniji Naftna industrija Srbije.³⁰

KOSOVSKI PRESEDAN KAO INSTRUMENT PRIZNANJA NEZAVISNOSTI JUŽNE OSETIJE I ABHAZIJE OD STRANE RUSIJE

Čak na početku pregovora o statusu Kosova 2006. godine, Rusija je dala do znanja da bi njegova eventualna nezavisnost mogla da ima dalekosežne posledice. Krajem januara 2006. godine ruski predsednik Putin je izjavio da: „Ako neko veruje da bi Kosovo trebalo da dobije nezavisnost kao država, zašto bismo onda to porekli Abhazima i Južnim Osetijama?”, dok je naglasio i sledeće: „Znamo da je Turska, na primer, priznala Republiku Severni Kipar. Ne želim

²⁷ TASS.COM, *Moscow astonished by Obama's claims that decision on Kosovo was taken at referendum*; Source: <https://tass.com/russia/725736> (Accessed June 9, 2020).

²⁸ *Ibid.*

²⁹ President of Russia, *President Vladimir Putin met at the Kremlin with Serbian President Boris Tadic and Serbian Prime Minister Vojislav Kostunica*; Source: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/43702>; (Accessed May 22, 2020).

³⁰ *Ibid.*

da kažem da će Rusija odmah priznati Abhaziju ili Južnu Osetiju kao nezavisne i suverene države, ali takvi presedani postoje u međunarodnoj praksi”.³¹

Mi smatramo da je „okidač” u ponašanju Rusije prema Južnoj Abhaziji, Osetiji, pa zatim i Krima bilo proglašenje nezavisnosti Kosova, 17. februara 2008. godine. Rusija je već imala spreman plan, samo je čekala izgovor za njegovo ostvarivanje. Tri dana uoči proglašenja nezavisnosti Kosova predsednik Rusije Vladimir Putin odbacio je argumente Zapada da je Kosovo „poseban slučaj” u traženju nezavisnosti i optužio te zemlje da koriste dvostruke standarde po tom pitanju.³² Putin je takođe podsetio da je teritorijalni integritet Srbije utvrđen Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN, usvojenom 1999. godine posle bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) od strane NATO, tako da „sve države članice UN-a moraju slediti njene odredbe”.³³ Putin je uverio da, ako zapadne zemlje priznaju nezavisnost Kosova, Rusija nema planove da traži „nelegalnu” osvetu.³⁴

Moskva je ipak nastavila sa svojim planovima u vezi Abhazije, Južne Osetije, a zatim i Krima koji nisu bili zbog osvete nego zbog državnih interesa Rusije. Dvadesetak dana posle proglašenja nezavisnosti Kosova, 6. marta, Rusija je ukinula ekonomske sankcije Abhaziji i Južnoj Osetiji, koje je Zajednica nezavisnih država (ZND) uvela davne 1996. godine. Rusko Ministarstvo spoljnih poslova je izdalo saopštenje u kome je najavilo izlazak zemlje iz sporazuma iz 1996. godine, pozivajući se na „promenjene okolnosti”.³⁵ Važno je takođe

³¹ Robert Parsons, *Russia: Is Putin Looking To Impose Solutions To Frozen Conflicts?*; Source: <https://www.rferl.org/a/1065363.html>; (Accessed May 17, 2020).

³² „Ne želim nikoga uvrediti, ali Severni Kipar je faktički nezavisna republika već 40 godina. Zašto ga ne priznate? Zar se vi, Evropljani, ne stidite primene dvostrukih standarda u rešavanju identičnih problema u različitim delovima sveta?”; RIA Novosti, *Putin scolds Europe over double standards on Kosovo*; Source: <https://sputniknews.com/russia/2008021499212987/>; (Accessed May 17, 2020).

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Sporazum koji zabranjuje trgovinske, ekonomske, finansijske, saobraćajne i druge veze s Abhazijom potpisalo je 12 članica ZND. U izjavi Izvršnom komitetu ZND-a 6. marta Rusija je rekla da je obrazloženje svoje odluke da se povuče iz sporazuma trebalo da utiče na Abhaziju na zauzimanje fleksibilnijeg stava u pogledu povratka raseljenih Gruzijaca u njihove domove u Abhaziji. U izjavi je takođe navedeno da je većina Gruzijaca koji su želeli da se vrate to učinila i da je glavna prepreka drugima da to učine odbijanje Gruzije da pristane na pravila o njihovoj registraciji koja je predložio Visoki komesar UN za izbeglice. Ahto Lobjakas, *Georgia: Tbilisi Outraged At Moscow Withdrawal From Abkhaz Sanctions Treaty*; Source: <https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/03/mil-080307-rferl01.htm>; (Accessed May 14, 2020).

pomenuti da je parlament Južne Osetije usvojio početkom marta 2008. deklaraciju u kojoj se ističe da „kosovski predsednik predstavlja ubedljiv argument” za priznavanje njene sopstvene nezavisnosti.³⁶ Rusija nije samo vodila računa o ukidanju sankcija nego je izabrala i dan kad će to da uradi. Ukidanje sankcija se za tadašnjeg predsednika gruzijskog parlamenta Nina Burjanadže (Nino Burjanadze) desilo u pravom trenutku s obzirom na to da se podudaralo sa raspravom NATO-a istog dana (6. marta) u Briselu o tome da li će Gruziji odobriti Akcioni plan za članstvo (MAP).³⁷

Rusija nije mnogo čekala sa daljim aktivnostima o secesiji Abhazije i Južne Osetije. Pet meseci kasnije, nelegalna nezavisnost Kosova je „pala u zaborav” zbog ruske intervencije u Gruziji. Rusija je vojno intervenisala u Gruziji 8. avgusta 2008. godine,³⁸ nakon završetka NATO samita u aprilu, u Bukureštu na kome zbog protivljenja pojedinih evropskih članica, pre svega Nemačke i Francuske, nije dodeljen Akcioni plan članstva (MAP) Gruziji i Ukrajini.³⁹ NATO je tada samo formalno obećao članstvo i Gruziji i Ukrajini, dok je potpisivanje Akcionog plana za članstvo (MAP) Gruzije ostalo da sačeka.⁴⁰

Rusija je intervenisala u Gruziji pod istim izgovorom kao i SAD i EU na Kosovu. Rusija nije želela da njena akcija izgleda kao otimanje teritorije, već kao sprečavanje genocida. „Ono što se dešava u Južnoj Osetiji jeste genocid nad narodom Osetije”, rekao je tada ruski premijer Vladimir Putin.⁴¹ Jedan od mnogih izgovora Rusije za invaziju na Gruziju, odnosno njena tvrdnja da sprečava genocid, jeste i to da je sledila stav međunarodne zajednice o genocidnim delovima iz 2005. godine.⁴² Zvaničnici Tbilisija su u to vreme izjavili

³⁶ Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 227.

³⁷ Ahto Lobjakas, *Georgia: Tbilisi Outraged At Moscow Withdrawal From Abkhaz Sanctions Treaty*; Source: <https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/03/mil-080307-rferl01.htm>; (Accessed May 14, 2020).

³⁸ Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 19.

³⁹ *Isto*, str. 26.

⁴⁰ „NATO pozdravlja evroatlantske težnje Ukrajine i Gruzije za članstvom u NATO-u. Danas smo se dogovorili da će te zemlje postati članice NATO-a.” NATO, Bucharest Summit Declaration, Press Release (2008) 049, issued on April 3, 2008; Source: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm; (Accessed June 10, 2020).

⁴¹ INTERFAX.RU, *Путин: происходящее в Южной Осетии – это геноцид осетинского народа*, August 9, 2008; Source: <https://www.interfax.ru/russia/26152>; (Accessed June 10, 2020).

⁴² 2005. godine članice UN su se složile da međunarodna zajednica mora da interveniše u zemljama koje trpe masovna zlodela. U paragrafima 138 i 139 dokumenta o ishodu Svetskog samita 2005. (A / RES / 60/1) šefovi država i vlada

da je više od 20.000 vojnika prešlo granicu iz Rusije u roku od nekoliko dana, i to ne samo u Južnu Osetiju, već i u Abhaziju.⁴³ Prvog dana (8. avgusta) ruskog upada, tvrde Gruzijci, njihov vazdušni prostor bio je prekršen 22 puta; aerodromi su bili česta meta, ali ruski avioni SU-25 pogodili su i policijsku postaju, kao i stambene oblasti u Gori.⁴⁴ Visoki komesar UN za izbeglice (UNHCR) je naveo da se zbog sukoba preselilo 30.000 etničkih Osetijaca iz njihovih domova, gotovo svi u rusku republiku Severnu Osetiju.⁴⁵ Još 85.000 etničkih Gruzijaca je takođe raseljeno, uključujući 15.000 iz Južne Osetije i 3.000 iz Abhazije (Gornji Kodori).⁴⁶ Gruzijski predsednik Mihail Sakašvili (Mikheil Saakashvili) je čak bio kritikovan zbog drastične greške u napadu na Chinvali 7. avgusta, što je izazvalo ruski upad u odbranu građana grada iako je insistirao na tome da je kriva Moskva.⁴⁷ Postoji ipak mišljenje da su zapravo separatisti Južne Osetije izvršili prvi akt eskalacije kada su 1. avgusta razneli gruzijsko vojno vozilo ranivši pet gruzijskih mirovnih trupa.⁴⁸ Gruzija je odgovorila ubivši šest pripadnika južnoosetijske vojske, prema izveštaju zapadnog diplomate koji je te nedelje bio u Chinvaliju.⁴⁹ Reakcija Kremlja bila je brza. Ruski ratni avioni su 8. avgusta počeli bombardovanje gruzijskih snaga, a ruske kopnene trupe brzo su stigle u Južnu Osetiju.⁵⁰ Rusija je završila napad kad je htela dok su SAD i EU samo posmatrale šta se dešava. 12. avgusta ruski predsednik Dmitrij Medvedev je izjavio da je posle pet dana borbe naredio da se okonča operacija

potvrdili su svoju odgovornost da zaštite sopstveno stanovništvo od genocida, ratnih zločina, etničkog čišćenja i zločina protiv čovečnosti i prihvatili kolektivnu odgovornost da ohrabruju i pomažu jedni drugima da se pridržavaju ove posvećenosti. United Nations Office, Responsibility to Protect; Source: <https://www.un.org/en/genocideprevention/about-responsibility-to-protect.shtml>; (Accessed June 15, 2020).

⁴³ International Crisis Group, *Russia vs Georgia: The Fallout, Europe, Europe Report, No. 195*, August 22, 2008; Source: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/195-russia-vs-georgia-the-fallout.pdf>; str. 3 (Accessed May 14, 2020).

⁴⁴ *Ibid.*, p. 3.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ „Prvo što se dogodilo je da su ušli ruski tenkovi”, rekao je on. Charles Clover, Catherine Belton, Dan Dombey, Jan Cienski, *Countdown in the Caucasus: Seven days that brought Russia and Georgia to war*; Source: <https://www.ft.com/content/af25400a-739d-11dd-8a66-0000779fd18c>; (Accessed May 14, 2020).

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

sprovedenja mira u Gruziji uz objašnjenje da je „operacija postigla svoj cilj, da je obnovljena bezbednost za mirovne snage i civile i da je agresor kažnjen, pretrpevši ogromne gubitke”.⁵¹ Medvedev je ipak upozorio da će Rusija biti spremna da odgovori ako Gruzija ponovo napadne.⁵²

Rusija i Gruzija su znale i za bolje dane dok se SAD i EU nisu umešale da bi naljutile Rusiju i ostavile Gruziju u njenu nemilost. Dok je u Gruziji na vlasti bio Eduard Ševardnadže (Eduard Shevardnadze) odnosi Tbilisija i Moskve su bili relativno korektni. Pobedom Mihaila Sakašvilija u „Revoluciji ruža” 2003. godine odnosi su se dramatično pogoršali, jer je Gruzija počela da uživa podršku Zapada.⁵³ Odmah po dolasku Sakašvilija na vlast Gruzija je započela da jača armiju dok je njen vojni budžet sa 18.000.000 dolara 2002. dostigao 1.000.000.000 dolara 2008. godine.⁵⁴ Tokom 2002. godine stigli su i američki instruktori u okviru Programa treniranja i obučavanja koji je imao za cilj obuku gruzijskih vojnika angažovanih u Iraku, kao i prilagođavanje armije NATO standardima.⁵⁵ Poseta američkog predsednika Džordža Buša u Tbilisiji, 10. maja 2005. godine, bila je dokaz podrške SAD prema Gruziji. Gruzijski predsednik Mihail Sakašvili je opisao posetu kao politički trijumf njegove zemlje⁵⁶, dok je Buš izjavio da SAD poštuju želju Gruzije da se pridruži evropskim institucijama i ohrabruju bližu saradnju sa NATO-om.⁵⁷

Reakcija Zapada prema napadu Moskve u Gruziji pokazala je da ni SAD pa ni EU nisu imali nameru da pogoršavaju odnose sa Moskvom zbog Gruzije. Zapad se uglavnom bavio verbalnim osuđivanjem ruske vojne intervencije, poput izjave od 13. avgusta 2008. godine tadašnjeg američkog potpredsednika Dika Čenija (Dick Cheney) da „ruska agresija ne sme da ostane bez odgovora”⁵⁸ ili izjave američkog sekretara za odbranu Roberta Gejtsa (Robert Gates) da „je ruski napad (na Gruziju, prim. aut.) prisilio na temeljno preispitivanje

⁵¹ RIA Novosti, *Russia's president says operation in Georgia over*; Source: <https://sputniknews.com/russia/20080812115978044/> (Accessed May 14, 2020).

⁵² *Ibid.*

⁵³ Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 100.

⁵⁴ *Isto*, str. 108–109.

⁵⁵ *Isto*.

⁵⁶ Robert Parsons, *Georgia: Bush Hails Tbilisi's Role in Spread of Democracy*; Source: <https://www.rferl.org/a/1058800.html> (Accessed May 13, 2020).

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Julian E. Barnes, Peter Spiegel, *Fighting may spark a new U.S. policy battle over Russia*; Source: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2008-aug-13-fg-usrussia13-story.html>; (Accessed June 15, 2020).

napora administracije da uspostavi dugoročni strateški dijalog s Rusijom”.⁵⁹ Inače, samo četiri meseca ranije, Buš i Putin su se sastali u Sočiju, ruskom letovalištu par kilometara od Gruzije, i potpisali „okvirni sporazum” kojim su se obavezali na saradnju u raznim diplomatskim i bezbednosnim pitanjima i naglasili da „doba u kome su Sjedinjene Države i Rusija smatrale jedni druge neprijateljima ili strateškom pretnjom je okončano”.⁶⁰

Evropska unija je postupila brzo u posredovanju primirja ali je istovremeno pokazala i ograničenje svoje moći. EU se sve više delila između oštih kritičara Rusije, Baltičkih država, Poljske i Švedske i onih koji su zagovarali „sredinu puta” poput Francuske, Nemačke, ali i Grčke i drugih južnih zemalja.⁶¹ Ministri inostranih poslova Evropske unije dogovorili su se 13. avgusta da pošalju posmatrače koji će nadgledati primirje posredovano od strane Francuske između Rusije i Gruzije u razdvojenoj gruzijskoj regiji Južnoj Osetiji⁶², ali i o odlaganju diskusija o potencijalnim diplomatskim sankcijama protiv Rusije do sledećeg meseca⁶³.

Ali bilo koji njihov trud bio bi uzaludan bez pristanka Rusije. Šef Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), finski ministar spoljnih poslova Aleksandar Stab (Alexsander Stubb), jasno je rekao da će svaka veća evropska mirovna operacija zahtevati rezoluciju Saveta bezbednosti UN, gde Rusija ima pravo veta.⁶⁴ Nakon toga je sledio dogovor o prekidu vatre. Ruski predsednik Dmitrij Medvedev i predsednik Gruzije Mihail Sakašvili dogovorili su se o sporazumu od šest tačaka u razgovorima sa francuskim predsednikom i šefom EU Nikolom Sarkozijem 12. avgusta.⁶⁵ Prvo ga je prihvatila

⁵⁹ Steven Lee Myers and Thom Shanker, *U.S. ties with Russia being reassessed, Bush aides say*; Source: <https://www.nytimes.com/2008/08/15/world/europe/15iht-15policy.15312048.html>; (Accessed June 15, 2020).

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ International Crisis Group, *Russia vs Georgia: The Fallout, Europe, Europe Report, No. 195*, August 22, 2008; Source: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/195-russia-vs-georgia-the-fallout.pdf>; p. 22, (Accessed May 14, 2020).

⁶² Ingrid Melander, David Brunnstrom, *EU backs plan to monitor Georgia truce*; Source: https://www.reuters.com/article/us-georgia-ossetia-eu/eu-backs-plan-to-monitor-georgia-truce-idUSLC20155020080813?pageNumber=2*virtualBrandChannel=0; (Accessed June 10, 2020).

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Sporazum o prekidu vatre potpisan je 15. i 16. avgusta 2008. godine i predvideo je sledeće: „(1) nema upotrebe sile; (2) prestanak vojnih akcija; (3) besplatan pristup humanitarnoj pomoći; (4) povratak gruzijskih vojnih snaga na njihova mesta stalnog razmeštanja; (5) povratak ruskih vojnih snaga na njihove položaje

Rusija, zatim Gruzija, a uz američku pomoć potpisan je 15. i 16. avgusta u Tbilisiju i u Moskvi.⁶⁶ Tadašnji ruski ambasador pri NATO-u, Dmitrij Rogozin, 18. avgusta 2008. godine objasnio je, između ostalog, da „gruzijska agresija na Južnu Osetiju trebalo bi da bude kvalifikovana kao oružani napad na Rusku Federaciju, dajući osnove za ispunjenje prava na samoodbranu – pravo svake države prema članu 51 Povelje UN-a”.⁶⁷

Međutim, bez obzira na postignutom dogovoru, Rusija je ostala „tvrdoglava” i sledila je njene interese. Francuski predsednik Sarkozy, 27. avgusta te iste godine, morao je da skrene pažnju Moskvi da se pridržava mirovnog plana za Gruziju koji je Rusija potpisala, jer je nastavljala i dalje da ga krši.⁶⁸ Ruske snage su se povukle tek 8. oktobra u Južnu Osetiju u skladu sa dogovorom o prekidu vatre kome je posredovala Evropska unija.⁶⁹ Uprkos ruskom povlačenju iz Gruzije, Moskva je zadržala 3.800 vojnika u Južnoj Osetiji i Abhaziji dok je pre sukoba imala 3.000 mirovnih snaga u Abhaziji i 500 u Južnoj Osetiji.⁷⁰ Pre toga, Rusija je priznala nezavisnost Južne Osetije i Abhazije 26. avgusta 2008. godine. Tim povodom ruski predsednik Dmitrij Medvedev je objasnio

pre sukoba; čekajući međunarodni mehanizam, ruske mirovne snage preduzeće dodatne mere bezbednosti; i (6) otvaranje međunarodne diskusije o modalitetima sigurnosti i stabilnosti u Abhaziji i Južnoj Osetiji. International Crisis Group, *Russia vs Georgia: The Fallout, Europe, Europe Report, No. 195*, August 22, 2008; Source: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/195-russia-vs-georgia-the-fallout.pdf>; pp. 3–4; Deutsche Presse Agentur, *Background: Six-point peace plan for the Georgia-Russia conflict*; Source: <https://reliefweb.int/report/georgia/background-six-point-peace-plan-georgia-russia-conflict>; (Accessed May 14, 2020).

⁶⁶ Crisis Group telephone interview, UNHCR official, August 16, 2008, in: International Crisis Group, *Russia vs Georgia: The Fallout, Europe, Europe Report, No. 195*, August 22, 2008; Source: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/195-russia-vs-georgia-the-fallout.pdf>; p. 3; (Accessed May 14, 2020).

⁶⁷ Dmitry Rogozin, *Washington's Hypocrisy*; Source: <https://www.global-research.ca/washington-s-hypocrisy>; (Accessed May 15, 2020).

⁶⁸ „Sporazum o prekidu vatre u šest tačaka od 12. avgusta koji sadrži potpise (ruskog) predsednika (Dmitrija) Medvedeva i (gruzijskog) predsednika (Mihajla) Sakašvilija, i mog, mora se primeniti u potpunosti”, izjavio je Sarkozy. Francois Murphy, *France's Sarkozy stands by Georgia peace plan*; Source: <https://www.reuters.com/article/idUSLR456959>; (Accessed May 14, 2020).

⁶⁹ Radio Free Europe/Radio Liberty, *EU Rejects Russian, South Ossetian Claims Of Georgian Border Attacks*; Source: <https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/10/mil-081024-rferl01.htm>; (Accessed May 14, 2020).

⁷⁰ *Ibid.*

da je „Rusija priznala Abhaziju i Južnu Osetiju kao nezavisne⁷¹ kao jedina mogućnost da se spasu životi naroda“.⁷²

Reakcije SAD i EU u vezi priznanja nezavisnosti Abhazije i Južne Osetije su takođe bile beznačajne za Rusiju i slične kao i one tokom njene intervencije u Gruziji. Američki predsednik Buš osudio je taj korak, nazvavši to „neodgovornom odlukom“ koja nije u skladu sa francuskim sporazumom o prekidu vatre koji su Gruzija i Rusija potpisale na početku meseca, kao i rezolucijama Saveta bezbednosti UN kojim se potvrđuje da su te dve oblasti deo Gruzije.⁷³ Nemačka kancelarka Angela Merkel (Angela Merkel) okarakterisala je rusku odluku o priznanju kao „neprihvatljivu“.⁷⁴

Kako Zapad nije hteo da uradi ništa po pitanju nezavisnosti Južne Osetije i Abhazije mogao je eventualno da ponudi finansijsku pomoć zemlji koja ih je izgubila, to jest Gruziji. SAD, ako ništa drugo, bile su spremne za pomoć i jačanje partnerstva sa Gruzijom. U avgustu 2008. godine SAD su odvojile pomoć stanovnicima Gruzije u vrednosti od 1.000.000.000 dolara.⁷⁵ „Ovaj novac će pomoći građanima Gruzije da se oporave od štete koja je nanescena njihovoj ekonomiji i poslaće jasnu poruku da Sjedinjene Države neće napustiti ovu

⁷¹ Ideja o „Alaniji“, ujedinjenju Severne i Južne Osetije, veoma je snažna među Osetima. Autonomna oblast Južna Osetija je 20. septembra 1990. proglasila nezavisnost kao Južnoosetijska demokratska sovjetska republika. Abhazija je proglasila nezavisnost 23. jula 1992. Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 218–236.

⁷² Radio Free Europe/Radio Liberty, *Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia*; Source: https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html (Accessed May 17, 2020).

⁷³ „Očekujemo da će se Rusija pridržavati svojih međunarodnih obaveza, preispitati ovu neodgovornu odluku i slediti pristup utvrđen sporazumom o prekidu vatre u šest tačaka“, rekao je on u pisanoj izjavi. „Ruska akcija samo pogoršava tenzije. U skladu s rezolucijama Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija koje ostaju na snazi, Abhazija i Južna Osetija nalaze se u međunarodno priznatim granicama Gruzije i tako moraju i ostati.“; *Ibid.*

⁷⁴ „Činjenica da su juče [ruska državna] duma i danas ruski predsednik priznali Abhaziju i Južnu Osetiju nije u skladu sa mojim i našim zajedničkim razumevanjem principa teritorijalnog integriteta i osnovna međunarodna prava nacija i zato je apsolutno neprihvatljiva“, rekla je ona. *Ibid.*

⁷⁵ Pomoć je bila raspoređena na sledeći način: pravo i demokratsko upravljanje – 48.600.000 USD; Ulaganje u ljude / humanitarna pomoć – 440.433.000 USD; Ekonomski rast – 467.890.000 USD; Mir i sigurnost – 44.577.000 USD. U.S. Embassy in Georgia, *U.S. Assistance to the People of Georgia: Fulfilling the \$1 Billion Pledge*; Source: <https://ge.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/assistance/u-s-assistance-people-georgia-fulfilling-1-billion-pledge/>; (Accessed May 15, 2020).

mladu demokratiju", rekao je tada američki senator Džozef Bajden (Joseph Biden).⁷⁶ Godinu dana kasnije, 9. januara, SAD i Gruzija potpisale su Povelju o strateškoj saradnji u kojoj se, između ostalog, naglašava da „je dalja integracija Gruzije u evroatlantske institucije zajednički prioritet” uz planiranje SAD „da pokrene program pojačane bezbednosne saradnje koji će biti namenjen povećanju gruzijskih sposobnosti i jačanju kandidature Gruzije za članstvo u NATO-u”.⁷⁷ Takođe se pominje i odlučnost „NATO alijanse na samitu u Bukureštu u aprilu 2008. godine da će Gruzija postati članica NATO-a”,⁷⁸ koji i odaje utisak da je ta povelja potpisana radi popunjavanja praznine o nečlanstvu Gruzije u NATO zbog nedostatka saglasnosti članova ove alijanse.

Sa druge strane, EU koja je bilo daleko od toga da prihvati Gruziju kao nje-nu članicu odlučila je da barem zbog javnog mnjenja nekako „kazni” Rusiju. Tokom hitnog samita u Briselu, održanog 1. septembra 2008. godine, lideri Evropske unije složili su se da obustave razgovore o novom sporazumu o partnerstvu sa Moskvom dok se ruske trupe ne povuku iz Gruzije.⁷⁹ Predsednik Evropske komisije Žoze Manuel Barozo (Jose Manuel Barroso) rekao je tada da je jasno da se ne može „nastaviti kao da se ništa nije dogodilo”.⁸⁰ Međutim, za Rusiju obustava tih razgovora štetila je samo kredibilitetu unije. „To je više samokažnjavanje Evropske unije, jer to ne poboljšava kredibilitet EU kao pregovaračkog partnera”, rekao je ruski izaslanik u EU Vladimir Čižov (Vladimir Chizhov).⁸¹

EU nije kaznila Rusiju zbog vojne intervencije u Gruziji ali je, kao i SAD, odlučila da finansijski pomogne Gruziji. Evropska komisija saopštila je 3. decembra 2008. da je odvojila dodatnih 350.000.000 evra za pomoć Ukrajini, Gruziji, Azerbejdžanu, Jermeniji, Moldaviji, i Belorusiji.⁸² Prethodno je EU obećavala 1.200.000.000 evra pomoći tim zemljama do 2020. godine u okviru

⁷⁶ U.S. Embassy in Georgia, *U.S. Assistance to the People of Georgia: Fulfilling the \$1 Billion Pledge*; Source: <https://ge.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/assistance/u-s-assistance-people-georgia-fulfilling-1-billion-pledge/>; (Accessed May 15, 2020).

⁷⁷ U.S. Department of State, *United States-Georgia Charter on Strategic Partnership*, January 9, 2009; Source: <https://www.state.gov/united-states-georgia-charter-on-strategic-partnership/>; (Accessed June 14, 2020).

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ BBC News, *EU suspends talks on Russia pact*; Source: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7592541.stm>; (Accessed June 15, 2020).

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 380.

„Istočnog partnerstva”.⁸³ „Ljutnja” EU prema Rusiji je trajala samo godinu dana. 14. novembra 2009. godine Evropska unija i Rusija dogovorile su se da nastave pregovore o strateškom partnerstvu.⁸⁴

Ni NATO nije imao nameru da pogoršava odnose sa Rusijom s obzirom na to da se radilo o važnom i globalnom igraču. Sedam meseci nakon što su zamrznuti odnosi, 5. marta 2009. godine, kao odgovor na invaziju Moskve na Gruziju, ministri spoljnih poslova NATO-a su odlučili da ponovo uspostavlja-ju odnose sa Rusijom⁸⁵ u okviru rada Saveta NATO–Rusija.⁸⁶ „Rusija je važan igrač, globalni igrač i to znači da ne razgovarati sa njom nije opcija”, izjavio je tom prilikom generalni sekretar NATO-a Jap de Hop Šefer (Jaap de Hoop Scheffer).⁸⁷ Ruski zvaničnici su pozdravili tu odluku i sve je palo u „zaborav”. „Moramo se brzo vratiti poslu kako bismo osigurali stabilnost i sigurnost u Avganistanu”, rekao je tada Dmitrij Rogozin, izaslanik Rusije u NATO.⁸⁸

Daleko od članstva u EU, sudbina Gruzije nije bila ništa bolja ni kad je u pitanju članstvo u NATO-u. Na samitu u Kehl, aprila 2009. godine, u deklaraciji koju su izdali šefovi država i vlada koji su učestvovali na sastan-ku Severnoatlantskog saveta u Strazburu povodom proslave 60. godišnjice NATO-a, opet je naglašeno da su se „u Bukureštu složili da će Ukrajina i Gruzija postati članice NATO-a”,⁸⁹ ali do njihovog članstva nije došlo.

⁸³ Dragan Štavljanin, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, nav. delo, str. 380.

⁸⁴ Lisa Bryant, EU, *Russia Resume Security Talks*; Source: <https://outlookseries.com/news/Security/5713.htm>; (Accessed June 15, 2020).

⁸⁵ Robert Burns, *Allies find agreement on ties with Russians*; Source: <https://www.foxnews.com/wires/2009Mar05/0,4670,EUClintonNATO,00.html>; (Accessed June 15, 2020).

⁸⁶ Radio Free Europe/Radio Liberty, *Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia*; Source: https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html (Accessed May 17, 2020).

⁸⁷ Robert Burns, *Allies find agreement on ties with Russians*; Source: <https://www.foxnews.com/wires/2009Mar05/0,4670,EUClintonNATO,00.html>; (Accessed June 15, 2020).

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ NATO, *Strasbourg / Kehl Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Strasbourg / Kehl, Press Release*, Issued on April 4, 2009; Source: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_52837.htm; Point 29; (Accessed May 15, 2020).

KOSOVSKI PRESEDAN KAO INSTRUMENT PRISAJEDINJENJA KRIMA RUSIJI

Posle uspeha sa priznanjem Abhazije i Južne Osetije, kosovski presedan je i te kako poslužio Rusiji i u priznanju otepljenja Krima od Ukrajine.

Ruski predsednik Vladimir Putin, 18. marta 2014. godine, u obraćanju poslanicima Državne Dume, članovima Saveta Federacije, šefovima ruskih regiona i predstavnicima civilnog društva u Kremlju naglasio je sledeće: „Na Krimu je 16. marta održan referendum u potpunosti u skladu sa demokratskim procedurama i međunarodnim normama. Više od 96 odsto njih izjasnilo se za ponovno ujedinjenje sa Rusijom. Štaviše, krimske vlasti pozvale su se na poznati kosovski presedan koji su naše zapadne kolege stvorile sopstvenim rukama u vrlo sličnoj situaciji, kada su se složile da je jednostrano odvajanje Kosova od Srbije, upravo ono što Krim radi sada, legitimno i da nije bilo potrebno odobrenje republičkih vlasti zemlje. U skladu sa članom dva, poglavlje jedan Povelje Ujedinjenih nacija,⁹⁰ Međunarodni sud UN složio se s ovim pristupom i u svojoj presudi od 22. jula 2010. godine dao sledeći komentar: „Savet bezbednosti u pogledu proglašenja nezavisnosti i opšte međunarodno pravo ne sadrži zabranu proglašenja nezavisnosti”.⁹¹

Deklaracija o nezavisnosti Autonomne Republike Krim i Sevastopolja odobrava nezavisnost zbog mišljenja Međunarodnog suda pravde u vezi sa Kosovom. Deklaracija počinje sledećim rečima: „Mi, članovi parlamenta Autonomne Republike Krim i Gradskog veća Sevastopolja, u skladu sa poveljom Ujedinjenih nacija i čitavog niza drugih međunarodnih dokumenata, uzimajući u obzir potvrdu statusa Kosova od strane Međunarodnog suda UN iz 22. jula 2010. godine, koji kaže da jednostrano proglašavanje nezavisnosti dela zemlje ne krši nijednu međunarodnu normu, doneli smo sledeću odluku: 1. Ako odluka o ujedinjenju sa Rusijom bude doneta referendumom iz 16. marta 2014. godine, Krim, uključujući Autonomnu Republiku Krim i grad

⁹⁰ UN, United Nations Charter, Chapter 1, Article 2; Source: <https://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-i/index.html>; (Accessed May 12, 2020).

⁹¹ President of Russia, *Address by President of the Russian Federation*; Source: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603>; (Accessed May 19, 2020). Putin je citirao sledeće: „Sud je zaključio da usvajanje Deklaracije o nezavisnosti od 17. februara 2008. nije kršilo opšte međunarodno pravo, Rezoluciju Saveta bezbednosti 1244 (1999) ili ustavni okvir. Shodno tome, usvajanje te izjave nije prekršilo nijedno primenljivo pravilo međunarodnog prava.” International Court of Justice, *Reports of judgments, advisory opinions and orders accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo advisory opinion of 22 July 2010, General Conclusion, Item 122*; Source: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>; str. 53. (Accessed May 12, 2020).

Sevastopolj, biće proglašen za nezavisnu i suverenu državu”.⁹² Ipak, potrebno je ponovo naglasiti da je Međunarodni sud UN samo konstatovao da međunarodno pravo ne zabranjuje deklaracije o proglašenju nezavisnosti a ne i da je eksplicitno potvrdio pravo na secesiju.

Pošto je sve urađeno u skladu sa međunarodnom praksom, Rusija nije samo priznala nezavisnost Krima nego je otišla korak dalje aneksijom tog dela Ukrajine. Kako je obrazloženo, u skladu sa Članom 84. ruskog Ustava i Saveznim zakonom o međunarodnim ugovorima Ruske Federacije, predsednik Vladimir Putin podneo je Državnoj dumi na ratifikaciju Sporazum između Ruske Federacije i Republike Krim o pristupanju Republike Krima Ruskoj Federaciji i stvaranje novih konstitutivnih entiteta unutar Ruske Federacije, potpisanog 18. marta 2014. u Moskvi.⁹³

Ni nezavisnost, pa ni aneksija Krima nisu značajno promenili postupanje EU, NATO i SAD prema Rusiji. Kao Gruzija, i Ukrajina je ostavljena sama. Parlamentarna skupština Saveta Evrope je 1. marta 2014. donela Rezoluciju 1990 (2014), gde ne priznaje rezultat referenduma i osuđuje upotrebu sile od strane Rusije na Krim.⁹⁴ EU i NATO su se izjasnili protiv priznanja referenduma u Krimu naglasivši da je to protiv Ustava Ukrajine.⁹⁵ Generalna skupština

⁹² Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017, p. 96.

⁹³ President of Russia, *Agreement on the Accession of the Republic of Crimea to the Russian Federation submitted to State Duma for ratification*; Source: <http://en.kremlin.ru/acts/news/20616>; (Accessed May 16, 2020).

⁹⁴ Skupština smatra da akcije Ruske Federacije koje vode do aneksije Krima, a posebno vojna okupacija ukrajinske teritorije i pretnja upotrebom vojne sile, priznati rezultate ilegalne tzv. referenduma i zatim aneksija Krima u Rusku Federaciju predstavljaju, bez sumnje, teško kršenje međunarodnog prava, uključujući Povelju Ujedinjenih nacija i Završni akt Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS)...; Parliamentary Assembly, *Resolution 1990 (2014), Reconsideration on substantive grounds of the previously ratified credentials of the Russian delegation*, Point 3; Source: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20882&lang=en>; (Accessed May 16, 2020).

⁹⁵ „... Referendum je nelegalan i nelegitiman i njegov ishod neće biti priznat”; European Council, *Joint statement on Crimea by the President of the European Council, Herman Van Rompuy, and the President of the European Commission, José Manuel Barroso*, Brussels, March 16, 2014; Source: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/141566.pdf; (Accessed May 19, 2020). „Rusija i dalje krši suverenitet i teritorijalni integritet Ukrajine i nastavlja sa kršenjem svojih međunarodnih obaveza. Ne može biti opravdanje da se nastavi sa ovim postupcima koji može samo produbiti međunarodnu rusku izolaciju. Aneksija Krima je nelegalna i nelegitimna i NATO saveznici to neće priznati”;

UN je donošenjem Rezolucije 68/262 takođe pozvala na poštovanje teritorijalnog integriteta Ukrajine i proglasila je neprihvatljivim referendum održan u Autonomnoj Republici Krim i gradu Sevastopolju 16. marta 2014.⁹⁶

Kada diplomatska sredstva nisu uspela da reše polemiku, SAD i EU su uvele mere sankcionisanja protiv pojedinaca i entiteta koji su bili uključeni u promenu vlasti u Autonomnoj Republici Krim.⁹⁷ Tako je došlo do zamrzavanja sredstava i ekonomskih resursa, zajedno sa zabranom ulaska nekoliko pojedinaca ruske i ukrajinske nacionalnosti na njihovu teritoriju.⁹⁸

Sa pojavom krize i sukobom u Ukrajini odnosi sa Rusijom su se transformisali iz „strateškog partnerstva” u „strateški izazov”, kako je to definisala visoka predstavnica za spoljne poslove i bezbednosnu politiku EU, Frederika Mogerini (Frederica Mogherini).⁹⁹ Ne treba zaboraviti da je Rusija odustala od planova za gasovod koji će poslati gas u Evropu, kako je najavio u decembru 2014. godine predsednik Vladimir Putin, koji je optužio Evropsku uniju za odlaganje projekta.¹⁰⁰ Naše je mišljenje da je takva odluka doneta prvenstveno zbog zategnutih odnosa između EU i Rusije zbog situacije sa Ukrajinom.

Krim se nije odlučio za nezavisnost pa otepljenje iz čista mira. Ne ulazeći u istoriju Krima, jer nije tema naše studije, važno je naglasiti da je od 2010. do 2014. godine, kad je došlo do referenduma, politička situacija u Ukrajini bila jako fragilna.

NATO, *NATO Secretary General condemns moves to incorporate Crimea into Russian Federation*; Source: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108100.htm; (Accessed May 19, 2020).

⁹⁶ Tačka 2: „Poziva sve države da se odupru i uzdrže od radnji usmerenih na delimično ili potpuno narušavanje nacionalnog jedinstva i teritorijalnog integriteta Ukrajine...”; Tačka 5: „Naglašava da referendum održan u Autonomnoj Republici Krim i gradu Sevastopolju 16. marta 2014, bez valjanosti, ne može biti osnova za bilo kakvu promenu statusa Autonomne Republike Krim ili grada Sevastopolja.”; UN General Assembly, *Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014, 68/262, Territorial integrity of Ukraine*; Source: <https://undocs.org/A/RES/68/262>; (Accessed March 17, 2020).

⁹⁷ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World*; *Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017, p. 149.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Duško Lopandić, *Evropska unija i Srbija – novo vreme i novo okruženje*, Štampa Grafolik, Beograd, 2017, str. 61; Georgi Gotev, *EU to label Russia a 'strategic challenge'*; Source: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-to-label-russia-a-strategic-challenge/>; (Accessed May 20, 2020).

¹⁰⁰ The Guardian, *Putin blames EU as Russia abandons plans for South Stream gas pipeline*; Source: <https://www.theguardian.com/business/2014/dec/01/russia-blames-eu-as-it-abandons-plans-for-south-stream-gas-pipeline>; (Accessed May 21, 2020).

Kandidat Viktor Janukovič (Viktor Yanukovych), čiju kampanju je podržala Rusija¹⁰¹, pobedio je na izborima 25. februara 2010. godine i postao predsednik Ukrajine.¹⁰² U narednim mesecima politika Ukrajine i njena politika nacionalne bezbednosti bili su usklađeni sa politikom Vladimira Putina u Rusiji.¹⁰³ Po toj osnovi, 21. aprila 2010. godine zaključen je „Sporazum o upravljanju prisustvom ruske Crnomorske flote na teritoriji Ukrajine“, koji je obnovio svoje obaveze do 2042. godine.¹⁰⁴

Međutim, i posle pobeđe Janukoviča 2010. godine spoljnopolički prioritet Ukrajine ostaje članstvo u EU. Pregovori o Sporazumu o pridruživanju se završavaju 2012. godine, što je krunisano parafiranjem teksta tog dokumenta koji je trebalo da bude potpisan u novembru 2013.¹⁰⁵

Dalja integracija Ukrajine u EU je ipak bila u suprotnosti sa ruskim interesima. U slučaju da Ukrajina prihvati zonu slobodne trgovine, što je integralni deo Sporazuma, prema Članu 25, Rusija bi prekinula Sporazum o slobodnoj trgovini sa Ukrajinom kako bi zaštitila sopstveno tržište.¹⁰⁶ Janukovič je zbog toga odbio da potpiše sporazum sa EU. Građani Ukrajine su doživeli nepotpisivanje sporazuma kao direktno sprečavanje vlasti da Ukrajina stupi na prečicu koja će joj brzo obezbediti članstvo u EU i samim tim bolji život.¹⁰⁷

Protesti u Kijevu (i u još desetak gradova Ukrajine) otpočeli su 22. novembra 2013. godine i kasnije su „brendirani“ pod nazivom „Evromajdan“.¹⁰⁸ EU

¹⁰¹ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017, p. 88.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, op. cit., pp. 88–89.

¹⁰⁵ Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States, program tehničke pomoći bivšim sovjetskim republikama radi njihove „tranzicije ka demokratski tržišno orijentisanim privredama“. Stevan Gajić, *Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU prema Rusiji u Ukrajinskoj krizi – od vrednosti Brisela do blata Donbasa*, u: Miša Đurković, Milan Igrtinović (urs.), *Zbornik – Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU*, Institut za evropske studije, Beograd, 2016; Izvor: <http://www.ies.rs/wp-content/uploads/2016/11/Miša-Đurković-i-Milan-Igrutinović-Zajednička-spoljna-i-bezbednosna-politika-aktuelni-izazovi-2016.pdf>; str. 165–166, (pristupljeno 22.06.2020).

¹⁰⁶ *Isto*, str. 166.

¹⁰⁷ *Isto*.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 168.

i SAD su nastavljale sa pritiscima da se sporazum potpiše. Od američkih predstavnika najupečatljivije posete bile su istaknutog rusofoba senatora Džona Mekejna (John McCain) i pomoćnika državnog sekretara SAD za Evropska i Evroazijska pitanja Viktorije Nuland (Victoria Nuland), sa snimkom na kome ona deli kolače demonstrantima i policiji.¹⁰⁹

Visoka predstavnica EU Ketrin Ešton (Kathrin Ashton) posetila je Kijev 10. i 11. decembra 2013. godine i sastala se sa predstavnicima vlasti i opozicije. Sa druge strane, Janukovič se sastao sa Putinom 17. decembra 2013. godine, zaključivši niz sporazuma poput zajma za finansiranje stranih transakcija do izbora zakazanih za mart 2014, smanjenja cene gasa tokom prva četiri meseca 2014, ukidanja sankcija za ukrajinski izvoz u Rusiju, dogovorena je i saradnja u proizvodnji oružja.¹¹⁰

Janukovič i predstavnici opozicije 21. februara 2014. u prisustvu posrednika, ministara spoljnih poslova Nemačke, Franka Valtera Štajnmajera (Frank-Walter Steinmeier), Francuske, Lorana Fabijusa (Laurent Fabius), i Poljske, Radoslava Sikorskog, potpisali su sporazum između vlasti i opozije.¹¹¹ Predstavnik Rusije Vladimir Lukin, koji je učestvovao u pregovorima, nije prisustvovao ceremoniji potpisivanja niti je sporazum parafirao.¹¹²

Na vanrednoj sednici i kršeći ustavni postupak, 22. februara, Verkhovna Rada je smenila Viktora Janukoviča sa vlasti.¹¹³ Istog dana, kada je izvršen državni udar, a sporazum pogažen, predsednik Ukrajine Janukovič, kome je EU

¹⁰⁹ Stevan Gajić, *Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU prema Rusiji u Ukrajinskoj krizi – od vrednosti Brisela do blata Donbasa*, u: Miša Đurković, Milan Igrtinović (urs.), *Zbornik – Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU*, Institut za evropske studije, Beograd, 2016; Izvor: <http://www.ies.rs/wp-content/uploads/2016/11/Miša-Đurković-i-Milan-Igrutinović-Zajednička-spoljna-i-bezbednosna-politika-aktuelni-izazovi-2016.pdf>; str. 170.

¹¹⁰ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, op. cit., p. 91.

¹¹¹ Stevan Gajić, *Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU prema Rusiji u Ukrajinskoj krizi – od vrednosti Brisela do blata Donbasa*, u: Miša Đurković, Milan Igrtinović (urs.), *Zbornik – Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU*, Institut za evropske studije, Beograd, 2016; Izvor: <http://www.ies.rs/wp-content/uploads/2016/11/Miša-Đurković-i-Milan-Igrutinović-Zajednička-spoljna-i-bezbednosna-politika-aktuelni-izazovi-2016.pdf>.

¹¹² *Isto.*

¹¹³ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, op. cit., p. 91.

garantovala bezbednost, pobeo je iz Kijeva u Rusiju,¹¹⁴ odredio privremenu vladu, obnovio Ustav sa izmenama 2004. i raspisao izbore za 25. maj.¹¹⁵

U svojim prvim izjavama u to vreme Rusija je tvrdila da postoji opasnost po život ruskih državljana na Krimu. U njegovom obraćanju Savetu bezbednosti UN, početkom marta 2014. godine, ruski predstavnik pri UN, Vladimir Ćurkin, naglasio je sledeće: „Predsednik Rusije je primio sledeći zahtev predsednika Janukoviča: Kao legitimno izabrani predsednik Ukrajine, želim da vas obavestim da su događaji u mojoj zemlji i glavnom gradu postavili Ukrajinu na ivicu građanskog rata. Ljudi se progone na osnovu svog jezika i političkih uverenja. Zato pozivam predsednika Rusije Vladimira Vladimiroviča Putina da koristi oružane snage Ruske Federacije da uspostave legitimitet, mir, zakon i red i stabilnost u odbrani naroda Ukrajine”.¹¹⁶

Posle referenduma u Krimu Rusija više nije smatrala da ima potrebe da nastavi sa sporazumima zaključenim između nje i Ukrajine u vezi ruske Crnomorske flote na teritoriji Ukrajine. Predsednik Vladimir Putin, 28. marta 2014. godine, predao je Državnoj dumi predlog da se raskinu sledeći sporazumi: Sporazum između Ruske Federacije i Ukrajine o parametrima Odeljenja Crnomorske flote od 28. maja 1997; Sporazum između Ruske Federacije i Ukrajine o statusu i uslovima prisustva ruske Crnomorske flote na teritoriji Ukrajine od 28. maja 1997; Sporazum između Vlade Ruske Federacije i Vlade Ukrajine o isplatama u vezi sa Odjeljenjem Crnomorske flote i njenim prisustvom na teritoriji Ukrajine od 28. maja 1997; i Sporazum između Ruske Federacije i Ukrajine o prisustvu ruske Crnomorske flote na teritoriji Ukrajine od 21. aprila 2010.¹¹⁷

¹¹⁴ Stevan Gajić, *Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU prema Rusiji u Ukrajinskoj krizi-od vrednosti Brisela do blata Donbasa* u Miša Đurković, Milan Igrtinović, ur. *Zbornik – Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU*, Institut za evropske studije, Beograd, 2016, str. 171; izvor: <http://www.ies.rs/wp-content/uploads/2016/11/Miša-Đurković-i-Milan-Igrtinović-Zajednička-spoljna-i-bezbednosna-politika-aktuelni-izazovi-2016.pdf>; (pristupljeno 02.06.2020).

¹¹⁵ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, op. cit., p. 91.

¹¹⁶ UN Security Council, *Intervention of Mr. Churkin (Russian Federation)*, UN Doc. S/PV.7125, of 3 March 2014; pp. 3–4; Source: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/S/PV.7125>; (Accessed May 17, 2020).

¹¹⁷ Kako je dalje navedeno u predlogu: „Nakon potpisivanja 18. marta 2014. godine Sporazuma između Ruske Federacije i Republike Krim o prijemu u Rusku Federaciju Republike Krim i uspostavljanju novih konstitutivnih entiteta u sastavu Ruske Federacije, rusko-ukrajinski sporazumi više nisu važni”. President of Russia, *A proposal to terminate a number of Russian-Ukrainian agreements submitted to the State*

ZAKLJUČAK

Rusija je odigrala dvostruku igru tako što je nastavila da podržava Srbiju na međunarodnom planu u borbi protiv priznanja nezavisnosti Kosova, ali je iskoristila svaki postupak EU i SAD prema ojačanju države Kosovo za međunarodno priznanje i opravdanje otcepljenja Južne Osetije, Abhazije i Krima.

Ipak, na međunarodnom planu, očigledno je da je politika EU i SAD u podržavanju Kosova kao samostalne države bila ubedljivija u odnosu na ulogu Rusije u dobijanju podrške za Južnu Osetiju, Abhaziju i Krim.

Primeru radi, zemlje koje su do sada¹¹⁸ priznale nezavisnost Južne Osetije i Abhazije su Nikaragva, Venecuela i Nauru.¹¹⁹ U vezi sa Krimom, prema komentarima iz novembra 2017. godine, 11 zemalja, uključujući Kubu, Severnu Koreju, Južni Sudan, Sudan, Siriju, Venecuelu, prihvatilo je krimski referendum i tako pristalo da je Krim deo Rusije, dok su nekih 100 zemalja bile protiv.¹²⁰ Što se tiče Kosova, njegove privremene institucije smatraju da je njegova nezavisnost priznata od 114 država,¹²¹ od ukupno 193 zemlje članica Ujedinjenih nacija, među njima i tri stalne članice Saveta bezbednosti (Francuska, Velika Britanija i SAD). Međutim, upitno je da li je ova cifra ikad bila ovalika, a sada je daleko manja, nakon kampanje „otpriznavanja” neza-

Duma; Source: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20654>; (Accessed May 17, 2020).

¹¹⁸ Mislimo na 2018. godinu.

¹¹⁹ Nikaragva je 5. septembra 2008. godine izdala zvanične uredbe o priznavanju nezavisnosti obe zemlje.
10. septembra 2009. godine, tokom posete Moskvi, predsednik Venecuele Hugo Čavez (Hugo Chavez) rekao je tadašnjem ruskom predsedniku Dmitriju Medvedevu da će priznati nezavisnost obe republike (prema Venecuelanskom ustavu, spoljna politika je prerogativ šefa države i ne zahteva odobrenje parlamenta).
Nauru je priznao nezavisnost Abhazije i Južne Osetije 2009. godine potpisivanjem sporazuma o uspostavljanju diplomatskih odnosa. TASS.COM, *Countries that recognized South Ossetia's and Abkhazia's independence*; Source: <https://tass.com/world/1007058>; (Accessed May 17, 2020).

¹²⁰ Alexander Churanov, *What is the political standing of Crimea? Is Crimea now a recognized country, a part of Russia, or something else?*; Source: <https://www.quora.com/What-is-the-political-standing-of-Crimea-Is-Crimea-now-a-recognized-country-a-part-of-Russia-or-something-else>; (Accessed May 18, 2020).

¹²¹ Republic of Kosovo Ministry of Foreign Affairs, *International Recognitions of the Republic of Kosovo*; Source: <http://www.mfa-ks.net/subdomain/oldwebsite/?page=2,224>; (Accessed May 19, 2020).

visnosti Kosova”, te je čini manje od polovine¹²², ali svakako je više nego broj država koje su priznale nezavisnost Južne Osetije, Abhazije i Krima. Kad je u pitanju EU, 22 države članice su priznale nezavisnost Kosova dok njih 5 (Grčka, Kipar, Rumunija, Slovačka i Španija) nisu.

Iako svesna da ni Kosovo nema pravo da se otcepi od Srbije, međunarodna zajednica je bila spremnija da prihvati nezavisnost Kosova nego da prizna 3 ruske satelitske države, čije priznanje bi samo išlo u korist Rusije i njenom ojačanju.

Smatramo da igra pojmovima „jedinstven slučaj” za Kosovo kada je u pitanju politika SAD i EU i „presedan” za pomenutu autonomnu pokrajinu Srbije što se tiče politike Rusije samo je dokaz sučeljavanja politike ovih aktera na štetu Srbije, Gruzije i Ukrajine.

Iako je kršeno međunarodno pravo, za Krim se smatra da je jako teško da se isključi iz Ruske Federacije.¹²³ Neaktivnost Ukrajine, koja, izgleda, pokazuje prećutno prihvatanje novog statusa, može biti najrealnija opcija uz široku toleranciju od strane međunarodne zajednice za ovaj akt secesije.¹²⁴

U slučaju Južne Abhazije i Osetije, i tamo je davno nastupila „nova stvarnost”. Osam godina po okončanju konflikta u Gruziji, 12. avgusta 2016, Ministarstvo spoljnih poslova Ruske Federacije objavilo je saopštenje u kome se navodi da Rusija nikada nije potpisala sporazum o prekidu vatre sa Gruzijom 2008. godine.¹²⁵ Rusko Ministarstvo je naglasilo da je Sporazum o prekidu vatre 12. avgusta 2008. „mitski” dogovor koji se često pominje od Gruzije, zemlje koja „nije uspjela da se navikne na novu stvarnost” postojanja dve nezavisne države na njenoj „bivšoj teritoriji”.¹²⁶

¹²² Šef srpske diplomatije kaže da trenutno, od 193 članice UN-a, 92 zemlje priznaju nezavisno Kosovo, 96 zemalja ne priznaje Kosovo. Ministarstvo spoljnih poslova Srbije, Dačić: „Sijera Leone je 18. država koja je povukla priznanje tzv. Kosova”; izvor: <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/saopstenja/22340--18-k-sl03032020?lang=lat> (pristupljeno 20.05.2020).

¹²³ Juan Francisco Escudero Espinosa, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, op. cit., p. 184.

¹²⁴ *Ibid.*

¹²⁵ Министерство иностранных дел Российской Федерации, *Комментарий МИД России в связи с грузинскими и украинскими заявлениями к годовщине событий августа 2008 года*; Source: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2391051; (Accessed June 14, 2020).

¹²⁶ Prinudeni smo da još jednom podsetimo Gruziju da takav sporazum ne postoji. U stvari, to je bio dokument sa šest principa o načinu na koji mogu da se regulišu sukobi, a koje su sačinili predsednici Rusije i Francuske i odvojeno su poslali gruzijskoj, abhazijskoj i južno-osetskoj strani da se potpišu”, kaže se u saopštenju ruskog Ministarstva spoljnih poslova. *Ibid.*

Svakako to nije slučaj sa Srbijom koja je aktivna u sprečavanju nezavisnosti Kosova. Srbija uvek opisuje proglašenje nezavisnosti Kosova u februaru 2008. godine kao jednostrani akt priznanja, i vodi jasnu politiku protiv toga.¹²⁷ Međutim, čak i kad bi Srbija priznala nezavisnost Kosova to ne bi značilo da će Kosovo postati članica UN imajući u vidu da stalni član Saveta bezbednosti UN Rusija može da ima svoje razloge da blokira to članstvo.

Srbija nije mogla da spreči nezavisnost Kosova jer je to zavisilo od glavnih aktera na međunarodnom planu SAD, Rusije i EU koji vode politiku koja se bazira na očuvanju sopstvenih interesa a ne na međunarodnom pravu. SAD i EU nisu nikad dale ubedljive argumente zašto je Kosovo jedinstven slučaj, što Rusiji nije teško padalo da utvrdi suprotno.

Bez obzira da li se to zove „jedinstven slučaj” ili „presedan”, Kosovo, Južna Osetija, Abhazija i Krima su se ocepile samo voljom SAD, Rusije i EU.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Barnes Julian E., Peter Spiegel, *Fighting may spark a new U.S. policy battle over Russia*; <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2008-aug-13-fg-usrussia13-story.html> (Accessed June 15, 2020).
- [2] Bechev Dimitar, *Rival Power: Russia in Southeast Europe*. Yale University Press, London, 2017.
- [3] BBC News, *Bush salutes Kosovo independence*; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7252033.stm>; (Accessed May 18, 2020).
- [5] BBC News, *EU suspends talks on Russia pact*; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7592541.stm>; (Accessed June 15, 2020).
- [6] Bryant Lisa, EU, *Russia Resume Security Talks*; <https://outlookseries.com/news/Security/5713.htm>; (Accessed June 15, 2020).
- [7] Burns Robert, *Allies find agreement on ties with Russians*; <https://www.foxnews.com/wires/2009Mar05/0,4670,EUClintonNATO,00.html>; (Accessed June 15, 2020).
- [8] Clover Charles, Catherine Belton, Dan Dombey, Jan Cieski, *Countdown in the Caucasus: Seven days that brought Russia and Georgia to war*; <https://www.ft.com/content/af25400a-739d-11dd-8a66-0000779fd18c>; (Accessed May 14, 2020).

¹²⁷ Prema izjavama za medije prvog potpredsednika Vlade i ministra spoljnih poslova Ivice Dačića, do kraja decembra 2018. godine 12 zemalja su povukle priznanje nezavisnosti Kosova. Priznanje Kosova povukli su Madagaskar Unija Komora, Grenada, Komonvelst Dominika, Surinam, Liberija, Sao Tome i Principe, Gvineja Bisao, Burundi, Papua Nova Gvineja, Lesoto i Solomska Ostrva. RTS.RS, *I Madagaskar povukao priznanje Kosova*; izvor: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3346904/i-madagaskar-povukao-priznanje-kosova.html> (pristupljeno 05.06.2020).

- [9] Council of European Union, *Council Conclusions on Kosovo 2851st EXTERNAL RELATIONS Council meeting Brussels*, February 18, 2008; http://www.eu2008.si/en/News_and_Documents/Council_Conclusions/February/0218_GAERC5.pdf; (Accessed May 26, 2020).
- [10] Council of the European Union, PRESS RELEASE 2870th Council meeting General Affairs and External Relations Brussels, May 26-27, 2008; https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_08_141; (Accessed May 26, 2020).
- [11] Churanov Alexander, *What is the political standing of Crimea? Is Crimea now a recognized country, a part of Russia, or something else?*; <https://www.quora.com/What-is-the-political-standing-of-Crimea-Is-Crimea-now-a-recognized-country-a-part-of-Russia-or-something-else>; (Accessed May 18, 2020).
- [12] Deutsche Presse Agentur, *Background: Six-point peace plan for the Georgia-Russia conflict*; <https://reliefweb.int/report/georgia/background-six-point-peace-plan-georgia-russia-conflict>; (Accessed May 14, 2020).
- [13] Espinosa Juan Francisco Escudero, *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of Globalized World; Kosovo v. Crimea*, Springer, Cham, 2017.
- [14] European Council, *Joint statement on Crimea by the President of the European Council, Herman Van Rompuy, and the President of the European Commission, José Manuel Barroso*, Brussels, March 16, 2014; https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/141566.pdf; (Accessed May 19, 2020).
- [15] Gotev Georgi, EU to label Russia a ‘strategic challenge’; <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-to-label-russia-a-strategic-challenge/>; (Accessed May 20, 2020).
- [16] INTERFAX.RU, *Путин: происходящее в Южной Осетии – это геноцид осетинского народа*, August 9, 2008; <https://www.interfax.ru/russia/26152>; (Accessed June 10, 2020).
- [17] International Court of Justice, *Reports of judgments, advisory opinions and orders accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo advisory opinion of 22 July 2010, General Conclusion, Item 122*; <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>; (Accessed May 12, 2020).
- [18] International Crisis Group, *Russia vs Georgia: The Fallout, Europe, Europe Report, No. 195*, August 22, 2008; <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/195-russia-vs-georgia-the-fallout.pdf>; (Accessed May 14, 2020).
- [19] Lee Myers Steven and Thom Shanker, *U.S. ties with Russia being reassessed, Bush aides say*; <https://www.nytimes.com/2008/08/15/world/europe/15iht-15poli-cy.15312048.html>; (Accessed June 15, 2020).
- [20] Lobjakas Ahto, *Georgia: Tbilisi Outraged At Moscow Withdrawal From Abkhaz Sanctions Treaty*; <https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/03/mil-080307-rferl01.htm>; (Accessed May 14, 2020).
- [21] Leopold Evelyn, *Russia rejects West’s U.N. plan on Kosovo’s future*; <https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo-un/russia-rejects-west-s-u-n-plan-on-kosovos-future-idUSN1637651020070716?feedType=RSS>; (Accessed May 22, 2020).

- [22] Lopandić, Duško, *Evropska unija i Srbija – novo vreme i novo okruženje*, Štampa Grafolik, Beograd, 2017.
- [23] Melander Ingrid, David Brunnstrom, *EU backs plan to monitor Georgia truce*; https://www.reuters.com/article/us-georgia-ossetia-eu/eu-backs-plan-to-monitor-georgia-truce-idUSLC20155020080813?pageNumber=2*virtualBrandChannel=0; (Accessed June 10, 2020).
- [24] Ministarstvo spoljnih poslova Srbije, *Dačić: „Sijera Leone je 18. država koja je povukla priznanje tzv. Kosova”*; <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/saopstenja/22340--18-k-sl03032020?lang=lat> (pristupljeno 20.05.2020).
- [25] Murphy Francois, *France’s Sarkozy stands by Georgia peace plan*; <https://www.reuters.com/article/idUSLR456959>; (Accessed May 14, 2020).
- [26] NATO, Bucharest Summit Declaration, Press Release (2008) 049, issued on April 3, 2008; https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm; (Accessed June 10, 2020).
- [27] NATO, *NATO Secretary General condemns moves to incorporate Crimea into Russian Federation*; https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108100.htm; (Accessed May 19, 2020).
- [28] NATO, *Strasbourg / Kehl Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Strasbourg / Kehl, Press Release*, Issued on April 4, 2009; https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_52837.htm; (Accessed May 15, 2020).
- [29] Official communiqué of the 5654th (closed) meeting of the Security Council, Held in private at Headquarters, New York, on Tuesday, April 3, 2007; <https://digitallibrary.un.org/record/596183>; (Accessed May 13, 2020).
- [30] Parsons Robert, *Georgia: Bush Hails Tbilisi’s Role in Spread of Democracy*; <https://www.rferl.org/a/1058800.html> (Accessed May 13, 2020).
- [31] Parsons Robert, *Russia: Is Putin Looking To Impose Solutions To Frozen Conflicts?*; <https://www.rferl.org/a/1065363.html>; (Accessed May 17, 2020).
- [32] Parliamentary Assembly, *Resolution 1990 (2014), Reconsideration on substantive grounds of the previously ratified credentials of the Russian delegation*; <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20882&lang=en>; (Accessed May 16, 2020).
- [33] President of Russia, *Address by President of the Russian Federation*; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603>; (Accessed May 19, 2020).
- [34] President of Russia, *Agreement on the Accession of the Republic of Crimea to the Russian Federation submitted to State Duma for ratification*; <http://en.kremlin.ru/acts/news/20616>; (Accessed May 16, 2020).
- [35] President of Russia, *A proposal to terminate a number of Russian-Ukrainian agreements submitted to the State Duma*; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20654>; (Accessed May 17, 2020).

- [36] President of Russia, *President Vladimir Putin met at the Kremlin with Serbian President Boris Tadic and Serbian Prime Minister Vojislav Kostunica*; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/43702>; (Accessed May 22, 2020).
- [37] Radio Free Europe/Radio Liberty, *EU Rejects Russian, South Ossetian Claims Of Georgian Border Attacks*; <https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/10/mil-081024-rferl01.htm>; (Accessed May 14, 2020).
- [38] Radio Free Europe/Radio Liberty, *Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia*; https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html; (Accessed May 14, 2020).
- [39] Radio Free Europe/Radio Liberty, *Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia*; https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html (Accessed May 17, 2020).
- [40] Republic of Kosovo Ministry of Foreign Affairs, *International Recognitions of the Republic of Kosovo*; <http://www.mfa-ks.net/subdomain/oldwebsite/?page=2,224>.
- [41] RIA Novosti, *Putin scolds Europe over double standards on Kosovo*; <https://sputniknews.com/russia/2008021499212987/>; (Accessed May 17, 2020).
- [42] RIA Novosti, *Russia's president says operation in Georgia over*; <https://sputniknews.com/russia/20080812115978044/>; (Accessed May 14, 2020).
- [43] Republic of Kosovo Ministry of Foreign Affairs, *International Recognitions of the Republic of Kosovo*; <http://www.mfa-ks.net/subdomain/oldwebsite/?page=2,224>; (Accessed May 19, 2020).
- [44] RELIEFWEB, *Serbia rejects Ahtisaari's proposal before UN Security Council and requests new international mediator*; <https://reliefweb.int/report/serbia/serbia-rejects-ahtisaaris-proposal-un-security-council-and-requests-new-international>.
- [45] Rogozin Dmitry, *Washington's Hypocrisy*; <https://www.globalresearch.ca/washington-s-hypocrisy>; (Accessed May 15, 2020).
- [46] RTS.RS, *I Madagaskar povukao priznanje Kosova*; <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3346904/i-madagaskar-povukao-priznanje-kosova.html>; (pristupljeno 05.06.2020).
- [47] Schwarzenberger Georg, *Civitas maxima, "The Year Book of World Affairs"*, 1975, pp. 338–339, in: Vojin Dimitrijević, Radoslav Stojanović, *Međunarodni odnosi, 4. izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996, str. 308.
- [48] Stevan Gajić, *Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU prema Rusiji u Ukrajinskoj krizi – od vrednosti Brisela do blata Donbasa*, u: Miša Đurković, Milan Igrtinović (urs.), *Zbornik – Zajednička spoljna i bezbednosna politika EU*, Institut za evropske studije, Beograd, 2016; <http://www.ies.rs/wp-content/uploads/2016/11/Miša-Đurković-i-Milan-Igrutinović-Zajednička-spoljna-i-bezbednosna-politika-aktuelni-izazovi-2016.pdf>; (pristupljeno 02.06.2020).
- [49] Štavljanin Dragan, *Hladni mir (Kavkaz i Kosovo)*, Čigoja štampa, Beograd, 2009.
- [50] TASS.COM, *Countries that recognized South Ossetia's and Abkhazia's independence*; <https://tass.com/world/1007058>; (Accessed May 17, 2020).

- [51] TASS.COM, *Moscow astonished by Obama's claims that decision on Kosovo was taken at referendum*; <https://tass.com/russia/725736>; (Accessed June 9, 2020).
- [52] The Guardian, *Putin blames EU as Russia abandons plans for South Stream gas pipeline*; <https://www.theguardian.com/business/2014/dec/01/russia-blames-eu-as-it-abandons-plans-for-south-stream-gas-pipeline>; (Accessed May 21, 2020).
- [53] The White House, Office of the Press Secretary, *Statement by the President on the End of Kosovo's Supervised Independence*; <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/09/10/statement-president-end-kosovo-s-supervised-independence>; (Accessed June 09, 2020).
- [54] The White House; *Text of a Letter from the President to the President of Kosovo of 18 February 2008*; <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/02/20080218-3.html>; (Accessed May 18, 2020).
- [55] Weller Marc, *Negotiating the Final Status of Kosovo*, EU Institute for Security Studies, Chaillot Paper, No 114, December 2008; <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/cp114.pdf>; (Accessed May 17, 2020).
- [56] UNPO.ORG, *Kosova: Hillary Clinton Expresses Strong Support To Pristina*; <https://unpo.org/article/15074>; (Accessed June 09, 2020).
- [57] U.S. Department of State, *Press Briefing on Turnover of Russians to OSCE, Daniel Fried, Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs*, Washington, DC, October 2, 2006; <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/rm/73492.htm>; (Accessed May 17, 2020).
- [58] U.S. Department of State, *United States-Georgia Charter on Strategic Partnership*, January 9, 2009; <https://www.state.gov/united-states-georgia-charter-on-strategic-partnership/>; (Accessed June 14, 2020).
- [59] U.S. Embassy in Georgia, *U.S. Assistance to the People of Georgia: Fulfilling the \$1 Billion Pledge*; <https://ge.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/assistance/u-s-assistance-people-georgia-fulfilling-1-billion-pledge/>.
- [60] UN General Assembly, *Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014, 68/262, Territorial integrity of Ukraine*; <https://undocs.org/A/RES/68/262>.
- [61] UN.ORG, *Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the UN Charter' UN Doc. A/RES/2625 (XXV), Annex*, October 24, 1970; <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf>; (Accessed May 19, 2020).
- [62] UN SC, *Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status, S/2007/168, of March 26, 2007*; https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/4BF3EA59396D0797852572AA007977D0-Full_Report.pdf; (Accessed May 22, 2020).
- [63] UN, *United Nations Charter, Chapter 1, Article 2*; <https://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-i/index.html>; (Accessed May 12, 2020).
- [64] United Nations Office, *Responsibility to Protect*; <https://www.un.org/en/genocide-prevention/about-responsibility-to-protect.shtml>; (Accessed June 15, 2020).

- [65] UN Security Council, *Intervention of Mr. Churkin (Russian Federation)*, UN Doc. S/PV.7125, of March 3, 2014; <https://undocs.org/pdf?symbol=en/S/PV.7125>; (Accessed May 17, 2020).
- [66] Министерство иностранных дел Российской Федерации, *Комментарий МИД России в связи с грузинскими и украинскими заявлениями к годовщине событий августа 2008 года*; https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2391051; (Accessed June 14, 2020).

Anila Jelesijević

THE USE OF THE "KOSOVO SECESSION" ARGUMENTS IN THE CASES OF SOUTH OSSETIA, ABKHAZIA AND CRIMEA

Abstract

The central research question to which this paper seeks to answer is "How was the secession of Kosovo from Serbia used as an argument in the proclamations and recognitions of independence of Abkhazia, South Ossetia and Crimea under the auspices of the Russian Federation?"

The paper will additionally show how the United States of America (USA) and the European Union (EU) reacted to the mentioned similar cases of recognizing the independence of Kosovo, Abkhazia, South Ossetia and Crimea. In this regard, one sub-question in relation to the central research question is "Is the secession of Kosovo a unique case or a precedent?" Regardless of the intention of the United States and the EU to interpret Kosovo's independence as a unique case, its independence was perceived as a precedent by Russia and used as an excuse in recognizing Abkhazia, South Ossetia and Crimea. USA and EU never gave a convincing argument as to why Kosovo is a unique case where it has not been difficult for Russia to establish the opposite. Meanwhile, the policy of the USA and the EU was not the same towards the declaration of independence of Kosovo, Abkhazia, South Ossetia, and Crimea, but it was similar towards Serbia, Georgia and Ukraine, whose mentioned territories are in question.

Key words

Russia, USA, EU, secession, Kosovo, unique case, precedent, Abkhazia, South Ossetia, Crimea.

Александар Јазић*

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Положај држава Вишеградске групе у „Иницијативи 17+1”**

Апстракт

Кина је у циљу ближег повезивања са државама Централне и Источне Европе формирала „Иницијативу 17+1”. У оквиру ове иницијативе окупљене су, поред Кине, готово све државе Источне, Централне и Југоисточне Европе. Ова иницијатива представља политички оквир сарадње чија је сврха реализација великих економских и инвестиционих пројеката преко „Иницијативе Појас и пут”. Уласком на нова тржишта Кина остварује сигурност развоја своје економије, јер јој то омогућава да одржи висок ниво производње и истовремено место за продају својих производа. Државе Вишеградске групе имају важно место за Кину, јер представљају мост према тржиштима Западне Европе. Ове државе су чланице Европске уније, али сарадња са Кином представља за њих добру алтернативу за мању зависност од економске сарадње са западноевропским државама. Са друге стране, Кина може лакше са овим државама да успостави сарадњу него са државама Западне Европе, јер оне и даље имају потребу за великим инвестицијама. Кина је за државе Вишеградске групе ново тржиште на које могу лако да пласирају робу, чиме осигуравају стабилно економско функционисање. Поред тога, оне имају потребу за обновом инфраструктуре, а велики кинески инвестициони пројекти фокусирани су управо на ту област.

Кључне речи

Иницијатива 17+1, Иницијатива Појас и пут, Кина, државе Вишеградске групе, економска сарадња, трговинска сарадња, инвестиције

* jazic@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2020. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2020. године.

УВОД

Државе Вишеградске групе (В4) имају стабилан економски раст и превазишле су период стабилизације након распада Варшавског пакта и транзиције. Ипак, њихов економски раст и даље није на нивоу западноевропских држава. Зато ове државе настоје да одрже и даље ојачају свој економски развој кроз заједнички наступ према трећим странама. „Иницијатива 17+1” је још једно место где државе В4 имају прилику да кроз заједничку координацију и усаглашеност привуку додатне инвестиције и тако очувају стабилност својих економских система. Државе В4 имају важну улогу у „Иницијативи 17+1”, јер су директна веза између западноевропских земаља и Кине, чему доприноси чињеница да су чланице Европске уније (ЕУ). В4 државе такође имају велика очекивања од сарадње у оквиру „Иницијативе 17+1”. Ова очекивања су посебно присутна у области инфраструктуре, логистике и инвестиција. За сада постоји пуно иницијатива, али реализација није толико велика. Улога држава В4 још увек је ограничена у горепоменутом областима. Финансијски субјекти, попут банака, које Кина користи како би реализовала своје инвестиције на тлу Европе нису тренутно довољно ефикасни у повезивању Кине и држава у Централној и Источној Европи. Још један циљ „Иницијативе 17+1” је да се повеже и ојача напоре других иницијатива које окупљају државе из блиских региона, а ради проширивања економске сарадње. У трговинској области ситуација и даље није добра, а основни проблем је висок дефицит појединих држава у трговини са Кином. Једна од последица може бити нестабилност у економској сарадњи, као и угрожавање економских веза које Кина жели да ојача путем „Иницијативе 17+1”. Нижи број инвестиција и пројеката у односу на оне који се очекују у државама В4 доприноси ставу ових држава да се можда више ради о пројектима чија је једина улога да јаче повежу Кину и ове државе, а не да се подстакне економски развој. Више пројеката и веће инвестиције у државама В4 могу ефикасно променити ову перцепцију. Постоји простор за активнију улогу В4 држава у „Иницијативи 17+1”, али је за то потребна политичка и економска подршка како би та сарадња почела да испуњава своје циљеве. „Иницијатива 17+1” креирана је са циљем бољег повезивања Кине са државама Централне и Источне Европе, а крајњи жељени резултат је развој економске сарадње. Најважнија област за Кину је трговинска размена и освајање нових тржишта како би њен извоз задржао висок ниво. Тиме Кина чини додатне кораке у очувању високог нивоа свог привредног развоја. Тренутни развој Кине је такав да њени суседи нису довољно развијени у смислу способности да увезу довољну количину робе из Кине. У случају недостатка тржишта кинеска индустрија може имати проблем у смислу нагомилавања производа и немогућности стицања профита. То је од

посебне важности за Кину, јер се њена економија и висок економски раст дубоко заснивају на извозу. Због тога је Кина принуђена да се боље повеже са европским државама и другим важним деловима света. То би Кину учинило отворенијом и повезанијом, али би била присутна и на новим великим тржиштима која имају потребу за додатном робом и производима. Укратко, Кина мора задржати високу стопу извоза и одржати позитиван трговински биланс. Преко везе са европским тржиштима Кина ће добити добар извор знања у технолошком подручју. Тражењем алтернативних праваца за своју робу Кина успоставља нове економске и трговинске везе са развијеним делом света преко евроазијских копнених површина. То је снажан покушај за кинеску економију да одржи високи раст кроз лакшу и ефикаснију размену робе са другим тржиштима. Тиме би се створиле основе за одржање кинеског извоза на високом нивоу и омогућавање даљег економског развоја.

ИНИЦИЈАТИВА 17+1: НАСТАНАК И ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Кина и 16 држава Централно-источне Европе основали су 2012. године у Варшави платформу под називом „Иницијатива 16+1” за институционалну координацију њихових односа. Државе Централно-источне Европе укључене у механизам су: Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Северна Македонија, Црна Гора, Србија, Словенија, Бугарска, Румунија, Чешка, Мађарска, Пољска, Словачка, Летонија, Литванија и Естонија. „Иницијатива 16 + 1” усклађена је са скорашњим настојањима Кине да успостави нове међународне институције како би повећао свој утицај у светској политици. Друга важна карактеристика „Иницијатива 16+1” је та што она изричито представља део иницијативе „Један појас један пут”. Другим речима, ова сарадња је важан део великог кинеског спољнополитичког плана. На самиту у Варшави, који је 2012. одржан за премијере Кине и земаља Централне и Источне Европе, државе чланице ове сарадње усвојиле су документ познат под називом „Дванаест мера”¹, којима су утврђени главни циљеви и облици сарадње. Најзначајнији корак је оснивање Секретаријата у Пекингу, који је подређен Министарству спољних послова Кине.

Јачањем својих економских, дипломатских и културних односа са државама Централне и Источне Европе кроз „Иницијативу 17+1”, Кина

¹ “China’s Twelve Measures for Promoting Friendly Cooperation with Central and Eastern European Countries”, *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries*; http://www.china-ceec.org/eng/zdogjh_1/t1410595.htm, 16/06/2020.

јасно показује своју економску снагу. Циљ покретања тада „Иницијативе 16+1” био је повећање трговинске, инвестиционе и транспортне мреже између Кине и 16 држава Централне, Источне и Југоисточне Европе, а преко разних билатералних и мултилатералних иницијатива. Најважнија иницијатива преко које се реализује економска, трговинска и инвестициона сарадња договорена у оквиру „Иницијативе 17+1” је „Иницијатива Појас и пут”, која је велики пројекат масовних инфраструктурних инвестиција и трговине спонзорисан од Кине. Циљ покретања „Иницијативе Појас и пут” је остваривање важних националних економских и геополитичких циљева, као што су постизање одрживог економског раста и ширење извозних тржишта за високотехнолошке секторе. Тиме Кина директно подстиче економски развој својих руралних и унутрашњих региона.²

На основу искуства протеклих година, „Иницијатива 16+1” има неколико карактеристика по којима се разликује од осталих међународних институција. *Прва важна карактеристика* „Иницијативе 16+1” је та што се она функционише у складу са лабавом структуром. О укључивању у рад органа механизма свака држава одлучује на добровољној основи. Механизам има три нивоа: ниво шефова држава, ниво који се односи на кључна подручја стручних расправа и сарадње и најважнији ниво је Секретаријат. Треба нагласити да је Секретаријат централни орган који делује у Пекингу и континуирано негује односе са амбасадама релевантних земаља. Амбасаде надгледају испуњавање иницијатива и обавеза, сазивају састанке и разрађују предлоге тема. Ова лабава институционална сарадња одговара различитим интересима и мотивима земаља учесница и промовише одређена поља, чиме побољшава међусобну сарадњу. Овај механизам сарадње прихватљив је за ЕУ и слаби критичке гласове према којима Кина жели успоставити властиту међународну организацију унутар ЕУ. *Друга карактеристика* сарадње је признавање хетерогености држава чланица. Наиме, од 16 држава из Централне и Источне Европе 11 су државе чланице ЕУ, а 12 су чланице Северноатлантског савеза (НАТО). Њихова једина заједничка карактеристика је та што су све некада биле део социјалистичког блока. *Треће*, „Иницијатива 16+1” постала је заједнички регионални форум који окупља земље Централне и Источне Европе. То до сада није ослабило фокус држава чланица на Западну Европу, али се очекује да временом ојача регионални идентитет. *Четврта карактеристика* је доминантно место економије у међусобној сарадњи, без обзира што ова сарадња покрива готово сва поља.

² Giulia Di Donato, “China’s Approach to the Belt and Road Initiative and Europe’s Response”, *Italian Institute for International Political Studies*; <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/chinas-approach-belt-and-road-initiative-and-europes-response-25980>, 19/06/2020.

Главни аспект економских односа је финансијска сарадња, првенствено кроз преференцијалне зајмове или инвестиције, и подршка инфраструктурним пројектима. *Пета карактеристика* је јасно утврђени оквир „Иницијативе 16+1” кроз документ „Дванаест мера”, али је након самита у Сузхоу добио институционални облик. *Шеста карактеристика* је да је основни покретач сарадње Кина, док земље Централне и Источне Европе нису у стању да заузму заједнички став. Ова неравнотежа може се приметити приликом успостављања и рада институција. Кина зато обраћа пажњу на интересе мањих држава учесница, али је и даље јака конкуренција када се ради о борби за инвестиције из Кине. *Седма карактеристика* је да „Иницијатива 16+1” није у супротности са ЕУ, већ усклађује релевантне акте и уредбе са онима које постоје на територији ЕУ.³

На самиту ове иницијативе, 2019. године у Дубровнику, Грчка је постала нова чланица. Тиме је ова иницијатива променила назив у „Иницијатива 17+1”. Важно је нагласити да „Иницијатива 17+1” не обухвата само сарадњу у области економије, инвестиција и инфраструктуре, већ подразумева сарадњу у готово свим областима. Неке од тих области су, на пример, наука, образовање, медицина, туризам и култура. Такође, у свакој држави чланици ове Иницијативе постоји по један координатор за сваку област сарадње са Народном Републиком Кином.⁴

У даљем делу текста фокус ће бити на економским, финансијским и инфраструктурним питањима у сарадњи Кине и држава Вишеградске групе, а у оквиру „Иницијативе 17+1”. У том смислу, треба дати један општи пресек резултата ове сарадње у неком од претходних периода како би се стекла слика о њеној успешности у оквиру „Иницијативе 17+1”.

Резултати сарадње између Кине и осталих држава чланица „Иницијативе 17+1” остварени у претходном периоду надмашили су првобитна предвиђања. Основа сарадње између Кине и држава Централне и Источне Европе су отвореност, консултације на равноправној основи, узајамна корист и исходи у корист свих страна.

На пример, од 2012. до 2018. године дошло је до раста обима трговине између Кине и држава Централне и Источне Европе са 40.000.000.000 на готово 70.000.000.000 долара. Просечна годишња стопа раста је 6,5%, што тренутно чини 11% укупне трговине између Кине и Европе, у односу на претходних 9,3%. Улагања која теку у оба смера су основа сталног

³ Fanni Marácz, “The presentation of the ‘16 + 1 Cooperation’”; <http://beltandroadcenter.org/2017/11/07/the-presentation-of-the-16-1-cooperation/>, 28/06/2020.

⁴ “Cooperation between China and Central and Eastern European Countries”; <http://www.china-ceec.org/eng/>, 22/06/2020.

раста. На пример, укупне кинеске инвестиције достигле су скоро 10.000.000.000 долара, док су државе Централне и Источне Европе инвестирале у Кину више од 1.400.000.000 долара. Резултат промовисања међусобне повезаности инфраструктуре је готово 9.000 теретних возова између Кине и Европе.

Број кинеских држављана који посећују Централну и Источну Европу повећан је више од пет пута, а број кинеских студената који студирају у Централној и Источној Европи је око 10.000. Такође, сваке године туристи из Кине и држава Централне и Источне Европе искористе више од милион туристичких аранжмана.⁵

ИНФРАСТРУКТУРА: НАЈВАЖНИЈИ АСПЕКТ МЕЋУСОБНЕ САРАДЊЕ

У марту 2016. године, током посете кинеског председника Прагу, потписана је декларација о стратешком партнерству двеју земаља. Кина је веома заинтересована за сарадњу са Чешком, која је у овом тренутку највећи прималац страних директних инвестиција међу посткомунистичким земљама у Европи. То отвара огромне могућности за кинеске компаније. Дијалог између Чешке и Кине додатно је подржан успостављањем Новог института за пут свиле у Прагу. Овај институт је невладина организација (НВО) која функционише паралелно са Кинеским инвестиционим форумом, који је покренут 2013. године. Један од циљева овог института је промовисање сарадње између Европе и Азије, а његови чланови организују семинаре и посећују састанке у Кини. Циљ је унапређење билатералних односа, што би подстакло развој економске сарадње. Један од резултата је вероватно константан раст кинеских пројеката у Чешкој, што укључује и велики инфраструктурни план две земље за изградњу канала у Чешкој који би требало да спаја реке Дунав, Одру и Елбу. Ово је интерконтинентални пројекат који би требало да повеже Северно, Балтичко и Црно море. Ту идеју су одлично прихватиле чешке компаније. Ако би дошло до кинеских улагања у овај пројекат, то би Чешку ставило на високо место међу државама које имају прилив страних директних инвестиција.⁶

⁵ "Premier: Outcomes of China-CEEC cooperation exceed expectation", *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries*; http://www.china-ceec.org/eng/zyxw_4/t1575553.htm, 23/06/2020.

⁶ Rudolf Fürst, "The Czech Republic: New Strategic Partnership with China, yet Little Real OBOR Touch", in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China's New Silk*

Најважнија сарадња Пољске и Кине остварена је у области саобраћаја, а један од важних резултата је успостављене две железничке везе. То су Лођ–Ченгду и Варшава–Сузхоу. Такође постоји поморска линија између Гдањска и Шангаја. Железничка пруга Лођ–Ченгду функционише редовно једном или два пута недељно. Ова линија представља сарадњу између потпуно приватних пољских и кинеских компанија. Ова железница је у августу 2015. године проширена до Ксиамена. Током 2016. године град Кутно, који се налази врло близу Лођа, такође је повезан са Ченгдуом теретном железницом. Ово ће позитивно утицати на нове грађевинске пројекте, јер постојећи објекти за складиштење и други слични објекти нису у овом тренутку довољни за овај ниво трговинске размене. Тренутни пољски планови у области инфраструктуре односе се на реиндустријализацију и побољшање саобраћајне инфраструктуре. Тачније, у Пољској се праве планови за изградњу три нова аутопута. Први би требало да повеже Пољску и Финску преко балтичких држава, други је аутопут између Пољске и Немачке, а трећи би повезао Пољску и Грчку преко Словачке, Мађарске и Румуније. Прилив кинеског капитала се доживљава као прилика за те планове.⁷ Пољска има у железничкој вези између Кине и Западне Европе један од најважнијих положаја. Од Пољске железница иде преко Белорусије, Русије и Казахстана. Између Пољске и Белорусије терминали тренутно немају довољно капацитета за прихватање возова из Кине. Пољска зато намерава да уложи око 55.000.000 евра у железничку инфраструктуру на пољској страни границе како би увећала те капацитете. Постоје и друге идеје како би се омогућио већи пролазак возова. Једна од њих је коридор кроз Литванију, а потом према Минску, али изградња овог коридора захтева превише улагања због недостајуће инфраструктуре и потребно је превише улагања. Зато је претходно поменута доградња капацитета пруге од Пољске ка Белорусији и даље према Русији боље решење.⁸

Roads, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', The Hague, 2016, p. 13.

⁷ Justyna Szczudlik, "Poland on the Silk Road in Central Europe: To Become a Hub of Hubs?", in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China's New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', The Hague, 2016, pp. 45–46.

⁸ Chris Wensink, Adriaan Roest Crolius, Wouter van der Geest, Tianang Li, Baastian van Berne and Ke Li, "The Road to Holland The Belt and Road Initiative: implications and opportunities of rail freight transport between China and the Netherlands", Panteia, Zoetermeer, 2018, pp. 13–17.

Словачка и Кина су у оквиру „Иницијативе 17+1” изразиле интересовање за развијање јаке билатералне сарадње, али је словачко учешће у економским аспектима ове сарадње до сада било минимално. Проблем је положај Словачке, јер се ова држава не налази дуж постојећих главних прометних коридора. Због тога се чини да Словачка нема великих пројеката којима би могла конкретно допринети развоју сарадње. Северни пут кроз Пољску и јужни пут преко Балкана и Мађарске пролазе поред Словачке. Такође, железница која пролази кроз Русију и Украјину сада је у великој мери блокирана због сукоба у Источној Украјини.⁹

Словачка је била међу првим државама које су потписале меморандум са Кином о Појасу и путу свиле 2015. године. Том приликом Словачка је понудила много предлога за сарадњу. Најважнији од њих био је изградња терминала на аеродрому у Братислави који би се могао користити као комбиновани терминал, проширење пруге између Београда и Будимпеште до Словачке и коришћење железничког интермодалног терминала у Добри. Али, још увек у Словачкој не постоји конкретан пројекат у вези са изнесеним идејама. Кинески званичници су током својих посета Словачкој промовисали улогу ове државе у области инвестиција и економске сарадње, што је имало снажан медијски ефекат. Словачки званичници лобирали су за кинеску подршку за неке значајне пројекте, попут хидроелектране на реци Ипел, успостављања кинеске банке у Словачкој и успостављања директних летова између Словачке и Кине.¹⁰

Јасан показатељ сарадње између Кине и Мађарске у пракси је изградња и обнова пруге између Будимпеште и Београда. Током 2013. године, Кина, Мађарска и Србија сложиле су се око реконструкције, па ће Кина за ову пругу обезбедити 85% укупног износа у облику дугорочног зајма. Компаније које су укључене у обнову добиле су око 1.500.000.000 евра за радове на железници дужине 160 километара, и то само на територији Мађарске. Други део пруге који пролази кроз Србију дуг је око 180 километара. Ова пруга представља везу између Пирејске луке у Грчкој, којом управља кинеска компанија, и Централне и Западне Европе. Преко ове железничке пруге Мађарска ће имати важнији положај у Централној Европи, док ће неке мађарске компаније имати прилику да раде као подизвођачи. Такође, Мађарска ће имати важнију улогу у

⁹ Tamas Matura, “The Belt and Road Initiative depicted in Hungary and Slovakia”, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, Vol. 7, Issue 2, p. 9, 2018, p. 11.

¹⁰ Gabriela Plecshová, “Slovakia: Disconnected from China’s New Silk Road”; in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China’s New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, The Hague, 2016, pp. 53–55.

будућим кинеским економским плановима у Европи, а вероватно ће постати и привлачнија за нове кинеске инвестиције. Ипак, већину профита од изградње ове пруге оствариће кинеске компаније, па је ова железница у врху листе кинеских приоритета у Централној Европи.¹¹

ЕКОНОМСКА САРАДЊА И ПОВЕЗИВАЊЕ КИНЕ И ДРЖАВА В4

У односу на остале европске државе Мађарска има шансу да заузме доминантно место међу европским корисницима економских прилика у оквиру „Иницијативе 17+1”. Ипак, за то је потребно да Влада Мађарске учини више како би искористила све потенцијалне аспекте. Један од проблема је величина територије и број становника Мађарске, као и за сада ограничени капацитети мађарских компанија да сарађују са кинеским партнерима на већој скали. Проблем би се могао решити формулисањем кинеске развојне стратегије која има потенцијал да подржи дефинисање мађарских интереса у сарадњи са Кином у оквиру „Иницијативе 17+1”.¹²

Главни проблем у вези са Чешком је тај што је Кина доста активна у оквиру „Иницијативе 17+1”, али је доста одвојена од чешке економске стварности и унутрашњих политичких приоритета. Зато је у Чешкој тема сарадње са Кином у оквиру наведене иницијативе, али и других, и даље на ниском нивоу у области политичких и медијских расправа. Кина је веома активна у промоцији економских иницијатива и сарадње у Чешкој у виду позива чешким политичким, пословним и научним делегацијама да учествују на конференцијама и на инвестиционим форумима у Кини. Са друге стране, чешким политичарима, пословним људима или стручњацима недостаје више практичног приступа у институционалним облицима економске сарадње са Кином. Зато су представници Чешке заузели став, барем за сада, да питање сарадње са Кином треба разматрати више на теоретском нивоу.¹³

Политички односи између две државе били су дуго времена на изузетно ниском нивоу, а размимоилажење је било узроковано различитим

¹¹ Tamas Matura, “Hungary: Along the New Silk Road across Central Europe”, in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China's New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, The Hague, 2016, pp. 35–36.

¹² Tamas Matura, “The Belt and Road Initiative depicted in Hungary and Slovakia”, op. cit., p. 10.

¹³ *Ibid.*, p. 9.

ставовима у вези са људским правима. Почетком 2014. године Влада Чешке је донела одлуку да су добри и стабилни односи са Кином један од приоритета њене спољне политике, што се одразило и на значајно јачање дипломатских активности у области економске сарадње са Кином. Интерес Чешке био је да постане главни улаз за кинеска предузећа у њиховом покушају да изађу на тржиште ЕУ. Други циљ Чешке био је да, у сарадњи са Кином, постане место укрштања држава Централне и Источне Европе. Тада су се развиле идеје о заједничком наступу Кине и Чешке ради лакшег уласка на тржишта у другим деловима света, а посебно на Балкану, у Африци и на Блиском истоку.

Важно је напоменути да у Кини постоје два важна инвестициона пројекта Чешке. Шангајска компанија Шкода ауто планирала је да уложи 2.100.000.000 евра за проширење серије модела и развој нове технологије. Циљ је да годишња продаја на кинеском тржишту достигне 500.000 аутомобила пре 2020. године. Други инвестициони пројекат је ширење пословања компаније Хоум Кредит Групе (Home Credit Group) у Кини, која је специјализована за финансирање потрошње, као и за банкарство са становништвом. Ова компанија је до сада пружала услуге потрошачког зајма у 14 провинција и у више од 150 градова, али неке од делатности ове компаније присутне су и у руралним срединама.¹⁴

Главни економски циљеви Пољске у оквиру „Иницијативе 17+1” су повећање извоза у Кину, привлачење више кинеских инвестиција и убрзавање обнове индустрије. Други циљ Пољске је да постане главни централноевропски ослонац у сарадњи Кине са државама у овом региону. У том смислу, Пољска чини напоре да унапреди везе са Кином на ниво свеобухватног стратешког партнерства. Кинески државни и пословни делегати посећују Пољску да провере инвестиционо окружење и могућности. Са друге стране, пољске компаније нису баш активне преко адекватних представника у „Иницијативи 17+1”, јер немају довољно знања о пословном окружењу у Кини. Ипак, неколико важних државних субјеката активно је у овој области, попут Министарства спољних послова, Министарства економског развоја и државне агенције одговорне за промоцију трговине и привлачење инвестиција.¹⁵

За сада око 85% извоза из Словачке у Кину представљају аутомобили и делови. Словачка страна истакла је важност диверзификације робних производа, и то с акцентом на извоз од стране малих и средњих преду-

¹⁴ Jiang Li, “The 16 + 1 Mechanism and One Belt One Road Initiative, New Channels of Promoting Sino-Czech Relations”, *Global Economic Observer*, Vol. 5, Issue 1, 2017, pp. 160-162.

¹⁵ Tamas Matura, “The Belt and Road Initiative depicted in Hungary and Slovakia”, *op. cit.*, pp. 10-11.

зећа, који мора бити више заступљен у будућности. Словачка и Кина, тачније Министарство пољопривреде Словачке Републике и Генерална управа за контролу квалитета, инспекцију и карантину Народне Републике Кине водили су преговоре о постизању споразума о побољшању услова извоза словачке хране и осталих пољопривредних производа на кинеско тржиште. Једна од предности Словачке, у поређењу са њеним суседима међу другим државама В4, је та што само ова држава користи евро као своју валуту. С тим у вези, Словачка је била један од регионалних лидера у погледу економских реформи, што је резултирало високим износима страних директних инвестиција и брзим економским растом. У 2014. години укупан износ страних директних инвестиција из Кине у Словачку био је 39.000.000 евра. У 2015. години директна страна улагања су смањена и износила су 11.200.000 еура. Ипак, укупан износ страних директних инвестиција из Кине у Словачку није достигао ни 1% свих инвестиција које су стигле у Словачку. Укупан износ страних директних инвестиција у Словачку у том периоду износио је 40.200.000.000 евра. Највише улагања из Кине у Словачку реализују се у облику куповања компанија. Кина углавном купује компаније које су познате робне марке, јер не могу да приуште да се такмиче са тајванским или корејским привредним субјектима. Зато се може рећи да је ова стратегија Кине у великој мери повезана са маркетиншким активностима. Словачка је највише заинтересована за развој саобраћаја и логистике. Након разговора са украјинским званичницима, Кина је промовисала Словачку као једну од алтернативних рута ка европском континенту, што би могло повећати обим словачке трговине у региону. Такође, постоје планови да други највећи град у Словачкој, Кошице, изгради иновативни и индустријски парк у сарадњи са Кином или самостално. Планира се обнова луке Братислава са циљем да се могу примити кинески теретни речни бродови који пролазе туда на путу из Румуније. Словачке компаније саме сnose одговорност за оснивање њихових експозитура на кинеском тржишту. Због тога је потребно да Словачка уложи више напора у економску дипломатију, што је основа да ове компаније лако уђу на кинеско тржиште.¹⁶

¹⁶ Natália Fillová, "Belt and Road Initiative: the Czech and the Slovak Approaches", *The Skeptik*, Vol. 4, No. 1, 2018, pp. 3–7.

ТРГОВИНСКА РАЗМЕНА КАО ПОКАЗАТЕЉ ТРЕНУТНОГ РАЗВОЈА САРАДЊЕ

Важан инструмент у развоју међусобне сарадње је механизам међувладиног заједничког економског одбора, који је током претходних година имао важну улогу на макронивоу у развоју економске и трговинске сарадње између две државе. Овај заједнички одбор је позитивно утицао да две државе прошире обим своје билатералне трговине, уравнотеже развој те трговине и помогну у ширењу двосмерних инвестиција. Чешка је тренутно други највећи трговински партнер Кине у Централној и Источној Европи. Са друге стране, Кина је четврти највећи трговински партнер Чешке, други највећи увозник у Чешку и на 18. месту извозних одредишта за чешку робу. Билатерална трговина између Кине и Чешке у 2015. години била је око 13.500.000.000 долара, а раст трговине на годишњем нивоу је био око 17,6%. Укупан износ извоза Чешке у Кину износио је око 1.830.000.000 долара, али се догодио значајан пад који је годишње износио око 10%. Са друге стране, увоз Чешке из Кине износио је око 11.700.000.000 долара, што је указало на раст на годишњем нивоу од око 23,5%. Укупан трговински дефицит Чешке износио је 9.840.000.000 долара. Извоз Чешке у Кину се од 2007. до 2015. године утростручио, али је ниво неуравнотежености у трговинским односима и даље висок. Додатни проблем је што се трговински дефицит Чешке са Кином константно увећава. Производи који су предмет трговине између две државе су углавном механички и електрични производи, транспортна опрема, оптичка и медицинска опрема, играчке и спортска опрема. До краја 2014. године око 20 кинеских предузећа инвестирало је у Чешку, па је у том тренутку укупан износ инвестиција из Кине у Чешку износио око 243.000.000 долара. Али, то је било мање од 0,1% од укупног износа страних директних инвестиција у Чешкој у том периоду. У марту 2016. године две државе су потписале 30 споразума о економској сарадњи, од којих су најбитнији у области енергија, финансија, нуклеарне енергије, ваздухопловства, хемијске индустрије и инфраструктуре. Укупна вредност потписаних споразума износила је око 10.900.000.000 еура.

Тренутно се сарадња у оквиру „Иницијативе 17+1” одвија тако да ипак највећа корист иде иницијативама које покрећу најснажнији субјекти. Зато, како би корист од сарадње била остварива за Пољску потребно је да Пољска и њој суседне државе заузму заједнички став према Пекингу. Пољска је чланица ЕУ и утицај Брисела је снажан. Заједничка спољна политика ЕУ према Кини је нешто што Пољска мора да поштује, а то може бити проблем, јер ЕУ нема заједнички став у овој области. Пољска своју политику према Кини обликује као чланица ЕУ и често следи препоруке западноевропских земаља. Ипак, Пољска је свесна унутрашњих проблема и неједнакости међу земљама унутар ЕУ. Важно је да

Пољска заузме независну позицију у трговини са Кином, јер је у овом тренутку Пољска један од највећих добављача немачке економије. Са друге стране, Немачка је један од највећих корисника трговине између европских земаља и Кине. Зато Пољска мора постати важан добављач кинеске економије како би стекла веће користи од међусобне трговине.¹⁷

Интересовање Мађарске за јачу сарадњу са Кином било је изазвано глобалном економском кризом 2008. године, када је ова држава почела да тражи стабилне основе за процес опоравка. Зато је почела са спровођењем политике под називом „Источна политика отварања”, која је делимично покренута због кризе. Ова политика даје већи нагласак на јачи развој кинеско-мађарских односа, с акцентом на трговину и инвестиције. „Источна политика отварања” званично је најављена 2012. године. У овом тренутку, Кина је један од најважнијих трговинских партнера Мађарске у погледу увоза. Кина је од 2005. године била на четвртном или петом месту, изузев 2010. године када је била на трећем месту. До 2012. године кинески удео у укупном износу мађарског увоза повећан је за више од 2,5 пута. Између 2003. и 2008. увоз кинеске робе у Мађарску отприлике се повећавао за 24% сваке године. Од 2010. године вредност увоза из Кине у Мађарску била је између 3.900.000.000 и 4.300.000.000 евра годишње. Важно је напоменути да је вредност мађарског извоза у Кину значајно нижа од увоза. Кина је на 15. месту најважнијег увозног партнера Мађарске, али на првом месту ако се у обзир узму само азијске земље. У укупном износу мађарског извоза, извоз у Кину представља око 2%. Након што је Мађарска ушла у ЕУ 2004. године, кинеске инвестиције у ову земљу почеле су да се повећавају. Према кинеској статистици, улагања у Мађарску у 2003. години била су 5.430.000 долара, а у 2015. години тај износ повећан је на 571.110.000 долара. Кинеске инвестиције у Мађарску су се смањивале током година од када су друге земље ЦЕЕ постале занимљиве за Кину. Али, износ кинеске инвестиције у Мађарску је и даље далеко највећи у поређењу са другим земљама у овом делу Европе. На пример, према мађарским извештајима, до 2016. кинеске инвестиције у Мађарску достигле су око 3.500.000.000 долара. Мађарска влада жели да задржи снажне и важне економске односе са мађарским традиционалним партнерима са Запада, али истовремено је циљ да се смањи економска зависност Мађарске од трговине са западним земљама. Овај циљ Мађарска покушава да оствари путем побољшања економских односа са Истоком, посебно са Кином. Кључни циљ ове стратегије је повећање извоза Мађарске у земље изван Европе на једну трећину укупног извоза. У том смислу, Мађарска покушава да промовише улогу својих

¹⁷ Видети: Patrycja Pendrakowska, “Poland’s perspective on the Belt and Road”, *Initiative Journal of Contemporary East Asia Studies*, Vol. 7, No. 2, 2018, pp. 190–197.

малих и средњих предузећа на азијским тржиштима, посебно кинеском тржишту. Мађарска влада помаже малим и средњим предузећима у развоју њихових извозних капацитета. У 2013. години основана је државна Национална трговачка кућа у којој је отворено око 30 трговинских кућа у земљама као што су Кина, Саудијска Арабија, Русија и Казахстан. Трговинске куће у државном власништву требало би да омогући мађарским малим и средњим предузећима солидан капитал који ће им помоћи да се боље позиционирају на страним тржиштима. Очекивања мађарских МСП-а су развој трговинских и технолошких односа са економским субјектом са азијских тржишта. Такође, један од важних циљева мађарских малих и средњих предузећа је раст индиректног извоза на азијска тржишта у настајању. То значи да мађарске компаније желе постати добављачи великих западноевропских извозника са јаким позицијама на тржиштима у настајању.¹⁸

Кина за Словачку представља стабилног економског партнера и веома добру економску алтернативу ван граница ЕУ. Партнерство са Кином даје Словачкој важну основу за извоз и инвестиције. Али, ако су трговински односи у фокусу, укупна количина робе коју Словачка увози из Кине је око четири пута већа од количине робе коју Словачка извози у Кину. У периоду од 2005. до 2008. године словачки извоз у Кину нагло се повећао, што је смањило јаз између извоза и увоза. Словачка је 2011. године била један од најважнијих извозника у Кину, али је у наредним годинама изгубила ову позицију. Треба напоменути да Словачка има један од најмањих трговинских дефицита са Кином у односу на остале европске државе које имају трговинске односе са Кином. Више од 8% словачког увоза долази из Кине, што Кину чини једним од кључних увозних партнера Словачке. Само Немачка са 17% и Чешка са више од 10% извозе више у Словачку. Што се тиче извоза, Кина је на 14. месту са око 1,6% словачког извоза. Такође, ако се узме у обзир само Азија, Кина је најдоминантније извозно место за Словачку. Што се тиче директних инвестиција из Кине, Словачка је у овом тренутку на много нижој позицији у односу на своје суседе.¹⁹

¹⁸ Agnes Szunomar, "Hungarian and Chinese economic relations and opportunities under the Belt and Road initiative", working paper, China-CEE Institute, Budapest, Hungary, 2017, pp. 1–6.

¹⁹ Kristína Kironská and Richard Q. Turcsányi, "Slovak policy towards China in the age of Belt and Road Initiative and 16+1 Format", China-CEE Institute, Budapest, 2017, pp. 160–162.

ЗАКЉУЧАК

Кроз „Иницијативу 17+1” дошло је до значајнијег и убрзанијег развоја економске сарадње између Кине и држава В4. Кинеске инвестиције нашле су свој пут до ових држава и имају важно место у њиховом развоју. Државе В4 због свог географског положаја имају важно место у кинеским плановима даљег економског развоја. Тренутни ниво индустријског развоја држава В4 није толико мали да ове државе не могу бити конкурентне западноевропским државама. Ипак, државе В4 и даље имају велику потребу за инвестицијама. Разлог је чињеница да државе В4 још увек заостају за државама Западне Европе у вези са нивоом економског раста и развоја. Државе В4 и даље имају добре инфраструктурне капацитете, али их је потребно обновити након периода Хладног рата. Поред тога, кинеско тржиште је добра прилика за велике компаније, као и за мала и средња предузећа, из држава В4 да у значајној количини извезу своје производе. Државама В4 се на тај начин отварају нови путеви за економски и индустријски развој. Треба нагласити да је сарадња са Кином за државе В4 добар пут у стицању веће независности у односу на западноевропске државе и њихова тржишта. Та сарадња нуди, такође, државама В4 добар извор технологија и иновација које су важне за њихов будући економски развој и иновације у индустрији. Одушевљење брзим и успешним развојем Кине често брзо опадне услед недостатка дефинитивних и конкретних планова који би дошли са кинеске стране. Тиме се стварају велике разлике између очекивања и испуњења одређених планова у региону Централне и Источне Европе. Са друге стране, између држава Централне и Источне Европе у оквиру „Иницијативе 17+1” нема заједничке перцепције у вези са будућим развојем. Други проблем је што нема довољно производа из држава Централне и Источне Европе који би могли бити конкурентни на кинеском тржишту. Утицај глобалних транснационалних компанија веома отежава малим и средњим предузећима из држава В4 да заузму стабилну позицију на међународном тржишту. Зато је за очекивати да ће економска сарадња са Кином посредством „Иницијативе 17+1” створити стабилну основу за државе В4 и њене фирме да постану снажнији играч на међународном тржишту. У овом тренутку потребно је да се смањи неравнотежа у међусобној трговини између кинеских и компанија из држава В4, а који је сада у значајној мери у корист Кине. Та неравнотежа може се отклонити омогућавањем повољније позиције компанијама из држава В4 на кинеском тржишту. Један од начина да се то оствари је заједнички наступ држава В4 у оквиру „Иницијативе 17+1” у правцу пружања међусобне подршке интересима које њихове фирме имају. Њихов заједнички наступ је најважнији корак у будућем положају ових држава у „Иницијативи 17+1”, јер ове државе саме немају довољну снагу да се наметну. Кина је сама по себи, по својим капацитетима и економским могућностима, неравноправан партнер

државама В4, док друге државе могу да им парирају. Зато државе В4 треба да искористе важну предност коју имају у стабилној сарадњи у оквиру Вишеградске групе, а која траје већ око три деценије и константно даје резултате. Сличан наступ држава В4 у оквиру „Иницијативе 17+1” може бити стабилна основа за лакше привлачење инвестиција и реализацију инфраструктурних пројеката.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] “Cooperation between China and Central and Eastern European Countries”; <http://www.china-ceec.org/eng/>, 22/06/2020.
- [2] “China’s Twelve Measures for Promoting Friendly Cooperation with Central and Eastern European Countries”, *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries*; http://www.china-ceec.org/eng/zdogjhz_1/t1410595.htm, 16/06/2020.
- [3] Di Donato Giulia, “China’s Approach to the Belt and Road Initiative and Europe’s Response”, *Italian Institute for International Political Studies*; <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/chinas-approach-belt-and-road-initiative-and-europes-response-25980>, 19/06/2020.
- [4] Fillová Natália, “Belt and Road Initiative: the Czech and the Slovak Approaches”, *The Skeptik*, Vol. 4, No. 1, 2018.
- [5] Fürst Rudolf, “The Czech Republic: New Strategic Partnership with China, yet Little Real OBOR Touch”, in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China’s New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, The Hague, 2016.
- [6] Kironská Kristína and Turcsányi Richard Q, “Slovak policy towards China in the age of Belt and Road Initiative and 16+1 Format”, *China-CEE Institute*, Budapest, 2017.
- [7] Li Jiang, “The 16 + 1 Mechanism and One Belt One Road Initiative, New Channels of Promoting Sino-Czech Relations”, *Global Economic Observer*, Vol. 5, Issue 1, 2017.
- [8] Marácz Fanni, “The presentation of the ‘16 + 1 Cooperation’”; <http://beltandroad-center.org/2017/11/07/the-presentation-of-the-16-1-cooperation/>, 28/06/2020.
- [9] Matura Tamas, “Hungary: Along the New Silk Road across Central Europe”, in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China’s New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, The Hague, 2016.
- [10] Matura Tamas, “The Belt and Road Initiative depicted in Hungary and Slovakia”, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, Vol. 7, Issue 2, p. 9, 2018.

- [11] Pendrakowska Patrycja, "Poland's perspective on the Belt and Road", *Initiative Journal of Contemporary East Asia Studies*, Vol. 7, No. 2, 2018.
- [12] Plecshová Gabriela, "Slovakia: Disconnected from China's New Silk Road", in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China's New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', The Hague, 2016.
- [13] "Premier: Outcomes of China-CEEC cooperation exceed expectation", *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries*; http://www.china-ceec.org/eng/zyxw_4/t1575553.htm, 23/06/2020.
- [14] Szunomar Agnes, "Hungarian and Chinese economic relations and opportunities under the Belt and Road initiative", working paper, China-CEE Institute, Budapest, Hungary, 2017.
- [15] Szczudlik Justyna, "Poland on the Silk Road in Central Europe: To Become a Hub of Hubs?", in: Frans-Paul van der Putten, John Seaman, Mikko Huotari, Alice Ekman and Miguel Otero-Iglesias (eds.), *Europe and China's New Silk Roads*, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', The Hague, 2016.
- [16] Wensink C., Crollius A.R., van deer Geest, W., Li, T., van Berne, B., and Li, K, "The Road to Holland The Belt and Road Initiative: implications and opportunities of rail freight transport between China and the Netherlands", Panteia, Zoetermeer, 2018.

Aleksandar Jazić

THE POSITION OF THE VISEGRAD GROUP STATES IN THE "INITIATIVE 17+1"

Abstract

China has formed the "17 + 1 Initiative" in order to connect more closely with the countries of Central and Eastern Europe. In addition to China, almost all countries of Eastern, Central and Southeastern Europe are gathered within this initiative. This initiative represents a political framework of cooperation whose purpose is the realization of large economic and investment projects through the "Belt and Road Initiative". By entering new markets, China achieves security in the development of its economy, because it enables it to maintain a high level of production and at the same time a place to sell its products. The countries of the Visegrad Group have an important place for China, because they represent a bridge to the markets of Western Europe. These countries are members of the European Union, but cooperation with China is a good alternative for them to be less dependent on economic cooperation with Western European countries. On the other hand, China can more easily establish cooperation with these countries than with the countries of Western Europe, because they still need large investments.

For the countries of the Visegrad Group, China is a new market on which they can easily place goods, thus ensuring stable economic functioning. In addition, they need to rebuild their infrastructure, and large Chinese investment projects are focused on that area.

Key words

Initiative 17 + 1, Belt and Road Initiative, China, Visegrad Group countries, economic cooperation, trade cooperation, investments.

Andrej Stefanović*

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia

Breaking the Deadlock: The Conference on Disarmament between Continuation, Dissolution and Renewal**

Abstract

The author explores the origins, development and structure of the Conference on Disarmament. He also discusses the challenges and problems this body faces, which have brought it from being a successful negotiating mechanism, which had produced texts of a number of important disarmament treaties, to remaining deadlocked for more than two decades. The author outlines the possible options for reviving the Conference, ranging from modest changes, to imposing more substantive transformation, but also referring to possible consequences of disbanding the body, which some studies argue for. The author also offers his opinion on the feasibility of some of these proposals.

Key words

disarmament, arms control, non-proliferation, security, United Nations, General Assembly

* Attaché at the Permanent Mission of the Republic of Serbia to the UN Office in Geneva; andrejstef89@gmail.com

** The views expressed in the paper are those of the author, and they do not necessarily reflect the positions of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

Disarmament is one of the pillars of the post-World War II international order. As such, it was incorporated into the United Nations (UN) Charter, which was drafted and adopted at the very end of WWII. From the very start, the UN sought to pursue its disarmament agenda. Indeed, the very first resolution of the UN General Assembly (UNGA) was dedicated to establishing the Atomic Energy Commission, tasked with drafting proposals on controlling atomic energy. This was the basis for the establishment of a multilateral disarmament system, which would further grow and evolve in accordance with the decisions of the UNGA, as well as other UN bodies.

A central position within this “Disarmament Machinery” belongs to the Conference of Disarmament (CD). Even though this body, prior to 1983, was known by other names, it was always designated as the international community’s unique negotiating body for disarmament (and arms control and non-proliferation) matters. Over the course of past decades, the CD was successful in producing disarmament treaty texts, some of which were instrumental in safeguarding strategic stability and global security, and which prevented the outbreak of new arms races. However, since the mid 1990s the CD has been stuck in deadlock, and has been unable to resume its work and perform its primary tasks (negotiating treaties), mostly due to the uniform application of the consensus principle, which grants all of the (currently) 65 member states a virtual veto power. Additionally, geopolitical changes and altering of power-relations have also influenced the work of the CD, often by making agreements on certain disarmament or arms control issues impossible to reach.

Despite its incapacity to execute its primary task, the CD has retained its prestige in the international community. Also, notwithstanding the stalemate, it has come to be appreciated as a forum for discussion of various disarmament and arms control issues, which come up from time to time. Therefore, instead of scrapping it, voices have been raised for reforming the CD, so that it could be brought back to the position it once held, or, on the other hand, to adjust the CD’s goals and objectives to the new global reality.

CREATION, STRUCTURE AND EVOLUTION

The origins of the CD are to be found in a 1959 agreement between the United States (US), the Soviet Union (USSR), the United Kingdom (UK) and France regarding the establishment of an international disarmament forum – named the Ten Nations Committee on Disarmament. It comprised an equal number of Western and Eastern Block countries, and was chaired by the US and USSR.¹ Despite the Committee assuming a broad and ambitious agenda, with the view of achieving general and complete disarmament, its 1960 session met an early suspension, and, due to heightened international tension, was soon afterwards dissolved.² In 1961 the Ten Nations Committee was replaced with a new disarmament body – the Eighteen Nations Committee on Disarmament, again presided over by the two super-powers and composed out of an equal number of Western and Eastern Block countries, with an addition of eight non-aligned states. Unlike its predecessor, the Eighteen Nations Committee proved to be successful, with its most noteworthy achievement being the 1963 negotiations of the Partial Test Ban Treaty (PTBT), which prohibited the testing of nuclear weapons in the atmosphere, Outer-Space and under water.³ The PTBT helped improve US-USSR relations, which were strained because of the 1962 Cuban Crisis, and also to alleviate overall international tension. It proved to be a step in the right direction as it was quickly accepted by many governments – it was signed in August 1963, and already entered into force in October the same year.⁴

By the end of the 1960s the Eighteen Nations Committee was transformed into the Conference of the Committee on Disarmament. The change in name was followed with the expansion of membership from 18 to 30.⁵ The late 1960s and early 1970s were fruitful decades, as negotiations were concluded on the texts of the 1968 Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear

¹ “Reaching Critical Will’s Guide to the Conference on Disarmament”, Women’s International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 4.

² Coit D. Blacker and Gloria Duffy (Eds.), *International Arms Control: Issues and Agreements*, Stanford University Press, Stanford, p. 109.

³ “Reaching Critical Will’s Guide to the Conference on Disarmament”, Women’s International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 4.

⁴ Jozef Goldblat, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, SAGE Publications, London, 2002, p. 48.

⁵ “Reaching Critical Will’s Guide to the Conference on Disarmament”, Women’s International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 4.

Weapons (NPT)⁶, the 1972 Biological Weapons Convention (BWC)⁷, and the 1977 Environmental Modification Convention (ENMOD).⁸

In 1979, and in accordance with the decisions of the first Special Session of the UNGA dedicated to Disarmament (SSOD), held in 1978, the Committee on Disarmament was formed, which is since 1983 known as the Conference on Disarmament. This body was established following paragraph 120 of the SSOD Final Document, where the need for the establishment of a “single multilateral disarmament negotiating forum” is stipulated, with reference being made to considerable and urgent work that remains to be conducted in the field of disarmament.⁹ Even though the UNGA held subsequently another two special sessions on disarmament (in 1982 and 1988), they failed to produce final documents. Because of this the outcomes of the first SSOD, as

⁶ The NPT was originally concluded for the period of 25 years, but was extended indefinitely during its 1995 Review Conference. It is based on a great bargain, whereby states which do not possess nuclear weapons committed not to acquire them (the non-proliferation pillar), while nuclear powers were obliged to pursue nuclear disarmament. Additionally, the NPT promotes international cooperation in the peaceful uses of nuclear energy.

⁷ The negotiations on the BWC in the Conference of the Committee on Disarmament were initiated by President Nixon’s 1969 proposal for the US to abandon its offensive biological weapons program. Nevertheless, a considerable number of states opposed the idea of a separate convention on biological weapons and argued for an instrument which would cover both chemical and biological weapons. On the other hand, several Western states wanted a convention banning biological weapons, as they believed that, unlike chemical weapons, a biological weapons convention would not require complex verification mechanisms. The deadlock in the negotiations was broken in 1971 when the USSR, on behalf of the Eastern Block, submitted a text proposal covering only biological weapons. “The Biological Weapons Convention: An Introduction”, United Nations Office for Disarmament, Geneva, 2017, pp. 4. and 6; Jozef Goldblat, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, op. cit., p. 137.

⁸ After being negotiated within the CD, the ENMOD was approved by the UNGA in 1976. The Convention prohibits military or any other hostile use of environmental modification techniques, which have widespread, long-lasting or severe effects. “Factsheet Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD)”, United Nations Office for Disarmament, 2020, p. 1.

⁹ “Factsheet Conference on Disarmament”, United Nations Office for Disarmament, 2020, p. 1.

well as the disarmament machinery that was created by it, continues to be in force.¹⁰

As was the case with all of its predecessors, the CD was introduced as a means of easing international pressure, especially between the two super-powers, through holding and concluding negotiations on a range of arms control and disarmament issues.¹¹ This was spelled out in the SSOD's Final Document, which recommended a speedy and substantial reduction of arms and armed forces by international agreements.¹² In addition to this "bilateral aspect", there was also a multilateral dimension to the CD's work, since a number of new states were allowed in. Despite the claim that multilateralism was not meant to be in the foreground of its work, but was of secondary value, nevertheless the Rules of Procedure (RoP) of the CD did make it possible even for smaller states to defend and promote their interests and to increase their influence in the field of disarmament and arms control.¹³

RELATIONSHIP WITH THE UNITED NATIONS

The CD is not a separate international institution, nor a full-fledged international organization. Rather, it is a part of the "UN Disarmament Machinery", alongside the UNGA's First Committee, the Disarmament Commission, and the UN Security Council (UNSC). Within the framework of the UN it is not a specialized agency, but a semi-autonomous body (i.e. *a negotiating forum*, a more precise designation, which is in accordance with the language of the SSOD Final Document), which, on one hand, is established pursuant to UNGA decisions, and, on the other, has its own RoP and agenda. As such, it retains a special relationship with the UN: it is administratively supported by

¹⁰ Despite the failure of the second and third Special Session of the UNGA to produce comprehensive outcome documents, the Second Special Session did launch the World Disarmament Campaign, which enhanced the role of the UN in disarmament information and education.

Melissa Gillis, *Disarmament: A Basic Guide*, Office for Disarmament Affairs, New York, 2017, p. 135.

¹¹ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, United Nations Institute for Disarmament Research, 2011, p. 2.

¹² Stuart Casey-Maslen and Tobias Vestner, *A Guide to International Disarmament Law*, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York, 2019, pp. 13–14.

¹³ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., 2.

the UN, its meetings (and the meetings of its subsidiary bodies) are held at the premises of UN Headquarters in Geneva (*Palais des Nations*), they are serviced by the staff of the UN Office for Disarmament (UNODA), and its activities are funded through the regular UN budget. Moreover, the Director General of the UN Office in Geneva acts as the Secretary General of the CD and Personal Representative of the UN Secretary General to the CD. There is also an obligation on the part of the CD to report annually (or more frequently, if needed) to the UNGA, and to take into account relevant UNGA recommendation.¹⁴

Apart from the RoP, the CD also adopts its agenda at the beginning of every annual session. It does this on the basis of UNGA recommendations, and proposals made by member states.¹⁵ Apart from this “annual agenda”, there is likewise the “permanent broad agenda” of the CD, called the “Decalogue”, which was agreed during the first SSOD.¹⁶ This agenda covers almost all multilateral arms control and disarmament problems, most prominently cessation of nuclear arms race, nuclear disarmament, prevention of nuclear war, prevention of an arms race in Outer Space (PAROS), etc.¹⁷ A yearly “narrower” agenda is adopted due to the broad and extensively ambitious scope of the “Decalogue” and the need of specifying urgent issues which need to be addressed.¹⁸ Still, only those items which are enumerated in the Program of Work, another document the CD adopts (rather, should adopt) at the beginning of each session, are actually discussed, and usually only one is negotiated.¹⁹ In any case, the work of the CD in the latest period has been focused on

¹⁴ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., 2; Stuart Casey-Maslen and Tobias Vestner, *A Guide to International Disarmament Law*, op. cit., 52; “Conference on Disarmament (CD)”, Nuclear Threat Initiative, Available from: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/conference-on-disarmament/>; “An Introduction to the Conference”, United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/BF18ABFEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/BF18ABFEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument)

¹⁵ “Rules of Procedure of the Conference on Disarmament”, Conference on Disarmament, 2003, p. 4.

¹⁶ Stuart Casey-Maslen and Tobias Vestner, *A Guide to International Disarmament Law*, op. cit., p. 52.

¹⁷ “An Introduction to the Conference”, United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/BF18ABFEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/BF18ABFEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument)

¹⁸ “Conference on Disarmament (CD)”, Nuclear Threat Initiative, Available from: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/conference-on-disarmament/>

¹⁹ Jozef Goldblat, “The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve”, *Nonproliferation Review*, Vol. 7, No. 2, p. 105.

four main topics, referred to as “core issues”: nuclear disarmament²⁰, fissile material, negative security assurances, PAROS²¹, and comprehensive disarmament, new types of weapons and transparency in armaments.²²

FUNCTIONING AND DECISION-MAKING

The CD, as a body rooted in Cold War politics and mentality, operates on the basis of consensus. This means that any member state can block any decision of the CD, which ultimately suggests that every member state has a de facto veto power. Over the years this rule has led to many important issues being

²⁰ Nuclear disarmament was not only the subject of the first UNGA resolution, but was also addressed by the SSOD I, and it topped the “Decalogue” (which mentions as the very first agenda item the issue of nuclear weapons in all of its aspects). This single item expanded later on to three – nuclear test ban, cessation of nuclear arms race and nuclear disarmament, and effective international arrangements to ensure non-nuclear weapon states against the use or threat of use of nuclear weapons (negative security assurances). During the early 1990s negotiations on the Comprehensive Test Ban Treaty (CTBT) dominated discussions within the nuclear disarmament agenda item, while efforts were made to segregate the issue of fissile material (cut-off treaty) as an independent agenda item. In late 1990s a number of groups and countries pushed for establishing special coordinators and/or ad-hoc committees devoted to issues of nuclear disarmament, cessation of the nuclear arms race and negative security assurances.
 “The Conference on Disarmament: Issues and Insights”, United Nations Institute of Disarmament Research, 2012, pp. 1–3.

²¹ PAROS was born out of diverging approaches between the Western and the Eastern block members in tackling the issue of Outer Space security issues, something which has, to a large extent, prevailed until this day between the US and the Russian Federation. This agenda item has been kept afloat in the CD mostly due to efforts of the Russian Federation and China, which have submitted papers on negotiating an international treaty for prohibiting the “weaponization” (i.e. weapons deployment, use, testing, etc.) of Outer Space, including possible elements of such a treaty.
 “The Conference on Disarmament: Issues and Insights”, United Nations Institute of Disarmament Research, 2012, pp. 7–9.

²² “Documents on Core Issues”, United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/08EAD78C95795CD-EC12579AD0057E183?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/08EAD78C95795CD-EC12579AD0057E183?OpenDocument)

deflected from the work of the CD, as it was evident that reaching consensus would be impossible.²³

The primary method of conducting work in the CD is holding plenary meetings (which are public, unless otherwise decided, with the possibility of organizing private and informal meetings, as well). The CD can also establish subsidiary bodies, such as ad-hoc sub-committees, working groups, technical groups, and groups of governmental experts.²⁴ The plenary meetings of the CD are presided over by its member states, each in duration of four weeks, on a rotational basis, and in accordance with their alphabetical order. In 2006 an informal mechanism, called the P6, was formed, to enable a more coherent approach among the presiding member states during a given year, as well as to provide for more continuity between presidencies of different annual sessions. This mechanism usually entails informal meetings of presidents, and meetings with regional group coordinators.²⁵ Additionally, an informal group "Friends of Presidents" was introduced to assist the P6 and to help garner support for the Agenda and the Program of Work.²⁶ The most important factor that influences the P6 performance is its composition, i.e. whether there is convergence of interests and views on different aspects of arms control and disarmament (or foreign policy in general) between different presiding states. If this is not the case, every presidency would try to further its own agenda, with little, or no regard to its predecessor's plans and accomplishments, and with little or no coordination with its successor. A very good example is the CD presidency in 2019, when the P6 consisted of Ukraine, UK, US, Venezuela, Vietnam and Zimbabwe, during which the US questioned the legitimacy of President Maduro's Government in Venezuela, and supported opposition groups, something which created friction within the members of the Group.

MEMBERSHIP

With each transformation from one disarmament body to another, during the 1960s and 1970s, membership grew (from 10 members of the Ten-Nations

²³ Jozef Goldblat, "The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve", *Nonproliferation Review*, Vol. 7, No. 2, p. 106.

²⁴ "Rules of Procedure of the Conference on Disarmament", Conference on Disarmament, 2003, p. 3.

²⁵ "An Introduction to the Conference", United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/BF18AB-FEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/BF18AB-FEFE5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument)

²⁶ "Reaching Critical Will's Guide to the Conference on Disarmament", Women's International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 6.

Committee, 18 members of the Eighteen-Nations Committee, and 30 members of the Conference of the Committee on Disarmament). At the same time, the CD remained a “negotiating forum of limited size”, as envisaged by the SSOD Final Document²⁷, as it was thought that negotiating ought to be conducted among the least possible number of actors, which included the five nuclear weapon states (which are simultaneously the five permanent members of the UNSC) and other military significant states²⁸ (originally there was an addition of 35 countries to the five nuclear weapon states, which came from all regions and political groups²⁹).

In the early 1990s CD membership shrunk to 38, with the unification of Germany and the dissolution of Czechoslovakia. A new wave of enlargement occurred in 1996 when 23 member states applied for membership. However, as one of the applicant countries was Iraq, at the time under UN sanctions, it was decided that all countries aspiring to join the CD on this occasion should submit a solemn commitment that they would not obstruct the functioning of the CD by misusing the consensus rule. This requirement was in force in relations to Iraq until the UN sanctions were lifted, while for all other acceding countries this restriction expired two years after joining the CD.³⁰ These developments created worries among some states that a “lower tier” of membership would be created, as the new members had, at least on a provisional basis, no voting right.³¹

CD membership expanded again in 1999, when 5 new countries were admitted. Even though these states joined without additional conditioning, nevertheless it is important to note that another 15 countries (which means 20 in total) applied for joining, but were denied. The number of members, which rose to 66 in 1999, soon went down to 65, as an agreement was reached that the Federal Republic of Yugoslavia would not occupy the chair of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia.³²

²⁷ “Factsheet Conference on Disarmament”, United Nations Office for Disarmament, 2020, p. 1.

²⁸ “The Conference on Disarmament: History, Role and Methods of Work”, Rappresentanza Permanente d’Italia ONU-Ginevra, Available from: <https://italiarappginevra.esteri.it/rappginevra/en/il-disarmo/la-conferenza-del-disarmo>

²⁹ Jozef Goldblat, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, op. cit., p. 14.

³⁰ Jozef Goldblat, “The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve”, op. cit., pp. 104–105; Jozef Goldblat, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, op. cit., p. 14.

³¹ Jozef Goldblat, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, op. cit., p. 14

³² *Ibid.*

Despite the global changes that occurred in early 1990s, such as the dissolution of the USSR, the collapse of the Eastern Block, and the end of the Cold War, the characteristics of the Cold War-like structures remained within the CD, especially when it comes to the endurance of the division of members into three regional groups (Western, Eastern and the Non-Aligned Movement), which applies even to member that have acceded to the CD after the Cold War ended.³³

Since the last enlargement in 1999, there have been no further expansions of the CD membership, despite many countries having interest in becoming part of this unique disarmament body.³⁴ As the membership door remains closed, at least for the time being, the RoP make it possible for all other countries to participate in the work of the CD as “non-member states” (or “states-not-members”).³⁵ Apart from participating in discussions, non-member states are allowed to submit written proposals or working documents to the Conference, and they can also be invited to participate in the work of subsidiary bodies.³⁶ During the CD 2019 and 2020 sessions a total of 44 and 41 countries, respectively were granted participation rights as “non-member states”.³⁷ This testifies to the great significance still attributed to the CD and its work. Even though “non-member states” were always admitted “in packages”, this practice was undermined most recently, as the US and Israel objected to the participation of Palestine in 2019³⁸, while Turkey blocked Cyprus’ application in 2020.³⁹

³³ *Ibid.*

³⁴ The list of member states of CD is available at: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/6286395D9F8DABA-380256EF70073A846?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/6286395D9F8DABA-380256EF70073A846?OpenDocument)

³⁵ “An Introduction to the Conference”, United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/BF18ABFEFE-5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/BF18ABFEFE-5D344DC1256F3100311CE9?OpenDocument)

³⁶ “Rules of Procedure of the Conference on Disarmament”, Conference on Disarmament, 2003, pp. 4–5.

³⁷ “List of Participants 2019 Session”, Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/INF.77>; “Revised List of Participants 2020 Session”, Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/INF.77>

³⁸ “Final Record of the one thousand four hundred and seventy-fifth plenary meeting held at the Palais des Nations, on Monday, 21 January 2019, at 10.10 a.m.”, Conference on Disarmament, pp. 9–13, available from: <https://undocs.org/cd/PV.1475>

³⁹ “Final Record of the one thousand five hundred and twenty-third plenary meeting held at the Palais des Nations, Geneva, on Tuesday, 21 January 2020, at

BLOCKADE OF WORK: STAGNATION AND DECLINE

As was the case with its predecessors, the CD was quite successful in negotiating landmark disarmament and non-proliferation treaty texts, such as the 1993 Chemical Weapons Convention (CWC)⁴⁰ and the 1996 Comprehensive Test-Ban Treaty (CTBT)⁴¹. However, since the conclusion of the negotiations on the CTBT, the Conference has been in deadlock, as it was unable to reach agreement on most important topics, which resulted in no substantive advancement in the work of the CD. What is more, only on two occasions did the CD manage to pass through a Program of Work (during the 1998 and 2009 sessions).⁴² Because of this, the CD has come to be regarded as an international disappointment and has, allegedly, lost its importance and prestige. Due to the failure of the CD to discharge its functions, the most recent disarmament treaties (those since the CTBT: the 1997 Anti-Personnel Mine Ban Treaty (APLC), the 2008 Cluster Munitions Convention (CCM), the 2013 Arms Trade Treaty (ATT), and 2017 Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons (TPNW)) were negotiated and adopted outside the CD. This has sparked discussions on how to revitalize the CD, or whether to abandon it all together.⁴³

10.20 a.m.”, Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/PV.1523>

⁴⁰ The CWC prohibits chemical weapons and requires states parties to destroy their existing stockpiles of chemical weapons in a time frame specified by the Convention. The CWC entered into force in 1997, and is implemented by the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW), situated in the Hague.

The Chemical Weapons Convention (CWC) at a Glance, Arms Control Association, April 2020, Available from: <https://www.armscontrol.org/factsheets/cwglance>

⁴¹ Unlike the 1963 PTBT, the CTBT bans nuclear weapons tests (and any other nuclear explosions) everywhere. As the Treaty was negotiated, but not agreed in the CD, the text was adopted by the UNGA in 1996. Even though it has gained almost universal acceptance, the CTBT is yet to enter into force, as this requires that all 44 countries listed in Annex 2 to sign and ratify the Treaty (currently, eight countries have failed to do so).

“Factsheet Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty”, United Nations Office for Disarmament, 2020, p. 1.

⁴² “Conference on Disarmament (CD)”, Nuclear Threat Initiative, Available from: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/conference-on-disarmament/>

⁴³ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., p. 5; “Reaching Critical Will’s Guide to the Conference on Disarmament”, Women’s International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 13.

However, before venturing even further into ways forward, it is important to explore in more detail the reasons why the CD is in stalemate, and how it had ended up there, especially having in mind successful periods which marked its previous existence.

Prima facie, there is an institutional reason for the downturn in CD's work, which is to be found in applying the principle of consensus to absolutely every decision the CD takes, without exception, and without prejudice to its nature and status (i.e. no matter whether the decisions is of administrative or substantive essence). The consensual principle emerged out of Cold War politics, based on the division between the Western and Eastern Block, and consensus within the CD indicates that the US and USSR needed to agree in order for any decision to be adopted. With the end of the Cold War, and the emergence of new powers, which set into motion the transformation of the World into a multipolar order, the negotiations process within the CD became more complex, with a multitude of new interests and positions in play. This meant that consensus went from a tool of achieving bilateral deals during the Cold War to a hurdle which has transformed the negotiation process into a search for the lowest common denominator.⁴⁴ The best example for this is the failure of most sessions during the last two decades to adopt a Program of Work, which acts as a pre-requisite for agreeing which topics should be discussed and negotiated during the particular CD session. In this new situation, there is slim chance that the consensual principle could be replaced by one of the majority decision-making methods, as no member would want to give up its "veto power".⁴⁵ However, the necessity of reaching decisions by consensus cannot alone explain the decline in CD's work, as many other disarmament bodies also employ consensus as their primary decisions-making method. And yet are not faced with such problems.

Another institutional obstacle to furthering the mandate of the CD was introduced later on (in the mid 1990s), with the emergence of many disarmament issues that were to be tackled by the CD. Every single item was to be negotiated by a specific ad-hoc committee. In turn, each ad-hoc committee acted independently one from another, with separately-defined mandates and terms of references. Because of this, some delegations insisted that negotiations in a specific committee could not commence, unless agreements were reached in another committee. This concept of linkage, which entailed the fusing of mandates of subsidiary bodies, also known as the "comprehensive

⁴⁴ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., p. 3.

⁴⁵ *Ibid.*

and balanced program of work”⁴⁶, “was toxic to the CD’s functioning”, as it was impossible for any single committee to discharge its mandate, without a comprehensive agreement on all committees being reached.⁴⁷

Secondly, developments in the CD have, naturally, reflected the dynamics of global politics.⁴⁸ Antagonism and confrontations between certain states were present in the CD, when attempts were made to further negotiations on some of the priorities of the Agenda. These divisions are best visible with regard to the negotiations on the Fissile Material Cut-Off Treaty (FMCT), aimed at prohibiting the production of fissile material, with the view of disabling further development of nuclear weapons.⁴⁹ Opposing views on the FMCT went along the lines of division between “older” nuclear power states, with large stockpiles of nuclear weapons, such as the US, UK and France, on one hand, and countries that either only recently (i.e. in the 1990s) joined the “nuclear club”, such as Pakistan, or had ambition to develop own nuclear programs, such as Iran. Despite the breakthrough in the negotiations in 1998, achieved on the basis of the “Shannon Mandate”⁵⁰, which led to the establishment of an ad-hoc committee on the FMCT, however no progress has been recorded since.⁵¹ Another attempt on advancing the negotiations on the FMCT occurred in 1999 with linking this issue with other important negotiations – those on the PAROS and nuclear disarmament. However, this only caused new cleavages to appear in CD’s work, as the US, which vigorously supported the FMCT, opposed the discussion of the PAROS and nuclear disarmament, while China, on the other hand, declared that it would not support the FMCT, without a committee being established with a mandate to negotiate

⁴⁶ “The Conference on Disarmament: Issues and Insights”, United Nations Institute of Disarmament Research, 2012, p. 3.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Jozef Goldblat, “The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve”, op. cit., p. 106.

⁴⁹ “Securing our Common Future: An Agenda for Disarmament”, Office for Disarmament Affairs, New York, 2018, p. 24.

⁵⁰ The “Shannon Mandate” was developed on the basis of the 1995 Report drafted by Ambassador Gerald Shannon of Canada, where a proposal was put forward to establish an ad-hoc committee tasked with conducting negotiations on a FMCT. “Reaching Critical Will’s Guide to the Conference on Disarmament”, Women’s International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 9.

⁵¹ “Conference on Disarmament (CD)”, Nuclear Threat Initiative, Available from: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/conference-on-disarmament/>

the PAROS.⁵² Since then, there have been constant failures in promoting the negotiations on the FMCT, and that includes the occasion when the Program of Work was successfully adopted in 2008. Even though this document included, as an agenda item, negotiations on the FMCT, as one of the CD's priority issues, nevertheless it ultimately failed, because of Pakistan's objections to the adoption of an implementation framework of the Program of Work.⁵³ Pakistan has remained ever since the chief opponent of the FMCT, at least in its current conception, as an instrument which would only tackle future production of fissile material, and not already existing stockpiles.

WAYS FORWARD – REVIVAL, TRANSFORMATION OR DISSOLUTION

As Tim Caughley pondered in 2011 of what kind of “oil” ought to be applied to this machinery (and the CD in particular), or whether the disarmament machinery had become completely obsolete, in reference to former UN Secretary General Kofi Annan's warnings of accumulating “rust” in the multilateral disarmament machinery,⁵⁴ this questions continues to hold the same (or even greater) weight almost ten years after. This matter deserves continuous efforts, as disarmament remains in the forefront of maintaining international peace and security through preventing misunderstanding, escalation, crisis, and armed conflict.⁵⁵

Despite the stalemate, the inaction and frequent criticism, the CD has nevertheless remained a quintessential body of the international disarmament community. This can be best seen in the fact that no country has left the membership of the CD (unlike some other multilateral bodies and treaties, such as the Human Rights Council). Moreover, at the beginning of every annual session there is a queue of states not-members waiting in line for being approved for participation. Furthermore, even though the CD has not been successful in negotiating new disarmament agreements, it has always found ways in enabling and fostering discussion on substantive issues (some would even argue that this deliberative function has become the CD's most promi-

⁵² “Reaching Critical Will's Guide to the Conference on Disarmament”, Women's International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012, p. 5.

⁵³ *Ibid.*, p. 6.

⁵⁴ Tim Caughley, *Breaking the Ice in the Conference on Disarmament: A Wrap-up*, United Nations Institute for Disarmament Research, 2011, p. 1.

⁵⁵ “Securing our Common Future: An Agenda for Disarmament”, UN Office for Disarmament Affairs, New York, 2018.

nent role in the recent period).⁵⁶ The bottom line is that it's clear that there are more inquiries on the ways in which the CD can be improved and made more efficient, rather on how to dissolve or replace it.

In time, various proposals and suggestions have been brought forth concerning the CD's future. They stretch from those which imply modest tweaks, to more substantive ones which urge for discarding the existing process altogether. Joseph Goldblat argues that, even though arms control ought to be pursued through an institutional mechanism, there is no predestined reason why it should be the CD. Moreover, there is no legitimate rationale why arms control and disarmament should be dealt with by only one body, while other global issues are debated and discussed in various settings. In exposing the "illegitimacy of the CD's claim to monopoly in discussing disarmament issues", he also turns to the "membership argument", raising the question of why a limited group of countries, members of the CD, should be privileged in participating in negotiations, and also deciding which items of the disarmament agenda should be negotiated at all.⁵⁷

If the international community would stick to the CD, an option would be to review the decision-making process. In other words, instead of the consensus principle, which has been one of the dominant reasons for the current impasse, other decision-making methods could be implemented, in order to enable the work of the CD to proceed unhindered. In case of concerns for the safeguard of national interests, majority voting could be used only for administrative issues. However, theoretically speaking, even if extended to substantive items as well, this would pose no danger to national interests of individual states, because no country would be forced to comply with treaty obligations, which the state in question has not agreed to.⁵⁸

Another proposal goes along the lines of verifying the changes that have occurred during the last two decades through transforming the CD into a "deliberative body". These claims point to the fact that the CD has become more similar to the UNGA's First Committee, and the Disarmament Commission, and that it is no longer a "negotiating body". This transformation would not be a confession of failure, but a confirmation of the utility of holding permanent discussions on the most urgent disarmament issues. At the same time, negotiations on new disarmament treaties would need to be taken elsewhere,

⁵⁶ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., p. 6.

⁵⁷ Jozef Goldblat, "The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve", op. cit., p. 106.

⁵⁸ *Ibid.*, pp. 106–107.

something which has already been done with many recent disarmament treaties which were drafted and concluded at ad-hoc diplomatic conferences.⁵⁹

If there is no chance of implementing decision-making changes, nor altering the nature of the CD, there would be a possibility of introducing certain structural changes which would not touch upon these mentioned features, but would attempt at re-invigorating the CD's work in other ways. One such proposal draws parallels with the transformation of the Human Rights Committee into the Human Rights Council. This would not only mean changing the name of the body (the Disarmament Council, for example), but also adapting the structure to new needs and conditions. It would, above all, mean extending the membership of the CD. Changes such as these would be regarded as an important psychological momentum for energizing the work of the CD. This is what happened with all previous modifications of the name and structure of this body.⁶⁰

A broader avenue for improving the work of the CD could be convening a new UNGA SSOD. Actually, in 1994 the UNGA agreed, in principle, to organize a fourth SSOD. Even though this did not happen, the issue of the fourth SSOD is still on the UNGA agenda, with multiple resolutions adopted on the matter. On three occasions the UNGA even established open-ended working groups to consider the preparatory process, agenda, and the possible objectives and outcomes of the fourth SSOD. In the case that a new SSOD would be organized, this would create the possibility of completely altering not only the CD, but the entire "Disarmament Machinery", in line with experience acquired during the past few decades. There are claims that this would be a pointless mission, as the SSODs have, allegedly, proven to be unsuccessful methods of solving disarmament issues. Instead of turning immediately to the convening of an SSOD, it is argued that the transformation of the CD should start from the members of the CD themselves, with consultations and meetings organized on the subject how to make the CD more effective.⁶¹ However, this might be the wrong way of thinking about the problem. Considering that issues discussed by the CD are of universal importance and consequences, and do not affect only CD member states, it is important to acknowledge whether in the wider international community there is a sense of necessity to reform and transform the CD. As it is true, generally speaking, that international bodies do not reinvent themselves in the absence of international support for do-

⁵⁹ John H. King, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, op. cit., pp. 6–7.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 10.

⁶¹ *Ibid.*

ing so⁶², the statement which goes the other way around is also correct – that international bodies are metamorphosized when there is international willingness for doing so. If such a claim were to be accepted, the convocation of a new SSOD would be a method for mobilizing support towards reforming the “Disarmament Machinery”, and the CD above all. In this kind of setting, it would be possible to identify problems, clarify proposals and suggestions, and negotiate solutions which would be put forward. Even in cases when no consensus would be reached, there would always be a possibility of reverting the solutions agreed by most of the participants to the UNGA, which would verify them at a regular session, through a resolution. This is in line with the provisions of the UN Charter, which states that the UNGA can consider “the general principles of cooperation in the maintenance of international peace and security, including the principles governing disarmament and the regulation of armaments”.⁶³ A similar scenario happened with the adoption of the ATT, as the text of the Treaty was first negotiated at an ad-hoc conference but later on adopted by the UNGA, as three countries opposed it. Admittedly, such a pathway would involve significant meanderings, but it only goes to show that there are numerous options for the international community to address the issue of weaknesses or problems in the “Disarmament Machinery”.

It is worth noting that most proposals put forward so far by member states on breaking the stalemate and reinvigorating the work of the CD were never “revolutionary”, in the sense of initiating radical changes to the CD, its decision-making rules and mandate, or establishing a new negotiating body. Actually, these initiatives were usually centered on moderate adjustments, such as abandoning the “linkage” rule in the work of subsidiary bodies and the de-coupling of the establishment of subsidiary bodies and their mandates, on one hand, and the adoption of the program of work, on the other.⁶⁴ This is understandable, as member states would likely submit only those proposals which would be acceptable to all or most of other states, with more ambitious plans likely to be rejected from the outset. This puts the potential of reforming the CD into realistic perspective, as it weighs in political will for transformation and against this backdrop it is possible to render the feasibility of the proposals put forward in more “academic” settings. Under the current state of international politics and relations between great powers, it is not likely that thorough structural changes could be put into place, as well

⁶² “Review of Multilateral Disarmament Machinery”, UNIDIR, p. 3, Available from: <https://ext.d-nsbp-p.admin.ch/NSBExterneStudien/externestudien/586/fr/2381.pdf>

⁶³ “Charter of the United Nations”, Art. 11.

⁶⁴ ‘Back to Basics – the Programme of Work’ Working Paper submitted by the Netherlands, Conference on Disarmament, 2019.

as those that relate to tweaking the RoP and the decision-making process.⁶⁵ Therefore, in the existing climate, one could barely hope for anything more than the acknowledgment of the CD's "new role and mandate" as a deliberative disarmament body, stripped from the burden of having to create new international agreements. On the other hand, provided significant changes in World politics occur, which would give rise to more fertile ground for advancing disarmament efforts, the chances for commencing changes that would go beyond the more "esthetic" ones would certainly increase. Additionally, dramatic international changes could also set in motion broad consensus in the international community for convening of a new UNGA SSOD.

CONCLUSION

Disarmament will remain at the top of the international agenda. Therefore, it is only normal that an appropriate institutional mechanism for addressing these issues were developed. As was acknowledged, this mechanism does not necessarily have to be the CD. In other words, the CD's existence is not set in stone, and there is no reason why it should be kept "alive", if there is no international support. However, the CD remains to be as popular and important as ever, despite its malfunctioning. The argument that the CD is obsolete simply because it is a body embedded in a Cold War mindset does not have to be valid, as this is the case with many other international institutions. On the other hand, it is well founded to argue that disarmament issues and furthering of the disarmament agenda are of concern for the entire international community, and therefore that there needs to be an opportunity for every single country to participate and have its voice heard in the negotiations of new treaties. This was exactly the case with the negotiations processes that led to the adoption of the APLC, CCM, ATT and the TPNW.

If the road of transformation and change of the CD is taken, it depends of what the ultimate aim is, whether to enable the negotiation process again within the CD, or to formalize the changes that have *de facto* occurred and recognize the CD as a deliberative body. In the case of the former, such changes would most certainly require the substitution of the consensus principle with another decision-making method, which would be almost impossible in the current international climate. Reforming the entire "Disarmament Machinery", with the CD being at the centre for such efforts, through a new SSOD, would be considered extremely interesting, but such efforts would be

⁶⁵ A prime example can be found in the latest session of the CD (in 2020) when many countries expressed their reservations towards Australia's proposals of amending the RoP in order to introduce gender neutral language, as it was feared that it could be a "slippery slope" towards other, more substantive, changes.

futile without broader consensus, which would involve virtually the whole of the UN and its member states.

BIBLIOGRAPHY

- [1] "An Introduction to the Conference", United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/BF18ABFEFE5D34-4DC1256F3100311CE9?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/BF18ABFEFE5D34-4DC1256F3100311CE9?OpenDocument).
- [2] 'Back to Basics – the Programme of Work' Working Paper submitted by the Netherlands, Conference on Disarmament, 2019.
- [3] Blacker Coit D, and Duffy, Gloria (Eds.), *International Arms Control: Issues and Agreements*, Stanford University Press, Stanford.
- [4] Casey-Maslen Stuart, and Vestner Tobias, *A Guide to International Disarmament Law*, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York, 2019.
- [5] Caughley Tim, *Breaking the Ice in the Conference on Disarmament: A Wrap-up*, United Nations Institute for Disarmament Research, 2011.
- [6] "Charter of the United Nations".
- [7] "Conference on Disarmament (CD)", Nuclear Threat Initiative, Available from: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/conference-on-disarmament/>.
- [8] "Documents on Core Issues", United Nations Office in Geneva, Available from: [https://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/08EAD78C95795CDE-C12579AD0057E183?OpenDocument](https://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/08EAD78C95795CDE-C12579AD0057E183?OpenDocument).
- [9] Gillis Melissa, *Disarmament: A Basic Guide*, Office for Disarmament Affairs, New York, 2017.
- [10] Goldblat Jozef, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*, SAGE Publications, London, 2002.
- [11] Goldblat Jozef, "The Conference on Disarmament at the Crossroads: To Revitalize or Dissolve", *Nonproliferation Review*, Vol. 7, No. 2, 104–107.
- [12] "Factsheet Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty", United Nations Office for Disarmament, 2020.
- [13] "Factsheet Conference on Disarmament", United Nations Office for Disarmament, 2020.
- [14] "Factsheet Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD)", United Nations Office for Disarmament, 2020.
- [15] "Final Record of the one thousand four hundred and seventy-fifth plenary meeting held at the Palais des Nations, on Monday, 21 January 2019, at 10.10 a.m.", Conference on Disarmament, available from: <https://undocs.org/cd/PV.1475>.

- [16] "Final Record of the one thousand five hundred and twenty-third plenary meeting held at the Palais des Nations, Geneva, on Tuesday, 21 January 2020, at 10.20 a.m.", Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/PV.1523>.
- [17] King John K, *Transforming the Conference on Disarmament: Multilateral Arms Control and Disarmament for a Pluralistic World*, United Nations Institute for Disarmament Research, 2011.
- [18] "List of Participants 2019 Session", Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/INF.77>.
- [19] "Revised List of Participants 2020 Session", Conference on Disarmament, Available from: <https://undocs.org/cd/INF.77>
- [20] "Reaching Critical Will's Guide to the Conference on Disarmament", Women's International League for Peace and Freedom, Geneva, 2012.
- [21] "Review of Multilateral Disarmament Machinery", UNIDIR, p. 3, Available from: <https://ext.d-nsbp-p.admin.ch/NSBExterneStudien/externestudien/586/fr/2381.pdf>.
- [22] "Rules of Procedure of the Conference on Disarmament", Conference on Disarmament, 2003.
- [23] "Securing our Common Future: An Agenda for Disarmament", Office for Disarmament Affairs, New York, 2018.
- [24] "The Biological Weapons Convention: An Introduction", United Nations Office for Disarmament, Geneva, 2017.
- [25] "The Conference on Disarmament: History, Role and Methods of Work", Rappresentanza Permanente d'Italia ONU-Ginevra, Available from: <https://itali-arappginevra.esteri.it/rappginevra/en/il-disarmo/la-conferenza-del-disarmo>
- [26] "The Conference on Disarmament: Issues and Insights", United Nations Institute of Disarmament Research, 2012, pp. 1–3.
- [27] *The Chemical Weapons Convention (CWC) at a Glance*, Arms Control Association, April 2020, Available from: <https://www.armscontrol.org/factsheets/cwcglance>

Andrej Stefanović

TRAŽEĆI IZLAZ IZ ČORSOKAKA: KONFERENCIJA O RAZORUŽANJU IZMEĐU NASTAVKA, PREKIDA I OBNOVE

Apstrakt

Autor istražuje poreklo, razvoj i strukturu Konferencije o razoružanju. On takođe raspravlja o izazovima i problemima sa kojima se ovo, nekada veoma uspešno, telo suočava, a koji su prouzrokovali višedecenijski zastoj u radu. Autor ocenjuje mogućnosti oživljavanja Konferencije, u rasponu od

skromnih promena do nametanja supstantivne transformacije, uz osvrt i na moguće posledice raspuštanja Konferencije, što predlažu neke studije. Autor takođe nudi svoje mišljenje o izvodljivosti nekih od navedenih predloga.

Ključne reči

razoružanje, kontrola naoružanja, neproliferacija, bezbednost, Ujedinjene nacije, Generalna skupština.

Borko Stefanović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Uticaj na odluke američkog Kongresa kroz rad etničkih lobija**

Apstrakt

U radu se obrađuju tri primera etničkih lobija u američkom Kongresu, pri čemu se pokušava odrediti koji su primeri više i manje uspešni od tri navedena. Obraduju se izraelski, jermenski i srpski lobiji. U radu autor prikazuje njihovu delatnost, iskustva, domašaj njihovih aktivnosti u Kongresu, ali i jasne naznake kojim putem treba ići radi postizanja uspešnog lobija u Kongresu i izbeći zamke neuspešnih primera, koristeći empirijske parametre, ali i širok dijapazon stručne literature na engleskom jeziku. Autor se rukovodio hipotezom po kojoj uspešan lobi ne može biti ostvaren u Vašingtonu ukoliko ne postoji sprega između agilne ambasade date države u SAD, organizovane dijasporne i izvesnih a ostvarivih spoljnopolitičkih ciljeva neke države koja želi da ostvari diplomatski uspeh u SAD i približi svoje interese Vašingtonu. Druga hipoteza ističe slab učinak angažovanja lobi firmi radi ostvarivanja uticaja određene države u Vašingtonu, sa brojnim neuspešnim primerima. Zaključak autora je da najbolji učinak, uz rušenje stereotipa o novčanom uticaju u Kongresu, svakako predstavlja uporan i organizovan rad diplomatskog predstavništva u sprezi sa instruiranom i mobilisanom dijasporom u SAD.

Ključne reči

Lobi, Kongres, AIPAC, Kongres srpskog ujedinjenja

* diploborko@yahoo.com

** Ovaj tekst je deo master rada, odbranjenog na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu, 15.07.2020. godine. Autor je bivši zamenik ambasadora Srbije u Vašingtonu u periodu 2003–2007.

IZRAELSKI LOBI U AMERIČKOM KONGRESU

Svaki etnički lobi se trudi da ostvari rezultate u američkom Kongresu i da se ne usvoje sporazumi, zakoni i rezolucije koje im ne odgovaraju. Ono što je svakako za posebnu pažnju je primer izraelskog lobija koji funkcioniše već decenijama. Jevrejski narod koji živi u Americi je rano shvatio potrebu međusobnog povezivanja i delovanja u pravcu donosilaca odluka u američkom društvu. Dok je ranije taj napor bio fokusiran na usmeravanje američke Vlade ka delovanju protiv režima u svetu, najviše u Evropi, koji su na različite načine kršili prava Jevreja, nakon 1948. godine taj napor dobija drugu dimenziju. Izraelski lobi više ne deluje samo u pravcu prevencije i borbe protiv antisemitizma, nasilja i ugrožavanja jevrejskih života, već pre svega na promociji i zaštiti interesa države Izrael.

Koreni organizovanja društvenih organizacija Jevreja su u četrdesetim godinama XIX veka u Njujorku, kad je osnovana i danas aktivna organizacija B'nai B'rith (Deca sporazuma – misli se na Sporazum sa Bogom, prim. BS). Ova organizacija postoji i danas i bavi se zaštitom od diskriminacije i promocijom jevrejskog načina života i porodice. U Americi ima oko 6.000.000 Jevreja i ne prelaze dva posto stanovništva, što je približno po istraživanju PEW Istraživačkog centra (PEW Research Center) i Biroa za popis stanovništva SAD.¹ Mahom žive u državi Njujork, Floridi i Kaliforniji i uvek predominantno glasaju za Demokrate. Sve „stare” jevrejske organizacije, kao što su pomenuta B'nai B'rith, Anti-Defamation League, American Jewish Committee, nastale su na osnovama očuvanja jevrejskog identiteta, borbe protiv antisemitizma i kao reakcije na progone njihove braće u Evropi. Mnoge od ovih organizacija imaju razgranatu mrežu kancelarija i aktivista po celoj Americi i vrše uticaj na donosiocce odluka. Ipak, neke od jevrejskih organizacija u Americi nisu klasičan lobi koji podleže Zakonu o otkrivanju lobiranja (Lobbying Disclosure Act), dakle nemaju direktan tretman kao klasičan, registrovani lobi. To ne znači da oni, pored edukativnih, ne vrše i lobističke aktivnosti. Istovremeno, najmoćniji izraelski lobi u Americi, *Američko-izraelski komitet za javnu politiku (AIPAC)*, inicijalno je registrovan kao lobi strane Vlade i potpadao je pod pravila FARA (Foreign Agent Registration Act iz 1938. godine), zakon koji reguliše zastupanje stranih vlada u Americi. Oni su se tek šezdesetih godina preregistrovali na klasičnu američku organizaciju, američkih građana, koja lobira za interese Izraela i utiče na američku spoljnu politiku. To potvrđuje i Imanjuel Nes u svojoj knjizi: „Etnički lobi koji je najšire prepoznat je AIPAC. Sa sedištem u Vašingtonu, sa deset regionalnih kancelarija u SAD i jednom u Jerusalimu, uz predstavnštva na više od 200 univerzitetskih kampusa u Americi, AIPAC

¹ Na internet sajtu PEW Research Center se nalazi njihova verodostojna procena jevrejskog stanovništva u SAD; <https://www.pewforum.org/2013/10/01/chapter-1-population-estimates/>, pristupljeno 06. maja 2020. godine.

ima više od 55.000 članova”.² AIPAC nije PAC, iako bi neko to mogao da pomisli zbog skraćenice naziva ove organizacije. Ova organizacija, u početku veoma slaba i mala, brzo je rasla, prikupljala sve više ljudi i novca i zauzimala najviše mesto među lobijima u Americi. To se naročito pojačalo tokom i nakon Julskog rata 1967. godine, kad su simpatije prema Izraelu narasle među jevrejskim stanovništvom i kad je probuđen duh novog identiteta. Dinamiku AIPAC-a u svojoj knjizi ističu i Miršajmer i Volt: „AIPAC se promenio od intimne, niskobudžetne, operacije, u masovnu organizaciju sa stafom od više od 150 zaposlenih i godišnjim budžetom (isključivo od privatnih donacija) koji je otišao sa nekih 300.000 dolara godišnje u 1973. godini na između 40 i 60.000.000 godišnje sada”.³

Kako i zašto američke etničke interesne grupe lobiraju u američkom Kongresu najbolje se vidi kroz aktivnosti AIPAC, Američkog jevrejskog komiteta (American Jewish Committee) i ADL, Lige protiv defamacije (Anti-Defamation League), Konferencije predsednika najvećih američkih jevrejskih organizacija (CPMAJO). Tu su i tzv. think tankovi, instituti, nevladine organizacije na promociji društvenih vrednosti. Postoji mnogo registrovanih PAC-ova za skupljanje i distribuciju novca za kampanje za mesto u Kongresu, neki su i skriveni. Značaj takvih PAC-ova i njihovih donacija podvlače i Miršajmer i Volt u svojoj knjizi: „Center for Responsive Politics je uradio istraživanje koje je pokazalo da su više od 30 takvih PAC-ova donirale više od 3.000.000 dolara kongresnim kandidatima na izborima 2006. godine”.⁴

Sve nabrojane organizacije imaju mnogo kancelarija po celoj Americi, okupljaju aktiviste i volontere, šalju informacije članovima Kongresa, usmeravaju kampanje i novac u pravcu kandidata koji su na liniji sa njihovim interesom, bave se edukacijom i organizovanjem sastanaka sa donosiocima odluka. U radu sa Kongresom se naročito ističe AIPAC, i to ne samo kroz prisustvo, dostupnost kongresmena i senatora za njihove predstavnike, već i kroz zauzastavljanje svakog pokušaja da se neka legislativa usmeri protiv Izraela. Oni su u stanju da zaustave bilo kakav predlog, amandman ili javni nastup bilo koga u Kongresu, samo ukoliko oni procene da ima makar „mrvu” antisemitizma, pri čemu je ovaj pojam sad postao veoma široko postavljen i udaljio se od izvornog značenja. On je sada plašt i za bilo kakvo odstupanje od glavnog toka politike i vokabulara prema Bliskom istoku. Danas je za predstavnike AIPAC, AJC i ADL antisemitizam i ako se govori bilo šta pozitivno o Palestincima, palestinskoj državi ili palestinskim žrtvama u sukobima na Bliskom istoku. Ne

² Immanuel Ness, *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*, Volume Two, p. 600.

³ John J. Mearsheimer, Stephen M. Walt, *The Israel Lobby and US Foreign Policy*, p. 119.

⁴ *Ibid.*, p. 117.

postoji bilo koja rezolucija koju bi AIPAC neformalno „pustio” u Kongres a da ne dobije podršku više od 95 procenata kongresmena i senatora. O ovoj vezi između stavova većine kongresmena i samog AIPAC piše Kalil Marar, navodeći Šenona, u svojoj knjizi *Arapski lobi i američka spoljna politika* (The Arab Lobby and American Foreign Policy): „Pišući o američkoj spoljnoj politici posle 11. septembra, Von Šenon je uočio da to – kako je američki Kongres postao toliko proizraelski ima veze sa interesnim grupama – naročito sa AIPAC”.⁵

Ove organizacije su, kao što smo rekli ranije, više desničarske i konzervativnije u pravcu spoljne politike od same izraelske Vlade i svaki levičarski premijer Izraela uvek ima problem sa njima. U mnogo čemu se može zaključiti da su one svoj cionizam razvile na osnovama Žabotinskog⁶, a nikako bivšeg premijera Izraela, Jicaka Rabina. Oni su se usmerili veoma rano u svojim aktivnostima (odmah nakon Drugog svetskog rata) na dobijanje podrške SAD za priznanje Izraela (što su odmah i postigli), a zatim za dobijanje najbližeg političkog, vojnog i ekonomskog partnerstva. U tom smislu su sve proizraelske organizacije vršile snažan uticaj, nekad lobističko-novčano-kampanjski, nekad lični, na aktere u Administraciji i Kongresu. Ta aktivnost je dobila obrise „neformalnog predstavnika izraelske Vlade” u Americi.

U Kongresu je aktivnost išla od nominacija, preko kampanja kandidata, informisanja i edukovanja kongresmena i senatora, uputstava za glasanje, pravljenje nacрта govora i predloga rezolucija, amandmana i zakona, pa sve do sprečavanja bilo kakvog lobističkog proboja proarapskih lobista i posebnih interesa.

Jasno je da nisu gubili vreme, ali zašto bi to zanimalo američke birače? I ne zanima ih. Američki birači imaju određenu simpatiju prema Izraelu, ali suštinski o tome malo znaju. Proizraelski lobisti su rano shvatili da se uticaj vrši na donosiocje odluka u spoljnoj politici i da Kongres može biti korisna institucija u pomoći odabira „pravog kursa” Administracije. Amerika nikako nije mogla izbeći svoje učešće u tom nikad završenom sukobu na Bliskom istoku i za AIPAC i slične organizacije je bilo od strateške važnosti da Vašington bude na njihovoj strani. Nisu štedeli sredstva, energiju i ljude i nisu se ustručavali da ubeđuju i one koji ne misle kao njihov poseban interesni mehanizam, a ne kao što lobisti često čine, lobirajući već ubeđene, kako je to Vilijam Kvant primetio: „Članovi Predstavničkog doma i Senata urade svoj deo posla, jer većina njih smatraju AIPAC kao direktni predstavnik političke sile na Kapitol hilu koja može da 'napravi ili slomi' njihove šanse na izborima”.⁷

⁵ Khalil Marrar, *The Arab Lobby and US Foreign Policy*, Routledge, New York, 2008, p. 5.

⁶ Ze'ev Žabotinski, teoretičar jevrejske desnice, pisac, novinar, političar i osnivač više jevrejskih organizacija. Revizionista. Zalagao se za cionizam na obe obale reke Jordan, dakle, za Veliki Izrael.

⁷ Khalil Marrar, *The Arab Lobby and US Foreign Policy*, p. 62.

Aktivnosti proizraelskih organizacija u Kongresu usmeravaju se ka obezbeđivanju budžetskih izdvajanja za Izrael, izdašne vojne pomoći (koja iznosi 3.000.000.000 dolara godišnje, ne računajući ekonomsku pomoć, budžetsku, pomoć za izbeglice, kao i pomoć oko ranijih kredita. Podaci do 2019. godine). Podaci se mogu naći u Istraživanju Džeremija M. Šarpa (Jeremy M. Sharp) na Kongresnom istraživačkom servisu (Congressional Research Service).⁸ Tu je i pomoć radi daljeg unapređivanja najpovoljnijeg trgovinskog i ekonomskog partnera SAD, kao i zaustavljanje onih međunarodnih sporazuma koje ove organizacije posebnih interesa vide kao problematične. To često pravi dosta zastoja u inače neprohodnim putevima dolaženja do mira na Bliskom istoku i formiranja dve države. Pogotovo je teško braniti pozicije Izraela u situacijama kad su Palestinci žrtve i kad se disproportionalna izraelska sila suprotstavlja palestinskoj deci sa kamenicama, kao tokom Intifada, odnosno pobuna Palestinaca.

Imanuel Nes u svojoj knjizi prikazuje primer kakva je moć AIPAC-a u Senatu: „Kad je Klintonova administracija 1998. pokušala da promoviše mirno rešenje koje je Izrael video kao nepovoljno, AIPAC je bio u stanju da dobije potpise čak 81 senatora (od 100, prim.BS) na pismo predsedniku u kojem traže da ne vrši pritisak na Izrael”.⁹

Ove organizacije prikupljaju novac, imaju svoje PAC-ove ili su same tako registrovane i nastavljaju neumorno da vrše uticaj na svaki saziv Kongresa. U tim aktivnostima imaju podršku Amerikanaca jevrejskog porekla, iako se u tim krugovima može čuti da je podrška jevrejske dijasporе često neka vrsta kupovine savesti, pošto njihov ostanak u SAD nije u skladu sa cionističkim stavovima. No, i pored skepse, kontroverzi i činjenice da Jevreja u SAD nema toliko da zaista mogu da utiču na ishode predsedničkih i kongresnih izbora, kao i činjenice da američki Jevreji glasaju za Demokrate, čak i onda kad je jasno da nemaju nikakve šanse, ono što rade AIPAC, AJC i ADL je primer uspešnosti, dobre organizacije, posvećenosti cilju i idealu.

Imanuel Nes u svojoj knjizi ističe neke elemente aktivnosti najuticajnijeg izraelskog lobija u Kongresu: „AIPAC je veoma aktivan na Kapitolu. Tokom izbora 1998. godine ova organizacija je imala više od 2.000 sastanaka sa članovima Kongresa i srela se sa više od 600 kandidata za Kongres, uključujući i sve one koji su izabrani na tim izborima. Njihovi aktivisti su takođe

⁸ Internet stranica svih dostupnih izveštaja Kongresnog istraživačkog servisa (CRS); <https://www.everycrsreport.com/reports/RL33222.html#Content>, pristupljeno 06. maja 2020. godine.

⁹ Immanuel Ness, *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*, Volume Two, p. 601.

uključeni u obrazovanje javnosti, objavljujući više od 500 pisama urednicima novina, kolumni i editorijala, članaka, o američko-izraelskim odnosima”.¹⁰

Važno je napomenuti i da nije svaka podrška Izraelu deo lobija, niti svaka podrška koja je vidljiva, od štampe, Kongresa i Administracije, automatski spada u „izraelski lobi”. Takva klasifikacija je uprošćavanje i veoma površan pogled na stvari. Sve je to odlično napisano i objašnjeno i u Miršajmerovoj i Voltovoj knjizi, *Izraelski lobi i američka spoljna politika*:

Definicija izraelskog lobija ne znači da je svaki Amerikanac sa pozitivnim odnosom prema Izraelu član lobija. Nije ni svaki zvaničnik Amerike koji podržava Izrael član lobija. Senator koji uporno glasa u korist pomoći Izraelu nije obavezno član izraelskog lobija, jer taj senator, moguće je, prosto popušta pod političkim pritiskom proizraelskih interesnih grupa.¹¹

JERMENSKI LOBI U AMERIČKOM KONGRESU

Drugi etnički lobi i predstavnik posebnih interesa je jermenski lobi. Ovaj stari lobi po svom delovanju u američkom društvu je drugačiji od izraelskog lobija, koji smo obrađivali, pre svega jer je tipičan predstavnik onoga što u Americi nazivaju „One issue lobby” (Lobi jednog pitanja). Naime, jermenski lobi funkcionise u SAD od samih početaka naseljavanja jermenskog naroda u ovu zemlju, ali je uvek bio usmeren na pitanje njihovog stradanja i genocida koji je sprovodila Turska i njen režim. Kroz pitanje jermenskog genocida (1915–1923) prelazila je skoro svaka aktivnost ovog lobija, a slične primere možemo videti kroz delovanje jermenskog lobija i dijasporu u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Tek se sa raspadom Sovjetskog Saveza pojavila nova tema za angažovanje jermenskog lobija, a to je rat za nezavisnost koji je Armenija vodila sa Azerbejdžanom kroz sukob u oblasti Nagorno Karabah (1989–1994). Dotad, Jermeni su se sakupljali u svoje klubove, organizacije i borili se za svoj identitet i priznanje njihovog stradanja pod Turskom. To se vidi i u radu Dikrana Koumdžijana (Dickran Kouymjian) sa Kalifornijskog državnog univerziteta u Freznu, koji je objavljen 1992, a koji se može naći u elektronskoj arhivi ove ustanove.¹²

¹⁰ Immanuel Ness, *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*, Volume Two, p. 601.

¹¹ John J. Mearsheimer, Stephen M. Walt, *The Israel Lobby and US Foreign Policy*, pp. 113–114.

¹² Internet stranica arhiva California State University Fresno; http://armenian-studies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/us_armenians.htm, pristupljeno 06. maja 2020. godine.

Ovaj lobi je odličan pokazatelj kako se jermensko stanovništvo u Americi efikasno okuplja i podržava svoj lobi. Jermenski lobi deluje kroz dve glavne organizacije – Jermenski nacionalni komitet u Americi (Armenian National Committee in America, ANCA) i Jermenska skupština Amerike (Armenian Assembly of America, AAA). Ove dve organizacije nisu iste, osim po borbi za podršku nezavisnoj Armeniji i priznanju jermenskog genocida. ANCA je osnovana po članu 501 (c) (4) američkog zakona, što joj daje mogućnost širokog lobiranja, dok je AAA formirana po članu 501 (c) (3), što je sprečava da direktno lobira. Džulijen Zarifijan u svojoj knjizi podvlači osnovne razlike između dve glavne jermenske organizacije u Americi: „Dve glavne razlike postoje: AAA jasno govori o američkim interesima, dok se ANCA fokusira samo na Armeniju i Jermene. Ciljevi ANCA su više politički i predstavljaju čvršće pozicije. Zaista, kad se AAA fokusira na dijalog, informacije, konsenzus, demokratiju, itd, ANCA insistira na „slobodnoj, ujedinjenoj i nezavisnoj Armeniji” (aludira se na teritorijalno proširenje sadašnje Armenije, prim. BS)”.¹³

I pored ogromnih, višedecenijskih, napora, stiče se utisak da uspešno pariraju turskom i azerbejdžanskom lobiju u Vašingtonu, koji se primarno oslanjaju na rad svojih diplomatskih predstavništava i sporadično angažovanje lobi firmi. Ono što svakako izdvaja jermenski lobi je tradicija, dobra organizacija inače veoma koncentrisane dijaspore, pa samim tim efektivnost u delovanju na ishode kongresnih i senatorskih izbora. Naime, Jermeni uglavnom žive u Kaliforniji, Njujorku, Bostonu i Ilinoji, i to u ne više od tridesetak kongresnih distrikta.¹⁴ Preko svoje dve organizacije oni utiču na pripadnike svog naroda koji tamo žive kome da daju svoj glas i podršku. To, naravno, zavisi od odnosa kandidata prema jermenskom pitanju, nezavisnoj Armeniji i, pre svega, jermenskom genocidu. Jermenski lobi je u velikoj meri angažovan u kongresnoj trci sa Turskom i Azerbejdžanom oko budžetske i vojne pomoći SAD ovim državama, pri čemu se obe navedene jermenske organizacije trude da Turskoj i Azerbejdžanu tu pomoć smanje ili blokiraju.

Imanuel Nes u svojoj knjizi slikovito prikazuje finansijski rezultat angažovanja jermenskog lobija u Kongresu: „Amerika smanjuje svoju pomoć Turskoj i prebacuje je u kredite; sredinom devedesetih godina ova pomoć je pala sa 543.000.000 dolara na 450.000.000. U 1997. godini je pomoć Turskoj smanjena sa 49.000.000 na 25.000.000 dolara, zbog protesta jer je turska armija imala aktivnosti protiv Kurda. Tada je jermenski lobi uspeo da smanji još

¹³ Julien Zarifian, *The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy*, Springer, New York, 2014, p. 507.

¹⁴ Internet izvod iz arhiva Biroa za popis stanovništva (US Census Bureau) navodi najveću koncentraciju u okruzima Kalifornije; <https://archive.org/details/LosAngeles-longBeach-santaanaCaMetroAreaAncestry2000/mode/2up>, (pristupljeno 06. maja 2020).

dodatnih 3.000.000 dolara pomoći Turskoj, ukoliko Turska ne otvori svoje granice za Jermeniju (Turska ih je zatvorila zbog jermenskih vojnih akcija u sukobu oko Nagorno Karabaha)".¹⁵

Tu se ističe i za jermenski lobi najvažnije lobističko i vrednosno pitanje, a to je pitanje priznanja jermenskog genocida. U tome su delimično uspešni jer je američki Senat priznao turski genocid nad Jermenima, ali Predstavnički dom, a ni Administracija, nisu. Bili su uspešni u sprečavanju budžetskih izdvajanja Vašingtona za Azerbejdžan, Tursku, kao i u blokiranju postavljanja ambasadora SAD u Jermeniji jer nije prihvatao da upotrebi reč „genocid” za jermenski genocid. Džulijen Zarifijan u svojoj knjizi ističe aktivnosti jermenskog lobija na pitanju alokacije budžetskih sredstava za Jermeniju i blokadu Azerbejdžana: „Po pitanju odnosa SAD sa Jermenijom i N. Karabahom je jermenski lobi bio aktivan. Dva najpoznatija primera su član 907. Freedom Support Act-a iz 1992. godine, kojim je sprečen Azerbejdžan da primi američku pomoć, osim za humanitarne svrhe, tokom više od decenije, kao i obezbeđivanje godišnje finansijske pomoći Jermeniji u isto vreme. Ono što je bitno reći je da je podrška lobija i njihovih prijatelja u Kongresu obezbedila Jermeniji status nacije jednog od najvećih primalaca direktne američke finansijske pomoći per capita i sprečila Azerbejdžan da dobije finansijsku podršku”.¹⁶

Jermenski lobi je nastao kao i mnogi drugi etnički lobiji u Americi, kroz buđenje nacionalnog poleta, zahteva za nezavisnošću nakon Prvog svetskog rata, potrebe da se očuva njihov identitet kao jermenskih Amerikanaca, ali i kroz provlačenje skoro ukupnog identiteta kroz pitanje genocida. Zbog toga je jermenski lobi često viđen u Vašingtonu kao lobi jedne teme. Autor ovog rada je imao više redovnih kontakata sa ljudima iz ANCA i beležio njihova iskustva i tehnike u okupljanju i mobilisanju dijasporu u Americi. Ova organizacija je kroz jednostavno prikupljanje podataka preko US Cenzus Bureau (Američka kancelarija za popis stanovništva) utvrdila tačno na kojim mestima i u kom broju žive ljudi jermenskog porekla. Rasprostranjenost i brojnost jermenskog naroda u Americi navodi i Džulijen Zarifijan u svojoj knjizi: „Po popisu Američkog biroa za popis stanovništva iz 2010. godine, 447.580 ljudi se izjasnilo da imaju jermensko poreklo. U svakom slučaju, od više od 300.000.000 Amerikanaca u 2010. godini, Jermena je jako malo: oko 0,14% populacije po Kancelariji za popis stanovništva i oko 0,65% po nezvaničnim procenama”.¹⁷

¹⁵ Immanuel Ness, *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*, Volume Two, p. 617.

¹⁶ Julien Zarifian, *The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy*, p. 509.

¹⁷ *Ibid.*, p. 505.

Pošto se popis u Americi obavlja svakih deset godina, između ostalog da bi se utvrdilo koliko koja savezna država ima kongresmena za izbor, ova jermenska organizacija je utvrdila tačan broj Jermena i u kojim kongresnim distriktima žive. Problem je jedino što se u Americi ljudi često ne izjašnjavaju po nacionalnosti, već samo kao Amerikanci. Tada oni pronalaze Jermene po pripadnosti jermenskoj crkvi ili na druge načine. Nakon toga ANCA preko svojih kancelarija kontaktira sve te ljude, šalje im materijale mejlom ili poštom, zove ih telefonom, upućuje na lokalne podružnice i klubove u koje treba da se jave. Tu se aktivnost ne zaustavlja jer ih onda stalno mobilizuju da pišu svojim kongresmenima, da ih zovu telefonom (obezbeđuju im tačno šta treba da kažu), upućuju ih da odu sami u što većem broju do kancelarije kongresmena u izbornom distriktu i traže konkretne stvari od značaja za Jermene. Tako svaki kongresmen i senator ima utisak da su Jermeni dobro organizovani i prisutni u njegovoj izornoj bazi i mora da ih sasluša. Problem sa jermenskom dijasporom, kao što smo već rekli, je u tome što su prilično izolovani na nekoliko izbornih distrikta. To znači da ne mogu računati na preveliki broj senatora i kongresmena, naročito jer je aktivnost jermenskog lobija najčešće izvan domašaja i informisanosti jermenske ambasade u Vašingtonu. Suren Avetisijan u svojoj knjizi objašnjava neaktivnost jermenske Vlade oko lobiranja i oslanjanje na dijasporu: „Postoji još jedan važan aspekt u ovome, a to je da Vlada Armenije nije čak ni opredelila bilo kakvu sumu za lobiranje u Vašingtonu. Objašnjenje bi moglo da bude da je razlog za to što jermenska dijaspora promoviše svoje ciljeve kroz skupljanje novca unutar same zajednice ili, kako Njuhaus ističe da – Jermenska zajednica u SAD, koncentrisana u Kaliforniji, Merilendu, Masačusetsu, Nju Džersiju i Njujorku... je nadvišena snagom i uticajem samo od strane izraelskog lobija”.¹⁸

Ipak, vođeni angažovanjem ANCA i AAA, dve najznačajnije organizacije jermenskog etničkog lobija, oni ostvaruju uspehe i štite interese Armenije, tj. drže ih u ravni sa američkim spoljopolitičkim interesom.

Ove organizacije imaju značajne razlike i međusobni rivalitet, što u svom radu zapaža Hiter Greg: „Kreiranje jermenskog etničkog lobija u Americi je još jedan primer paralelnih organizacija (misli se na ANCA i AAA, prim. BS) stvorenih kroz ideološku šizmu unutar jermensko-američke zajednice. Ovaj odeljak tvrdi da je takmičenje između dve lobi grupe, ANCA i AAA, stvorilo hipermobilizaciju resursa unutar jermensko-američke dijasporu. Takmičenje je istaklo ciljeve i uspehe jermenskog lobija i njihovog napora, jer i pored različitog

¹⁸ Suren Avetisyan, A Master Essay, *The Role of the Armenian Diaspora in the USA*, American University of Armenia, School of Political Science and International Affairs, Yerevan, 2013, p. 24.

pristupa uticaju na Vašington dve lobističke organizacije, one se uglavnom slažu u političkim ciljevima".¹⁹

Zbog čega je onda Turska, kako je to donekle prihvaćeno u Vašingtonu, uspješnija u lobiranju i pridobijanju ukupne američke spoljnospolitičke podrške? Šta Jermeni ne rade dovoljno dobro u svojim inače uspešnim lobističkim aktivnostima?

Pre svega, Jermeni uporno pokušavaju da nateraju američku administraciju i Kongres da priznaju Jermenski genocid, a to svakako nije pitanje od nacionalnog, spoljnospolitičkog ili bezbednosnog značaja za Vašington. U tim naporima oni ulaze u otvoreni antagonizam sa Turskom i Azerbejdžanom (koji najčešće prati sve poteze i stavove Turske), koja je jedan od najvažnijih američkih NATO članica. Vašington ne vidi značaj postojanja stalne krize u Nagorno Karabahu, niti ova kriza ima potencijal za širenje i eskalaciju. To je „mrtav konflikt“ ili „zaleđeni sukob“, koji se povremeno, retko, podgreje nekim oružanim incidentom, kao 2016. godine. Istovremeno je savremena Jermenija država u velikoj meri okrenuta Rusiji, njenoj ekonomiji, vojnoj saradnji i političkoj podršci. Hana Samir Kasab u svojoj knjizi primećuje dinamiku u rusko-jermenskim odnosima, koji su u novije vreme zadržali stabilnost i često strateško oslanjanje Jerevana na Moskvu: „Nova ruska doktrina je podrazumevala gradnju ruskih baza u Jermeniji da bi se osigurala i garantovala domaća i regionalna bezbednost za Jermeniju. Veze su unapređene nakon rata sa Azerbejdžanom, kulminirajući 1996. godine sa potpisivanjem rusko-jermenskih vojnih sporazuma. Ovi sporazumi su ojačali saradnju između dve zemlje u vezi sa koordinacijom i protokolom o opremi i deljenju infrastrukture. To je bio uvod u konačni jermensko-ruski Sporazum o prijateljstvu, saradnji i međusobnoj pomoći iz 1997. godine. Kao i u NATO, ovaj sporazum obezbeđuje vojnu pomoć ako je bilo koja od zemalja potpisnica napadnuta od treće zemlje".²⁰

Navedena situacija dodatno udaljava Vašington od Jerevana, pa i od jermenske dijaspore i njenog lobija. Turska je, sa druge strane, nesolidan, neposlušna i neprijatan partner, ali partner sa jednom od najmoćnijih armija u NATO. Turska je strateški bitna zbog granice sa Sirijom i rastuće uloge na Bliskom istoku i Libiji. Odnos Vašingtona sa Turskom nije samo zbog važnosti avio baze Indžirlik, niti zbog brane ruskom uticaju kao ranijih decenija. Sad je Turska ključar i vratar Evrope i Istoka, iako upravlja krizama na često veoma problematičan način. U takvoj postavci stvari, jermenski lobi deluje kao anahronizam sa svojim upornim pozivanjem na pitanje jermenskog genocida,

¹⁹ Heather S. Gregg, Working Paper #13, *Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the United States*, 2002, p. 10.

²⁰ Hanna Samir Kassab, *Weak States in International Relations Theory*, Palgrave MacMillan, New York, 2015, p. 127.

kao ključne tačke svog identiteta. Prosečan član Kongresa ovo teško prihvata, još manje razume zašto je to bitno za njegov reizbor ili za američke građane. I pored toga, mora se reći da su organizacije jermenskog lobija u Kongresu uspešne (ANCA i AAA). Ova uspešnost, stalno prisustvo i respektabilni brojevi kongresmena u njihovom kokusu mogu se videti u navodima iz knjige Džulijana Zarifijana: „Kongresni Kokus o jermenskim pitanjima je ustanovljen 1995. godine, i sad je jedan od najvećih kokusa u Predstavničkom domu. U svom sastavu je imao više od 150 članova, a po sajtu ANCA trenutno (od juna 2014. godine) ima 88 kongresmena. Većina, iako ne svi, imaju značajnu jermensku zajednicu u svojim izbornim distriktima, i često imaju poseban odnos sa ovim Jermenima, čija je podrška u izbornim kampanjama potrebna. Zbog toga brane njihove interese u Kongresu”.²¹

Izrael je tu mnogo važniji, ne samo što je upornim radom stvorio takvu percepciju i na neki način „zarobio” američku spoljnu politiku na sopstvenim pozicijama, već i zato što je Izrael u srcu stalne krize koja traje decenijama i ne odlazi. Amerika ima ulogu upravljanja i reagovanja na krize, štiteći ulogu sile i obezbeđujući balans među silama. Ona ne može da gleda na drugu stranu, ma koliko to nekad delovalo logično. Jermeni nisu uspeali da se odmaknu od jednog pitanja, genocida, niti da uvere Vašington zašto je tako važan Nagorno Karabah i da li to i kako može dodatno izolovati Moskvu. Paradoksalno, snaga etničkog lobija kao što je jermenski raste proporcionalno kako se Ankara udaljava od Vašingtona i približava Moskvi, ili se ponaša kao hegemon u susedstvu. Uporedo sa tim, mora se imati u vidu i jermenska spoljna politika koja je zasnovana na „doktrini komplementarnosti” prema velikim silama i moćnim susedima. Ova doktrina je opisana u knjizi Hane Samir Kasab: „Jermenija je usvojila spoljnopolitičku doktrinu komplementarnosti, uklapanja. Predstavljena od strane predsednika Jermenije Roberta Kočarijana i nastavljena od strane njegovih naslednika, ova doktrina cilja na promociju jermenskog razvoja, istovremeno ostajući odvojen od politike velikih sila (neka vrsta kavkaske nesvrstanosti, prim. BS). Ovo je proklamovano kao način da se interesi Rusije i Zapada preklapaju, pre nego da se sukobljavaju”.²²

Tu bi mogla biti šansa za veću vidljivost i uticaj jermenskog lobija, ali samo ako napusti „slepu ulicu” jermenskog genocida kao jedine teme i dokaže spremnost Jerevana da se odupre Moskvi i njenom uticaju. To je, naravno, teorija.

Jasno je da će se ova trka nastaviti i da jermenski lobi nastupa sa dobrih pozicija koje su omogućile dve snažne lobi organizacije, koje nadilaze realnu moć u realnim brojevima jermenske dijasore u Americi.

²¹ Julien Zarifian, *The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy*, p. 508.

²² Hanna Samir Kassab, *Weak States in International Relations Theory*, p. 124.

7. SRPSKI LOBI U AMERIČKOM KONGRESU

Prvi doseljenici srpskog i crnogorskog porekla su počeli da stižu u Ameriku početkom 19. veka. Poznat je slučaj Đorđa Fišera, koji je čak imao istaknutu ulogu u ratu za nezavisnost Teksasa, što se može videti na internet stranici teksaške državne biblioteke i arhivske komisije Teksasa.²³ Mnogi su u godinama pre američkog građanskog rata naseljavani u južne države i stotine njih su bili učesnici ovog rata, mahom na strani Konfederacije. Naročito Srbi iz Nju Orleansa. Srbi i Crnogorci se naseljavaju i na Aljasci, a kasnije u Pensilvaniji, Ilinoji, Indijani, Kaliforniji i Floridi. U pitanju je bila mahom ekonomska emigracija iz tadašnje Austro-Ugarske, dakle, iz Dalmacije, Bosne, pa i iz Crne Gore. Došlo je do brzog organizovanja Srba u Americi u prva društva i formiranje prvih crkava. Radili su u rudnicima, kao farmeri i sitni trgovci, kasnije u čeličanim i auto industriji. Mora se reći da su američki Srbi dali svetu dva velikana, Nikolu Teslu i Mihajla Pupina, ali i mnoge druge ljude u američkoj nauci, industriji, biznisu, obrazovanju i umetnosti. Broj Srba u Americi nije precizno određen. Ima ih između 350.000 i 1.000.000. Broj naveden na zvaničnom internet sajtu Biroa za popis stanovništva SAD je prilično obeshrabrujući, ali istovremeno bliži realnom broju Srba u Americi.²⁴ Problem je kao i sa ostalim dijasporama, jer se u američkom popisnom formularu ne ostavlja opcija koja bi ohrabrila ljude da se izjasne kao Srbi. Rezultat je da, na primer, u Čikagu ima mnogo više Srba nego što popis pokazuje. Ti ljudi češće biraju, kao i Jermeni, da se izjasne kao „Amerikanci – belci evropskog porekla” i onda ostaje samo opcija odgovora na pitanje: „Kojim jezikom govorite u kući?” No, prisustvo Srba i njihovo doseljavanje u nekoliko talasa nije dalo rezultate u njihovom većem političkom uticaju u SAD.

Postoje brojne zablude i mitovi koji preuveličavaju značaj Srbije i Srba u Americi. Počevši od one da je Pupin direktno tražio od Vilsona ustupke u teritorijama za vreme održavanja Versajske konferencije (viđao se eventualno samo sa pukovnikom Edvardom Hausom, glavnim savetnikom predsednika Vilsona i zaista veoma uticajnim čovekom, koji doduše nije imao dana vojne službe, a zvali su ga pukovnikom), do one da se srpska zastava vijorila nad Belom kućom. Ne postoje jasni dokazi da je ikad bilo tako i nigde nije zabeleženo da je naša zastava ikad bila iznad Bele kuće, pored reči ohrabrenja

²³ Internet stranica Državne biblioteke Teksasa i Arhivske komisije; https://www.tsl.texas.gov/exhibits/navy/geo_fisher_apr22_1842_1.html, (pristupljeno 14. maja 2020).

²⁴ Internet stranica američkog Biroa za popis stanovništva (US Census Bureau), navodi broj od 189,671 Srba u Americi; <https://data.census.gov/cedsci/table?q=serbian%20orthodox%20religion&tid=ACSDT1Y2013.B04003>, (pristupljeno 14. maja 2020).

i poziva predsednika Vudroa Vilsona. Jedini trag je izjava o tome na sajtu američke ambasade u Beogradu, dok u članku u uglednom New York Times-u iz 1920. godine piše da je te godine prva strana zastava ikad podignuta iznad Bele kuće bila francuska.²⁵ Prema tome, ne možemo biti sigurni ni da jeste bilo zastave ni da nije bilo. Dodajmo i mitologiju kojoj smo skloni o „dva miliona Srba u Americi” i „Čikago je srpski grad” i slično. Srbija je uspostavila diplomatske odnose sa SAD 1882. godine. Nikad, osim u vreme Prvog svetskog rata, Srbija nije imala zaista organizovan napor da se dijaspora politički i lobistički okupi i deluje prema američkoj administraciji i Kongresu. Bilo je dodatnih pokušaja od strane četničke emigracije nakon Drugog svetskog rata i promocije operacije Halijard, što je rezultiralo Trumanovim odlikovanjem Draže Mihailovića, ali se tu i stalo jer je socijalistička Jugoslavija zauzela poziciju suprotnu Staljinu. Pupin je bio jedan od čelnih ljudi Srpske narodne obnove u Americi i ova organizacije je učinila dosta na pomoći Srbiji tokom Prvog svetskog rata. Do kraja Drugog svetskog rata srpska dijaspora u Americi nije patila od previše surevnjivosti i nesloge, ali ni previše aktivnosti prema američkim donosiocima odluka. Postojale su organizacije Srba u Americi, ali su se bavile primarno očuvanjem identiteta, obeležavanjem svetkovina i pomoći u čuvanju jezika i vere.

Talas emigracije nakon Drugog svetskog rata i dolazak desetina hiljada Srba u Ameriku je, nažalost, ojačao podele i pristup „gledanja svog posla”. U borbi za opstanak i napredovanje u novoj zemlji američki Srbi su čuvali svoj identitet koliko su mogli, ali se nisu previše borili za uticaj u Administraciji i Kongresu. Imali su snažna imena u sportu, vojsci, obaveštajnoj zajednici i nauci, ali na političke procese nisu previše obraćali pažnju. Izuzeci su svakako Helen Delić Bentli, Majkl Đorđević, Obrad Kesić, Melisa Bin Luburić i Rod Blagojević.

Može se reći da je viši stepen mobilizacije za proteste u određenim srpskom krugovima u Americi bio kad bi, na primer, Tito dolazio u posetu SAD ili kad bi se trebalo protestovati na Dan Republike SFRJ. Ambasada i konzulati SFRJ su često bili mete protesta i nekog vida ugrožavanja od strane srpske, ali i drugih emigracija nastalih nakon Drugog svetskog rata.

U situaciji doskora podeljene Srpske pravoslavne crkve u Americi, brojnih organizacija Srba koji su se bavili očuvanjem identiteta, jezika i kulture, došlo je i do raspada SFRJ, ratova i užasnog kaljanja imena Srba u Americi, mahom kroz medije, Kongres, ali i popularnu kulturu. Taj period devedesetih godina obeležile su lobističke aktivnosti Hrvata, Albanaca i Bošnjaka, angažovanje uglednih lobi firmi da ih zastupaju u Vašingtonu, ali i nepodeljene

²⁵ Internet stranica NY Times sadrži članak iz 1920. godine o „prvoj ikad stranoj zastavi nad Belom kućom – francuskoj zastavi”; <https://www.nytimes.com/1920/07/15/archives/first-foreign-flag-over-white-house-french-tricolor-flown-in-honor.html>, pristupljeno 14. maja 2020. godine.

podrške Administracije i Kongresa tim stranama u ratovima u Jugoslaviji. Srbi u Americi su osećali izolovanost, stid i nepravdu. Uporno su se trudili da pobeđi prava istina o tim ratovima i „ničim izazvanim sankcijama protiv Srbije“, kako se tad govorilo. Tad je osnovana najuglednija i najjača organizacija Srba u SAD, Kongres srpskog ujedinjenja (Serbian Unity Congress), sa namerom da lobistički deluje, edukuje američku javnost i donosioce odluka i promoviše istinu o Srbiji u borbi za njene interese u SAD. Nemojmo zaboraviti da je to vreme kad Srbija u Vašingtonu nema višeg predstavnika od otpravnička poslova i par diplomata, a u našoj misiji pri UN u Njujorku diplomate nemaju dozvolu ni da uđu u zgradu na Ist Riveru. Ono što se mora reći je da ni naša država, a ni dijaspora, nisu pridavali preveliki značaj radu sa američkim Kongresom. Toga nije bilo ni tokom vladavine Tita (jer je Kongres s pravom bio viđen kao antikomunistička tvrđava), ni za vreme Miloševića (jer su tamo „srpski neprijatelji koji vole neprijatelje Srba“). Pri čemu je albanski lobi bio potpuno pasiviziran u Kongresu od 2000. godine. Kad je počela snažnija aktivnost naše ambasade u Vašingtonu 2003. godine Albanci nisu imali formiran svoj kokus. Mislili su da je „posao sa Administracijom završen“.

KSU je počeo ozbiljno da radi već 1991. godine, i u njemu su ključni ljudi bili Majkl Đorđević, Jasmina Vujić, Helen Delić-Bentli i mnogi drugi. Otvorili su kancelarije u Vašingtonu, kao i u Beogradu. Počeli su da se organizuju susreti, gostovanja intelektualaca, medijskih radnika i političara. Ono što je važno reći jeste da je ova organizacija radila zaista naporan, ali sizifovski posao. Pokušavali su da ubede američku administraciju i javnost da je Srbija oklevetana i da nema svoje krivice za ratove, kao i da je Slobodan Milošević „good guy“, što je bilo nemoguće i neostvarivo. Starije generacije doseljenika su i dalje redovno išli u crkve u Americi, na skupove dijaspore i susrete na praznike, dok su mlađi pokušavali sve više da se uklope u američko društvo i nisu bili opterećeni problemima identiteta.

Mora se odati priznanje naporima KSU na tome što su razumeli važnost delovanja u Vašingtonu, otvaranje kancelarija tamo i rada sa određenim američkim zvaničnicima. Ipak, ono što nije bilo uspešno bio je pokušaj da se promoviše jedna loša politika, zbog čega su najčešće imali zatvorena vrata pred sobom. Krajem devedesetih godina su ljudi iz KSU počeli efikasno da kritikuju režim u Srbiji, pri čemu su se tu dosta angažovali Majkl Đorđević i Obrad Kesić. Posebno moramo istaći značajnu ulogu i ogromnu pomoć svim naporima Srbije i Srba u Kongresu koju je pružao pokojni senator Džordž Vojnović iz Ohaja.

Ono što je jasno je da KSU ipak nije uspeo da napravi jedinstvenu bazu srpskih kontakata u Americi, po kongresnim distriktima, niti da usvoji jedinstvenu poruku koja bi se delila poštom kongresmenima i senatorima, pozive Srba svojim predstavnicima u Kongresu, niti da organizuje redovne posete Kapitolu. Kada su i organizovane posete kongresmena, one su često bile opterećene ličnim viđenjem ratova na prostoru Jugoslavije, osećajem velike nepravde, kao i unapred utvrđenim predrasudama prema kongresmenima i

senatorima zbog njihovog držanja prema Srbiji tokom devedesetih godina. To se vidi iz medijskih i kongresnih izveštaja o nekoliko kongresnih poseta Srbiji i odlaska na Kosovo i Metohiju grupe kongresmena i senatora, koji su tad razvili snažan osećaj podrške Albancima. Naročite su bile značajne posete senatora Boba Dola, kongresmena Džoa Diogardija i Toma Lantoša.

Saradnja sa ambasadom je bila kurtoazna i površna i nije prihvatana skoro nijedna sugestija o organizovanju i boljim rezultatima. Takođe, nije prihvaćena ideja o formiranju PAC-a, niti o ujednačavanju poruka i angažovanju većeg broja volontera koji bi neprekidno zvali kongresmene po distriktima u kojima žive Srbi i na taj način vršili pritisak. Ideja o formiranju Srpskog kokusa nije shvatana ozbiljno i čini se da je često bilo važnije da se istaknu neke zasluge iz devedesetih u srpskoj dijaspori nego da se tom pitanju zajednički pristupi.

Naravno, srpska dijaspora u Americi nije ništa lošija od drugih dijaspora. To znači da nema previše ljudi zainteresovanih i motivisanih za ozbiljan rad na lobiranju, bez ideoloških opterećenja, kao i da u našoj dijaspori ima poslovne nesloge. Nisu Srbi u tome ništa drugačiji od drugih. O tome se više može pročitati u knjizi autora ovog rada *Depeša Vašington*.²⁶

Formiranjem Srpskog kokusa u američkom Kongresu 2004. godine, gde je ključnu ulogu odigrala veza između naše ambasade i određenih kongresmena (od kojih većina i nema Srbe u svojim kongresnim distriktima), stvari su pokrenute većom brzinom. Ovaj kokus je omogućio da se glas Srbije čuje na Kapitolu hilu i da se više veoma štetnih rezolucija zaustavi, a one koje su pozitivne po Srbiju usvoje. Srpski kokus je u jednom momentu imao 35 članova i bio je bikameralan jer je imao i tri senatora u svom sastavu. To je retkost za američke prilike i pokazivao je brzo rastući uticaj ove grupe u Kongresu, koja nije bila svemoćna, ali je održana do danas.²⁷

Jedan uspešan, jedan neuspešan i jedan polovično uspešan lobi

1. Etnički lobi je uspešan u Kongresu ako ima dobru organizaciju po celoj Americi, naročito tamo gde žive ljudi porekla tog lobija. Ta organizacija mora da ih drži na stalnoj vezi, da ih usmerava, mobiliše i angažuje. Oni moraju ciljati članove Kongresa za konkretne aktivnosti, glasanje, pisanje rezolucija ili amandmana, pisama predsedniku SAD. Organizacija podrazumeva informacije o ljudima tog porekla u Americi, gde žive, u kojim izbornim distriktima, ko im je kongresmen, a ko senator. Potrebno je ljude uklopiti u politički život Amerike. Mora im se svima pružiti jasno uputstvo šta da govore kad zovu kancelarije kongresmena (najbolje u samom izbornom distriktu, jer ih svi članovi

²⁶ Borko Stefanović, *Depeša Vašington*, str. 49–53.

²⁷ *Isto*, str. 95–101.

Kongresa imaju), šta da traže konkretno od njih, kao i da ta aktivnost mora biti stalna.

2. Pored organizacije je neophodna vera u cilj i snažna motivacija da se pomogne matičnoj državi, tj. otadžbini. To pre svega znači da se ciljevi postavljaju realistično, na malom prostoru i što uže. Ciljevi ne mogu biti npr. „promena mišljenja SAD”.
3. Da bi neki etnički lobi bio uspješan mora da postoji kriza. Iako ovo zvuči možda surovo, bez krize nema ni pažnje, a ni zainteresovanosti američke administracije i Kongresa. Dakle, moraju da razumeju da je nešto problem, zašto to ugrožava Ameriku i ko su „dobri momci” u nekom sukobu. Nema uspešnog lobiranja ako se lobira za nešto što je previše udaljeno od američkog spoljnopolitičkog interesa ili civilizacijskih vrednosti i ako se žele držati beskrajna istorijska predavanja. Na primer, nema tog novca koji može u Vašingtonu postići pozitivan odjek o Iranu i potezima iranskih vlasti. Slična je stvar i sa Saudijskom Arabijom, koja daje ogroman novac svake godine na lobi firme.
4. Potrebno je vreme i upornost. Nema uspešnog etničkog lobiranja bez ovog elementa. Nijedan od navedenih uspešnih lobija, pre svega izraelski i jermenski, nisu uspjeli odmah. Bilo je potrebno nekoliko generacija lobista.
5. Lobi prodaje vrednosti, ne ideologiju i politiku. Ukoliko se približe američkom setu vrednosti etnički lobi će biti uspešniji. Nije čudo da je Izrael uspeo da ubedi Vašington da su oni jedina demokratija u regionu Bliskog istoka i da brane osnovne američke vrednosti. Danas skoro da ne postoji razlika između dve spoljne politike.
6. Svi etnički lobiji u Americi su lobiji „malih država”. To znači da su države koje su male i koje imaju probleme prinuđene da lobiraju i uposle sve kapacitete, ljudske (dijasporu) i materijalne, da bi postigle zaštitu svojih interesa pored giganta svetske politike i vojne moći kakva jeste Amerika. Srećne i velike države nemaju razvijene etničke lobije, a naročito velike sile za tim nemaju potrebu. Njihova moć i eventualna prevaga u ostvarenju interesa zavise pre svega od njihove snage, ne i od strateške lobističke delatnosti.
7. Nema uspešnosti lobiranja u Vašingtonu bez pune koordinacije sa diplomatsko-konzularnim predstavništvima matične države, uz izbegavanje angažovanja lobi firmi za ove poslove jer se pokazalo da su rezultati minimalni, neprimetni, a skupo plaćeni.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Avetisyan Suren, A Master Essay, *The Role of the Armenian Diaspora in the USA*, American University of Armenia, School of Political Science and International Affairs, Yerevan, 2013, p. 24.
- [2] Gregg Heather S., Working Paper #13, *Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the United States*, 2002, p. 10.
- [3] Kassab Hanna Samir, *Weak States in International Relations Theory*, Palgrave McMillan, New York, 2015, p. 127.
- [4] Marrar Khalil, *The Arab Lobby and US Foreign Policy*, Routledge, New York, 2008, p. 5.
- [5] Mearsheimer John J., Stephen M. Walt, *The Israel Lobby and US Foreign Policy*, p. 119.
- [6] Ness Immanuel, *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*, Volume Two, p. 600.
- [7] Stefanović Borko, *Depeša Vašington*, Dan graf, 2017, str. 49–53.
- [8] Tromblay Darren E., *Political Influence Operations*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2018, p. 124.
- [9] Zarifian Julien, *The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy*, Springer, New York, 2014, p. 507.

Borko Stefanović

ETHNIC LOBBIES IN THE US CONGRESS AND THEIR INFLUENCE ON DECISION MAKING

Abstract

The paper deals with three examples of ethnic lobbies in the US Congress, trying to determine more and less successful examples from the three mentioned. Israeli, Armenian and Serbian lobbies are being described. The author presents their activities, experiences, the scope of their activities in the Congress, but also clear indications of the path to take in order to achieve a successful lobby in the Congress and avoid the traps of unsuccessful examples, using empirical parameters and professional literature. The author was guided by the hypothesis that a successful lobby cannot be realized in Washington if there is no connection between the agile embassy of a given state in the USA, the organized diaspora and certain but achievable foreign policy goals of a state that wants to achieve diplomatic success in the USA and bring its interests closer to Washington. The second hypothesis highlights the weak effect of engaging lobby firms to exert the influence of a

particular state in Washington, with numerous unsuccessful examples. The conclusion of the author is that the best performance, along with breaking the stereotype about the monetary influence in the Congress, is certainly the persistent and organized work of the diplomatic mission in conjunction with the instructed and mobilized diaspora in the USA.

Key words

Lobby, Congress, AIPAC, Serbian Unity Congress.

Anita Burgund Isakov*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Violeta Marković

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Sanja Polić Penavić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Refleksije studenata socijalne politike i socijalnog rada u periodu vanrednog stanja izazvanog pandemijom Kovid-19 u Srbiji

Apstrakt

Pandemija virusa Kovid 19 dovela je do promena u svakodnevnicu ljudi i proizvela osećaje nesigurnosti i anksioznosti koji mogu imati negativne posledice na učenje i psihološko zdravlje studenata. Prelaskom na online nastavu na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, za studente socijalne politike i socijalnog rada uvedena je predispitna obaveza pisanja refleksivnih dnevnika sa ciljem da se identifikuju, prepoznaju i osveste sopstvene reakcije i doživljaji vezani za pandemiju i podstakne introspekcija i kritičko mišljenje studenata. Cilj rada je analiza dobijenih podataka radi dobijanja informacija o doživljaju studenata i reakcijama na pandemiju virusa Kovid 19 kako bi se stekle informacije o suočavanju sa situacijom pandemije ali i kreirale intervencije radi očuvanja i unapređenja mentalnog zdravlja studentske populacije. Primenjena je tematska analiza dnevnika u kojima su identifi-

* anita.burgund@gmail.com

kovane teme: odnos prema pisanju dnevnika, sagledavanje dobrih aspekata vanrednog stanja, porodični odnosi, variranje raspoloženja, odnos prema jelu i pripremi hrane, stvaranje strukture, razvoj kreativnosti, anksioznost, depresivna stanja, bes i strah. Rezultati ukazuju na značaj negovanja i očuvanja mentalnog zdravlja za dobrobit ljudi i na moguće pravce unapređenja praksi obrazovnih ustanova u kriznim situacijama.

Ključne reči

refleksija, refleksivni dnevnik, virus kovid 19, adaptacija, mentalno zdravlje, obrazovanje, studenti, socijalni rad

UVOD

Pandemija virusa Kovid 19 je od početka 2020. godine dovela do promene u svakodnevnicu mnogih ljudi širom sveta. Povećala je nivo stresa i proizvela osećaj nesigurnosti i anksioznosti kod ljudi, što može imati negativne posledice na njihovo psihičko zdravlje.

Mentalno zdravlje pomagača je izuzetno značajno u procesima globalnih kriza, poput ove pandemije. Ukoliko je ono dobro pomagači mogu podržati druge ljude na putu isceljivanja. Refleksija je ključni faktor profesionalnog razvoja pomagača. Predstavlja smisleno učenje u kome student pokušava da razume novo saznanje povezujući ga sa postojećim i obuhvata davanje smisla znanju i razumevanju koje smo već naučili.¹ Ona je „proces u kojem praktičari restrukturiraju interpersonalne teorije akcije koje donose sa sobom i koje utiču na njihov profesionalni život”.² Rezultat refleksivnog procesa je često razvijanje novih ideja pa se smatra višim tipom učenja.

Za refleksiju se vezuju tri koncepta. Prvi obuhvata refleksivnu situaciju koja podrazumeva oslanjanje na znanja koja imamo, kao i razmišljanje o tome šta čini problem i koje su strategije delovanja.³ Drugi je refleksija u trenutku, koja se odnosi na istovremeno razmišljanje o delovanju i upoznavanje sa problemom.⁴ To je samosvest o kojoj Eraut (Eraut) govori kao o meta-

¹ Jennifer Moon, *A handbook of reflective and experiential learning: theory and practice*, Routledge Falmer, London, 2004.

² Donald Schön, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think in Action*, Basic Books, New York, 1984, p. 353.

³ Donald Schön, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think In Action*, op. cit.

⁴ *Ibid.*

kogniciji.⁵ Treći se odnosi na refleksiju nakon delovanja⁶, koja se u praksi javlja kada se o praktičnom iskustvu diskutuje sa kolegama i/ili supervizorom, kao i tokom pisanja izveštaja o situaciji koja se desila⁷.

Postojanje svesti o unutrašnjim procesima suočavanja sa stresom i neizvesnošću i procesa njihovog prevladavanja je posebno značajno za pomagače. Od njih se očekuje da razumeju, podrže i pomognu ljudima u stanjima stresova, krize i trauma i da ih usmeravaju ka njihovim potencijalima u prevladavanju reaktivnih stanja. Da bi bili od pomoći drugima trebalo bi da budu fokusirani i stabilni, što podrazumeva da imaju razumevanje svojih unutrašnjih dešavanja i kontrolu nad njima.

Zaključci i odluke koje pomagači donose u svojim svakodnevnim aktivnostima u velikoj meri su zasnovane na prećutnom znanju.⁸ Praksa uključuje element ponavljanja, te se praktičar iznova i iznova susreće sa sličnim situacijama gde izvodi aktivnosti u velikoj meri spontano, bez prethodnih intelektualnih operacija. U situaciji pandemije sa kojom se srećemo svaka rutina je narušena, pa je elemenat koji se najčešće ponavlja postala – neizvesnost. Refleksija je dobar način za osveščivanje i suočavanje sa neizvesnošću, kao i za isprobavanje novih rutina koje treba uspostaviti u fleksibilnoj formi koja obezbeđuje dalji rast i razvoj potencijala.

U kontekstu obrazovanja za pomagačke profesije, posebno je značajno da studenti tokom studija nauče kako da očuvaju sopstveno mentalno zdravlje. U situaciji pandemije ono zavisi od njihovog fizičkog zdravlja, kapaciteta za suočavanje sa stresom i neizvesnošću, brige za svoje zdravlje, obrazovanje i bezbednost, kao i brige za zdravlje svojih bližnjih, koji su se možda već razboleli od virusa Kovid 19 ili koji mogu spadati u rizičnu grupu za oboljevanje. Studenti koji se nisu vratili u svoje gradove i zemlje mogu biti dodatno zabrinuti za zdravlje svojih porodica „kod kuće”. U ovim okolnostima kritičko promišljanje i refleksija daju dobru osnovu za razvoj i primenu efikasnih mehanizama za prevladavanje stresnih situacija. Primena refleksije u procesu učenja je veoma rasprostranjena kod pomagača širom sveta. Postoji niz aktivnosti osmišljenih za produbljivanje refleksije, koje se zasnivaju na generičkom okviru za refleksivno pisanje. Pisanje refleksivnog dnevnika podstiče

⁵ Michael Eraut, *How Professionals Learn through Work*, Unpublished paper, 2008. Available from: <http://surreyprofessionaltraining.pbworks.com/f/How+Professionals+Learn+through+Work.pdf> (Accessed July 10, 2020), pp. 1–29.

⁶ Donald Schön, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think In Action*, op. cit.

⁷ Pamela Trevithick, *Social Work Skills and Knowledge: A Practice Handbook 3rd edition*, Open University Press, Maidenhead, 2012.

⁸ Donald Schön, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think In Action*, op. cit.

proces učenja i usvajanja gradiva i unapređenja mentalnog zdravlja. Pokazano je da uvođenje refleksivnih aktivnosti u nastavni plan i program podržava razvoj kritičkog mišljenja ukoliko je refleksija dovoljno duboka.⁹

Kako bi se potakli na svesne postupke koji vode ka rastu dobrostanja, studenti završne godine studija socijalne politike i socijalnog rada (u daljem tekstu: SPSR) Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu dobili su zadatak da tokom vanrednog stanja povezanog sa pandemijom pišu refleksivni dnevnik. Cilj je bio da se prepoznaju i osveste sopstvene reakcije i doživljaji vezani za pandemiju i da se podstakne introspekcija i kritičko mišljenje studenata.

Dobijeni odgovori su u ovom radu analizirani sa ciljem da se dobiju informacije o suočavanju sa situacijom pandemije, ali i kreiraju intervencije radi očuvanja i unapređenja mentalnog zdravlja studentske populacije. Istraživačka pitanja kojima smo se vodili su: 1) Kako su studenti SPSR doživeli uvođenje vanrednog stanja izazvano pandemijom virusom Kovid 19?, 2) Sa kojim su se izazovima nosili studenti tokom pandemije?, 3) Kako su studenti prevazilazili stresove izazvane pandemijom?, 4) Kakav je bio odnos studenata prema budućnosti? i 5) Koje su naučene lekcije i dobiti od ove krize izazvane globalnom pandemijom?

METOD

Postupak prikupljanja podataka

Pandemija virusa Kovid 19 onemogućila je realizaciju nastave (vežbe i predavanja) po predviđenom planu, usled čega je za studente osnovnih studija SPSR Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu (FPN – UB) uvedena nova predispitna obaveza pisanja refleksivnog dnevnika u okviru vežbi na predmetima Savetovanje i socioterapija (SS) i Socijalni rad sa decom i mladima (SRDM) za studente upisane školske 2019/2020. na ovim predmetima. Prema nastavnom planu i programu oba predmeta su obavezna za studente IV godine osnovnih studija SPSR i realizuju se tokom letnjeg semestra. Studenti imaju mogućnost da biraju koje predmete će upisati da slušaju i u kojoj školskoj godini. Kako je u Republici Srbiji od 16. marta uvedeno vanredno stanje i sve nastavne aktivnosti su preusmerene na online nastavu, studenti su dobili zadatak da, od 21. marta do 6. maja (termin kada se studentima na oba predmeta završava nastava prema kalendaru FPN – UB za šk. 2019/2020), vode svaki dan refleksivne dnevnike koje će dostaviti u elektronskoj formi

⁹ Jennifer Moon, *A handbook of reflective and experiential learning: theory and practice*, Routledge Falmer, London, 2004.

saradnici na predmetu, najkasnije do 15. maja 2020. Dostavljanje refleksivnog dnevnika studentima je donosilo bodove za aktivno učešće na vežbama na oba predmeta. U periodu pisanja refleksivnog dnevnika manji broj studenata (N=3) je imao dilemu o formi refleksivnog dnevnika (veličina i način vođenja) i da li će im isti doneti bodove na oba predmeta.

Instrument prikupljanja podataka

Studenti su dobili uputstvo da, za svaki dan, u slobodnoj formi vođenja refleksivnog dnevnika, napišu datum i odgovore na tri pitanja: 1) Kako se osećaju u odnosu na celokupno stanje (fizički, psihički, socijalno)?, 2) Šta im je najveća impresija/utisak dana?, i 3) Kakvi su im planovi za dalje povodom osećanja i impresije? Naglašeno je i da je sve što napišu poverljivo i da se nigde neće navoditi njihova imena i prezimena, niti bilo koje druge lične karakteristike, a da će refleksivne dnevnike čitati samo saradnice na navedenim predmetima.

Uzorak

Inicijalni uzorak je obuhvatao sve studente koji su upisali barem jedan od dva pomenuta predmeta. Bilo je studenata koji su u isto vreme slušali oba predmeta (N=71), kao i onih koji su slušali samo jedan od predmeta (SS, N=21; SRDM, N=11). SS je školske 2019/20. godine slušalo ukupno 92 studenta, a SRDM 82. Ukupan broj studenata koji je bio na barem jednom od ova dva predmeta je bio 103. Do kraja zadatog roka, ukupno je refleksivni dnevnik dostavilo 80 studenata, dakle 77,7% inicijalnog uzorka. Od toga je 7,5% (N=6) studenata bilo muškog, a 92,5% (N=74) ženskog pola.

Obrada podataka

Primenjena je tematska analiza sadržaja refleksivnih dnevnika na osnovu teorije utemeljenja. Podaci su analizirani i post hoc kategorisani prema identifikovanim temama koje se ponavljaju u većini refleksivnih dnevnika studenata. Tematske celine nisu unapred definisane s obzirom na to da je istraživanje nastalo kao prirodni eksperiment u suočavanju sa pandemijom virusa Kovid 19, pa je priprema izostala.

Svaki odgovor je kodiran prema oznakama za pol (M ili Ž) i dobio je redni broj dnevnika koji je zabeležen prilikom čitanja materijala.

REZULTATI

Studenti su pokazali različit odnos prema zadatku pisanja refleksivnog dnevnika. Neki su bili u dilemi kako da obave zadatak, drugi su ga doživeli kao veliki teret pogotovo kada su dani prolazili bez sadržaja, dok je bilo i onih koji

su videli dobit od vođenja dnevnika u samoposmatranju i samorefleksiji, kao i u mogućnosti da pogledaju dnevnik nakon izvesnog vremena i da sagledaju koje su mehanizme koristili u suočavanju sa pandemijom. Ovaj zadatak im je bio drugačiji od drugih obaveza na fakultetu. Prihvatili su ga sa izvesnom bojazni i nesigurnošću da li je i u kojoj meri vođenje refleksivnog dnevnika dobro za njih. Neki studenti su u većoj meri pobrojavali šta su radili, drugi opisivali kako su se osećali tokom dana, pominjući i aktivnosti u kojima su učestvovali, a neki su više saopštavali o načinima na koje su doživljavali situaciju.

Dnevnik sam zadnji put pisala kad sam išla u osnovnu. I krila sam ga od same sebe čini mi se... Ne znam kako će ovo izgledati, jako mi je čudno, osećam se starom za ovo. (Ž22)

Pre svega, želim da Vam se zahvalim za ovaj zadatak, pisanje o tome kako se osećam i kako provodim dane mi je pomoglo, a posebno mi je drago što je nekome stalo da zna to. Čitajući ovaj dnevnik ponovo shvatila sam koliko se stvari događalo unutar mene i oko mene. (Ž5)

Prilikom čitanja refleksivnih dnevnika identifikovane su teme koje su se pojavljivale kod svih ili gotovo svih studenata. Te teme će biti u nastavku predstavljene, opisane i oslikane citatima iz dnevnika. S obzirom na to da su studenti pisali dnevnik tokom vanrednog stanja, sa tim što su počeli nedelju dana nakon proglašenja pa sve do poslednjeg dana, zajedničke teme su se odnosile na komentarisanje virusa i donetih mera zaštite, prepoznavanje osećanja u vezi sa izmenjenim funkcionisanjem koja variraju od sopstvenog straha do brige i straha za članove svoje porodice, različitih osećanja u vezi sa strahom i ograničenjima kretanja, anticipacijom budućnosti, do pozitivnih osećanja, samouvida, rasta, podsticanja kreativnosti i prepoznavanje dobiti od ovakve jedne krizne situacije. U svim radovima prepoznata je tendencija ka brizi prema najugroženijima, kao i tendencija za pomaganjem svim ljudima koji su u riziku od oboljevanja ili na drugi način ugroženi ovom situacijom. Kako se radi o studentima četvrte godine SPSR, tendencija ka empatiji i pomaganju, kao i tenzijama kod onih koji nisu mogli da budu u službi pomaganja, bila je očekivana. „Tako da je moj dan počeo kupovinom i raznošenjem namirnica po kraju. Uvek se lepo osećam kada pomognem drugima.“ (Ž34)

1) KAKO SU STUDENTI SPSR DOŽIVELI UVOĐENJE VANREDNOG STANJA IZAZVANO PANDEMIJOM

Kako je situacija sa vanrednim stanjem počela iznenada, a nije bilo ni indikacija koliko će da traje, izgleda kao da je većina studenata na početku tu situaciju doživela kao prinudni odmor. Sa druge strane, neizvesnost u trajanju ove situacije, kao i ozbiljnost i moguće posledice su činile ljude dosta uznemirenim. Na početku vođenja refleksivnih dnevnika zapažena je dualnost u

odnošenju prema uvođenju vanrednog stanja i u tom trenutku je bilo najveće reflektovanje i dobiti i strahova.

Pošto ću ceo dan provesti kod kuće, odlučila sam da pročitam knjigu koju sam planirala već duže vreme... Jako sam srećna što konačno imam vremena da se posvetim i nekim stvarima za koje nisam imala vremena. (Ž72)

Konstantno razmišljam kako će se odvijati ono, a kako ovo... Zapravo, nisam sigurna ni da li bih imala odgovor na pitanje kako bih ja želela da izgleda moja najidealnija situacija. (Ž12)

Svi studenti su beležili kako su. Neki su bili više fokusirani na zdravstveni aspekt, svi su izveštavali o mentalnom zdravlju, a pojedini su se osvrtni na celokupno stanje povezujući fizičko sa mentalnim zdravljem. Preokupacija virusom je proizvela kod pojedinaca da osećaju simptome virusa Kovid 19, s tim što su neki to uspeali da osveste. S obzirom na to da su opisani simptomi otežanog disanja, nedostatka daha i vrtoglavice slični simptomima napada panike, verovatno je kod jednog broja ljudi došlo do konfuzije usled preplavljenosti strahom. „Opterećujući svoj mozak, nekad imam osećaj da imam simptome virusa korone.“ (Ž34)

U svim refleksivnim dnevnicima pojavljivala se tema porodičnih odnosa. Kod studenata koji ne žive sa svojim roditeljima početak pandemije i vraćanje u roditeljski dom praćen je radošću usled ponovnog okupljanja i dobijenog vremena za porodične aktivnosti, ali i strahom od mogućnosti da zaraze roditelje usled boravka u kolektivnom smeštaju poput studentskih domova, kretanju u gradu i interakciji sa velikim brojem ljudi. Posebnu uznemirenost izazvala je hitnost iseljavanja iz studentskih domova i nemogućnost da studenti donesu odluku da li će i kada iseliti stvari. Ovo ih je i naljutilo i uplašilo, jer su strahovali da ne zaraze svoje roditelje, braću i sestre, babe i dede.

Na porodične odnose uticala je upućenost od koje su se odvikli oni koji sa roditeljima ne žive poslednje četiri godine. Iako su svi studenti provođenje vremena sa porodicom doživeli kao pozitivno iskustvo, nedostatak izbora u pogledu trajanja vremena i intenzivne upućenosti tokom policijskih časova dovele su do tenzija. Prvobitno ushićenje je praćeno i stresom i nervozom od konstantne upućenosti na roditelje tokom dužeg perioda i nemogućnosti da svoju energiju usmere van porodičnog sistema. Sve nezavršene situacije su se aktivirale i ponovo dovele do pojačanja tenzija i potrebe za razdvajanjem.

Ram Das je jednom rekao 'If you think you are enlightened, go and spend a week with your family' (Ako misliš da si prosvetljen, provedi nedelju dana sa svojom porodicom), ima istine u tome. (Ž45)

Ovo je sad vanredna situacija. Sa mojima sam 24h, sestri treba nje-na soba, meni treba privatnost... Volim ja njih, ali došlo je vreme da odrastem i da živim odvojeno. (Ž78)

2) IZAZOVI STUDENATA TOKOM PANDEMIJE

U svim dnevnicima zabeleženo je variranje raspoloženja, kako u toku dana tako i tokom nedelje. Studenti su opisivali da osećaju da im se iznenadno dešava „pad raspoloženja” ili pad energije. Neki studenti su ovo pripisivali sopstvenim reakcijama na Kovid 19, neki su analizirali promene u skladu sa uobičajenim načinom reagovanja, dok su neki imali potrebu da se povuku, pa im je u trenucima negativnog raspoloženja pisanje dnevnika izazivalo stres, jer ih je podsećalo na to kako se osećaju i da taj dan nisu ništa uradili, da se „ništa novo nije dogodilo”.

Prosto je neverovatno koliko raspoloženje varira. Na to ranije nisam toliko obraćala pažnju, ali sada daleko više osećam te promene, verovatno zato što smo u zatvorenom prostoru i što nema redovnih aktivnosti kao ranije. (Ž18)

Baš me je hvatala nervoza danas što ne mogu napolje. (Ž31)

U više od polovine dnevnika zabeleženo je prekomerno unošenje hrane, uglavnom slatkiša usled dosade i nezadovoljstva. Kod svih studenata koji su pojačano konzumirali slatkiše, a nisu bili fizički aktivni, pojavio se strah od prekomernog dobijanja telesne težine i nemogućnosti da se ponovo obuče garderoba nošena pre karantina. Kod onih koji su beležili više stresova i strahova pojavljuje se i veće uzimanje slatkiša i grickalica.

I dalje gledam seriju. I dalje jedem samo. Kraj aprila. Bolje je. (Ž23)

Juče sam patila zbog svoje fizičke transformacije i zbog farmerki u koje ne mogu da se uvučem, a danas ceo dan razmišljam koje torte da pravimo. Ovaj karantin je kao pms. (Ž18)

Tenzije su se reflektovale i na kapacitet za koncentraciju, pa su mnogi studenti prijavili da im je bilo izuzetno teško da se koncentrišu na učenje i bilo im je potrebno više vremena da otpočnu sa učenjem, kao i da istraju u obavljanju zahteva sa fakulteta.

Danas sam posle učenja preplakala jedno 3h bez razloga. Posle toga me bolela glava ceo dan. (Ž62)

Nikada ranije mi nije trebalo ovoliko vremena da nateram sebe da uzmem knjigu u ruke, ali danas sam to uspela i mogu reći da je to doprinelo tome da se malo trgnem i osećam korisno. (Ž55)

Negativna osećanja su opisana preko straha uglavnom za svoje bližnje, a nešto ređe i za sebe, letargije, nesanice, nervoze i tenzije. Loše raspoloženje je često bilo vezano za večernje časove, kao i za periode policijskog časa koji su trajali kontinuirano tokom nekoliko vikenda. Pojačana negativna osećanja javila su se kod onih studenata koji nisu želeli da se bave introspekcijom i osvešćuju kako su. Nesloboda i nemogućnost kretanja je izazivala umor i odsustvo energije za pokret. Letargija se vezuje za maratonsko gledanje serija i filmova, surfovanje internetom i spavanje preko dana.

Nedostatak životne i radne energije studenti su opisivali kao umor, a jedan broj je taj umor povezao sa karantinom, ograničenjem kretanja i slobode. Izgleda kao da je velika količina energije „curela” u adaptaciji na novonastalu situaciju u kojoj „samo” treba da ne rade ništa. Jedan broj studenata je čak osvestio da, iako nisu tipovi koji vole da se kreću, zabrana kretanja utiče na njih kao teret i sputavanje slobode.

Danas se nisam osećala dobro. Umor me je pratio od samog buđenja. (Ž39)

Ono što primećujem jeste da sam tokom čitavog perioda dosta umornija, iako nemam nekih posebnih obaveza i stalno sam u kući. (Ž22)

Posebno tužna i setna osećanja studenti su prijavljivali u nedostajanju kontakata i osoba sa kojima su navikli da provode vreme. Izveštavali su da im je najteže bilo tokom proslava rođendana i praznika koje su navikli da provode sa dragim ljudima, što u ovoj situaciji nije mogao biti slučaj. Studenti su pokazali setu prilikom svih rituala koje zbog novonastale situacije nisu mogli da ostvare, a koji se tiču poseta mestima, ljudima i svetkovinama. Nemogućnost posećivanja najbližih srodnika, baba i deda, a, sa druge strane, briga za njihovo zdravlje bila je iznimno velika. Nedostajanje fizičkih kontakata prilikom poseta i strah od mogućnosti zaražavanja proizveo je kod jednog broja studenata strah i ljutnju na sve one koji se ne pridržavaju epidemioloških preporuka i mera.

Nedostaju mi prijatelji, prošlo je već nekoliko nedelja od poslednjeg viđanja. Uprkos tome, pokušavam da se zadovoljim činjenicom da su dobro, da su zdravi i da ćemo se prvom prilikom videti i nadoknadi sve što smo jedni kod drugih propustili za ovo vreme. (M2)

Svi studenti su osuđivali ljude koje su imali prilike da vide uglavnom preko medija, koji se nisu pridržavali distance, nošenja maski i rukavica. Smatrali

su da ovi ljudi ugrožavaju zdravlje i bezbednost drugih i osuđivali su njihove postupke kao neodgovorne i nehumane. Najveći broj studenata je prijavio da ne namerava da napusti mere zaštite nakon prestanka vanrednog stanja, smatrajući da je virus Kovid 19 i dalje prisutan i osećajući nesigurnost i strah povodom naglih popuštanja svih mera.

Još uvek ne razumem kako ljudi ne shvataju ozbiljnost situacije. Kažu mi u gradu je prepuno ljudi, puni su parkovi, igrališta, ljudi šetaju kao da je redovno stanje a ne vanredno. Razmišljam gde im je disciplina, da li stvarno moramo da imamo tako stroge mere jer ne želimo da ostanemo u kući. (Ž56)

Studenti su prepoznali da negativna osećanja izazivaju i praćenja redovnog izveštavanja kriznog štaba, jer unose stres, nervozu i izazivaju osećaj nemoći da nešto promene. Usled navedenog, mnogi su prijavili da ne prate vesti i aktuelna medijska dešavanja. Gotovo svi su povezali osećanja pojačanog straha kao i ljutnje prema neodgovornim sugrađanima nakon medijskih saopštavanja. Nije zapaženo nijedno reflektovanje o širenju vesti koje sadrže uputstva i preporuke zaštite i prevencije sa društvenih mreža. Iako su studenti pisali o provođenju vremena na društvenim mrežama, o samom sadržaju tog vremena nisu izveštavali.

Od sve te priče kad god kinem ili se zakašljem uhvati me strah. Znam da zvuči blesavo al stvarno jedva čekam da prođe 14 dana od kako sam u samoizolaciji. (Ž16)

Vesti o virusu korona ne pratim više uopšte. Jedino mi je bitno da ukinu ovo više. (Ž33)

3) PREVAZILAŽENJE STRESOVA IZAZVANIH PANDEMIJOM

Oni studenti koji su uspevali da održe pretežno pozitivno raspoloženje tokom pandemije bavili su se samorefleksijom, introspekcijom i imali su jasnu strukturu u toku obavljanja dnevnih aktivnosti. Dobro su se osećali kada su vreme provodili na vazduhu u šetnji, sa kućnim ljubimcima ili dok su vežbali. Zadovoljstvo je povezano sa obavljanjem aktivnosti, uspehom u učenju i vremenom u prirodi. Oni koji su uspeali da prepoznaju i prihvate svoje osećanje u vezi sa virusom i načinom funkcionisanja osećali su se bolje.

Ostatak dana sam provela uobičajeno, s tim što mi je jutarnja šetnja ostavila baš prijatan i veseo osećaj. (Ž78)

Volim da razmišljam, maštam i trenutno imam vremena za to. Smatram da se tako osoba razvija i da tako upoznajemo sebe.

Počinjem više da prihvatam ideju pisanja dnevnika. Priznajem da me je bio strah od emocija. Osećam se sada jače i kao da više mogu da kontrolišem svoja osećanja. (Ž45)

Na opštu dobrobit i stabilno raspoloženje izgleda da je poseban uticaj imala duhovnost. Zapaženo je da su oni studenti koji su bili religiozni, ali i svi oni koji su bili u stanju da pronađu smisao ili svrhu i u ovim situacijama bili stabilnijeg raspoloženja, pozitivniji i ostvarivali su u većoj meri svoje postavljene ciljeve. Neki su duhovnost praktikovali preko religije, neki preko joge i meditacije, a bilo je i onih koji su svakodnevno posmatrali tok svojih misli i osveščivali kako su i koji su uzroci za nelagode. Duhovnost je povezana sa zahvalnošću i mogućnosti da se i u jednoj ovako ozbiljnoj i višestruko izazovnoj situaciji, zdravstveno, mentalno, ekonomski i socijalno sagledaju dobiti i prepoznata mogućnost za rast i razvoj.

Zahvalna sam Bogu na zdravlju i blagostanju svoje porodice i osećam se srećnom osobom zbog toga. Međutim, kada je u pitanju moje lično stanje, odjednom sam se osetila kako nemam čemu da se radujem. (Ž4)

Bilo je studenata koji su uspevali da zadrže optimističan stav bodreći sebe i oslanjajući se na sopstveni doživljaj uspeha.

Dan je nastavljen uobičajenim aktivnostima, čitanjem knjige i vežbama. Osećam se prilično dobro i zadovoljna sam kako sam iskoristila vreme tokom današnjeg dana. (Ž22)

Studenti su izveštavali da im druženje i socijalni kontakti prijaju, da im pomažu da razmene informacije i sagledaju percepcije svojih prijatelja i kolega. Ovo im pomaže da prepoznaju da su i drugi zabrinuti, da razmene strategije za suočavanje i prevazilaženje strahova, tenzija i nemoći koja je povezana sa virusom Kovid 19. Korišćenje informacionih tehnologija u cilju komunikacije sa prijateljima većini je značajno uticalo na povećanje optimizma. Većina studenata je prijavljivala novi vid druženja poput „virtuelne kafe” sa prijateljima kako bi održali kontakte na bezbedan način. Online predavanja su takođe bila značajna za studente jer su im omogućavala da naprave strukturu i kontakt sa kolegama i obavezama na fakultetu. Domaći zadaci i obaveze koje su obavljali omogućili su im da se ne odvoje od svih obaveza i da ostanu u toku sa informacijama i ispunjavanjem zadataka.

Značilo mi je što sam danas imala priliku da slušam profesorku preko Zooma. (Ž13)

Kasnije u toku dana sam imala vežbe preko Zooma... Prijalo mi je da popričam sa nekim koga dugo nisam videla jer se već duže vreme ne družim ni sa kim uživo. (Ž65)

Jedna od aktivnosti kojom su bili okupirani gotovo svi studenti (ovde je značajno napomenuti da su gotovo sve bile studentkinje N=74) bila je razvoj kulinarskih sposobnosti. Svi studenti su provodili vreme spremajući hranu za sebe i svoje ukućane, ovladavajući novim veštinama pripreme hrane. Neki su imali aspiraciju da vreme iskoriste da nauče da spremaju novo jelo, neki su osetili potrebu da pomognu u svom domaćinstvu, a neki su pripremali isključivo poslastice. Svi su prijavili radost i optimizam prilikom spremanja hrane za sebe i svoje ukućane.

Dok sam mesila bila sam srećna i jedva sam čekala da vidim da li će uspeti. (Ž23)

Mali broj studenata, tek 8,8% (N=7), objavio je da je naučio novu veštinu, jezik, ili razvio neki potencijal.¹⁰

4) ODNOS STUDENATA PREMA BUDUĆNOSTI

Odnos prema budućnosti je, prema navodima iz studentskih dnevnika, praćen više strahom i anticipacijom negativnih posledica, a u manjoj meri i nadom da će se stvari vratiti svojim regularnim tokovima i da će doći do stabilizacije virusa. Neki studenti su imali doživljaj da im je ova situacija pokazala koliko je vredna sloboda i zdravlje, a bilo je i onih koji ne vide boljitak jer se narod ne ponaša u skladu sa donesenim merama. Pokazali su strah i u odnosu na kapacitet da obave sve obaveze i polože predstojeće ispite u izmenjenim okolnostima. Jedan broj studenata se radovao povratku u studentske domove i životu u Beogradu, dok su drugi strahovali od mogućnosti zaraze. Utisak je da nijedan student nije dočekao kraj vanrednog stanja sa isključivo pozitivnim osećanjima, jer su uvideli da opasnost od virusa nije prošla. Neizvesnost je pojačana, jer ne osećaju da imaju kapacitet da preuzmu na sebe punu odgovornost za ispunjavanje svih obaveza a, sa druge strane, osećaju nemoć pred situacijom u kojoj ne mogu da dobiju garanciju zaštite. Jedan broj studenata je uvideo da nije samo višak vremena potreban za činjenje svih onih stvari za koje nikada nije dovoljno vremena, već je ključna motivacija i prioritet. Zapravo, utisak je većine studenata da je dobijeno vreme više protraćeno nego proživljeno, u nemanju dovoljno energije da se posvete novim stvarima. Iako je aktivnost

¹⁰ U ovo ne ubrajamo vežbanje u kuhinji i sporadično pokušavanje da se ovlada novim veštinama. Samo dosledno i temeljno ovladavanje veštinama i promene u tom pogledu su ispunjenje zadatka.

bila svedena na minimum, izgleda da je mentalna aktivnost i mehanizmi odbrane od straha, kao i pojačan stres, kreirao blokade u obavljanju aktivnosti za sve studente. Samo oni koji su u kontaktu sa sobom i koji koriste oprobane mehanizme rada na sebi uspeali su da sačuvaju stabilnost i osećaju i zadovoljstvo povodom ove situacije. Izostanak motivacije za promenom praćen je razočaranjem i još većom neaktivnošću.

Kod mene je prisutna neizvesnost i pitanje kada će se sve vratiti u normalu? Kada će sve biti kao pre, kada će totalno da iščezne strah od zaraze? Svaki dan se to pitam. (Ž56)

Pojava ovakve bolesti je znak da shvatimo da nismo gospodari svega što postoji na ovoj zemlji, da naučimo da cenimo rukovanje, zagrljaje, poljupce, kafe i druženje sa prijateljima. Jednostavno, trebalo je sve da se zaustavi, da prioritet ne budu novac i skupa kola, već porodica i prijatelji. (Ž77)

Vidim nadu, vidim slobodu koja će opet doći sutra, ali i strah da se ljudi ponašaju neodgovorno posle ukidanja vanrednog stanja. (Ž88)

DISKUSIJA

U ovom radu koristili smo refleksivni potencijal u svrhu samospoznaje i osveščivanja.

Pojava pandemije virusa Kovid 19 dovela je do potrebe za globalnom adaptacijom na novonastalu životno ugrožavajuću situaciju. Potpuno nova situacija i velika neizvesnost je kreirala prostor i za slobodu i za aktivaciju strahova istovremeno. Kako je pandemija zadesila sve zemlje na svetu, sigurno mesto ili mesto bez virusa je prestalo da postoji. Takođe, virus je na neki način izjednačio ljude u nemoći pa bi svi, bez obzira na njihov položaj, status ili mesto koje zauzimaju u društvu, mogli biti zaraženi. Ipak, pojedine grupe ljudi su zbog svog zdravstvenog stanja osetljivije i podložnije težim posledicama dobijanja ovog virusa. Pretpostavljamo da su oni koji su imali bližnjeg sa pojačanom osetljivošću ili sami imaju neku bolest ili stanje koje ih čini osetljivima bili podložniji osećanjima straha, ali tu vrstu informacija u ovom radu nismo prikupljali. Pandemija je neminovno dovela do promene u ljudskim interakcijama, uključujući i samoizolaciju i fizičku distancu koja može imati i posledice po mentalno zdravlje. Ovo uključuje strah, dosadu, uznemirenost, bespomoćnost, promene raspoloženja i nesanicu.¹¹

¹¹ Tharanya Arumugam, *Caring for your mental health during MCO*, New Straits Times, March 26, 2020. Available from: <https://www.nst.com.my/news/>

Nalazi su pokazali da je upotreba refleksivnih dnevnika korisna za razvijanje objašnjenja stresnog iskustva, reakcije, prepoznavanje emocija i postizanje odgovarajućeg pogleda na situaciju koji je u skladu sa emocijama i razmišljanjima studenata. Oni potvrđuju da refleksivno pisanje podstiče kritičko mišljenje i stvaranje metakognitivne svesnosti.¹² Najdublji nivo refleksivnog pisanja uključuje svesno uzimanje određenih perspektiva, povezivanje sa relevantnim prethodnim iskustvom, metakogniciju i uvažavanje šireg konteksta aktuelnih dešavanja.¹³ Potvrdilo se očekivanje da svakodnevno vođenje dnevnika sa ključnim pitanjima o osećanjima i prepoznavanju sopstvenih reakcija podstiče osveščivanje i prepoznavanje sopstvenih stanja i mehanizama konstruktivnog prevladavanja situacije. Nalazi su u skladu sa zabeleženim pozitivnim uticajem upotrebe dnevnika kod studenata na suočavanje sa stresorima i pozitivnim uticajem na motivaciju.¹⁴

Iščitavanjem dnevnika identifikovane su teme koje se javljaju u većini ili svim dnevnicima, a u pitanju su: odnos prema pisanju dnevnika, sagledavanju dobrih aspekata vanrednog stanja u pogledu usporavanja i odmaranja, porodični odnosi u vanrednom stanju, variranje raspoloženja, odnos prema jelu i pripremi hrane, stvaranje strukture, razvoj kreativnosti i potencijala, strah za sebe i druge, anksioznost, depresivna stanja, bes i iščekivanja i strah od neizvesnosti koju donosi budućnost.

Pokazalo se da se negativna stanja poput anksioznosti i depresije vrlo lako javljaju kod ljudi koji su u karantinu. Anksioznost se može javiti prva zbog nesigurnosti vezane za rizik od posledica virusa, dok se depresija može javiti kao posledica povećane anksioznosti. Simptomi anksioznosti i depresije uključuju nesanicu, gubitak apetita, nedostatak fokusa, prekomerno razmišljanje i preteranu zabrinutost¹⁵, kao što vidimo i u ovom istraživanju. Pokazalo se da samoća, koja je povećana u ovim okolnostima, ima negativan uticaj na

nation/2020/03/578414/caring-your-mental-health-during-mco (Accessed July 15, 2020).

¹² Michael Eraut, *How Professionals Learn through Work*, op. cit., pp. 1–29.

¹³ Jennifer Moon, *We seek it here... a new perspective on the elusive, activity of critical thinking: a theoretical and practical approach*, United Kingdom, The Higher Education Academy, 2005.

¹⁴ Cheryl Travers, "Unveiling a Reflective Diary Methodology for Exploring the Lived Experiences of Stress and Coping", *Journal of Vocational Behavior*, 2011, Vol. 79, No. 1, pp. 204–216.

¹⁵ James C. Ballenger, "Anxiety and depression: Optimizing treatments", *Primary Care Companion to the Journal of Clinical Psychiatry*, 2000, Vol. 2, No. 3, pp. 71–79.

obrazovanje i samim tim na psihološko blagostanje.¹⁶ Sa druge strane, bilo je i povoljnih izveštaja, u smislu da su karantinske mere omogućile ljudima da naprave pauzu od stresnog života i velikog broja obaveza, kao i da su dobili priliku da ojačaju porodične odnose i duhovnost.¹⁷

S obzirom na to da se ova situacija dogodila prvi put na globalnom nivou u modernom dobu, ne postoje izgrađeni mehanizmi prevladavanja ni lični ni kolektivni ni organizacijski, pa je mapiranje reakcija na novonastalu situaciju prvi korak u razumevanju i ko-konstrukciji novih mehanizama. Zapravo, adaptacija se dešava kao rezultat procesa suočavanja sa stresom.¹⁸ Procesi donošenja odluka i reagovanja su pod uticajem strategija prevladavanja stresa i kao takvi zaslužuju posebnu pažnju u kriznim situacijama. Vidimo da su studenti razmišljali o načinima prevladavanja i nastojali da se upoznaju sa krizom koliko su mogli kako bi razvili što efikasnije strategije suočavanja.¹⁹

Dok su prve dve faze refleksije po Dolaudu Šonu (Schön)²⁰ bile prisutne u refleksijama studenata, najmanje je bio prisutan treći koncept refleksije nakon suočavanja, koja se u praksi zapravo dešava u razmeni sa kolegama²¹, a da je gotovo svim studentima ova razmena kao vid podrške i supervizije od strane profesora i kolega bila najkorisnija.

Povoljni uticaji vere i duhovnosti za psihičku stabilnost, dobijeni u ovom istraživanju, u skladu su sa nalazima drugih istraživanja, koja su pokazala da su spiritualne prakse pozitivno povezane sa preživljavanjem, niskim krvnim pritiskom, manjim brojem bolesti, boljim kvalitetom života itd²². Autori sugerišu da postoji pozitivna veza između spiritualnih praksi i dobrog mentalnog

¹⁶ Francisco Jonathan de Oliveira Araújo, Ligia Samara Abrantes de Lima, Pedro Ivo Martins Cidade, Camila Bezerra Nobre, Modesto Leite Rolim Neto, "Impact of Sars-Cov-2 And its reverberation in global higher education and mental health", *Psychiatry Research*, Vol. 288, June 2020, 112977, pp. 1–2.

¹⁷ Hemavathi Shanmugam, John A. Juhari, Pritiss Nair, Ken S. Chow, Guan C. Ng, "Impacts of covid-19 pandemic on mental health in Malaysia: A single thread of hope", *Malaysian Journal of Psychiatry EJournal*, 2020, Vol. 29, No. 1, pp. 1–7.

¹⁸ Phebe Cramer, "Defense Mechanisms in Psychology Today Further Processes for Adaptation", *American Psychologist*, Vol. 55, No. 6, pp. 637–646.

¹⁹ Michael Eraut, *How Professionals Learn through Work*, op. cit., pp. 1–29.

²⁰ Donald Schön, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think In Action*, op. cit.

²¹ Pamela Trevithick, *Social Work Skills and Knowledge: A Practice Handbook 3rd edition*, Open University Press, Maidenhead, 2012.

²² Shibotosh Sen, Dipak Pal, Suprakas Hazra, Girish K. Pandey, "Spiritual health of students in government medical colleges of Kolkata and their coping skills in a crisis situation", *Indian journal of public health*, 2015, Vol. 59, No. 3, pp. 196–203.

zdravlja, a posebno samopouzdanja, asertivnosti i ređeg pojavljivanja simptoma depresije i anksioznosti. Ravnoteža između veština prevladavanja stresa utiče na zdravlje gde spiritualnost ima centralnu ulogu.²³ Nadalje, spiritualna komponenta kontinuirano pravi balans sa ostalim komponentama poput fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja. Zdrave spiritualne prakse, poput meditacije, opuštaju um i povećavaju koncentraciju u radu.

I ovo istraživanje je pokazalo da na prevladavanje depresivnih i anksioznih stanja povoljno utiče struktura i aktivnost koje, ako se sprovode svesno i sa fokusom, doprinose kreativnosti i inspiraciji, kao što je kuvanje, učenje novih veština, jezika ili razvoj drugih potencijala.

Rezultati analize refleksivnih dnevnika su pokazali da za opštu dobrobit i popravljane raspoloženja veliku zaslugu imaju socijalni kontakti i razmena, bez obzira da li su posredovani informacionim tehnologijama. Iako nije novost da je čovek *homo sociologicus*, izgleda da je u situaciji straha od virusa i pogrešno interpretirane preporuke o fizičkom distanciranju kao socijalnom, potvrđeno lekovito dejstvo socijalne razmene i podrške za smiraj i dobrostanje ljudi. Istraživanje u Italiji tokom izolacije pokazalo je da je percepcija usamljenosti i distresa bila izazvana strahom, nedostatkom kontakta i nesigurnošću u budućnost. Ova osećanja mogu potencijalno snažno uticati na mentalno blagostanje svake individue.^{24,25}

Uloga emocija u refleksiji i procesu učenja prisutna je od teme do rezultata učenja, jer predstavlja oblik neverbalnog učenja – „emocionalni uvid” koji se podupire refleksivnom aktivnošću.²⁶ U tome je značajna svest osobe o ulozi emocija i kako ona doprinosi ili utiče na procese razmišljanja ili pisanja. Jedna od teškoća je i to što emociju i njenu funkciju nije uvek jednostavno izraziti rečima²⁷, što smo mogli da vidimo i u analiziranim dnevnicima u segmentima u kojima su studenti beležili da ne znaju kako se osećaju.

²³ Shibotosh Sen, Dipak Pal, Suprakas Hazra, Girish K. Pandey, “Spiritual health of students in government medical colleges of Kolkata and their coping skills in a crisis situation”, *Indian journal of public health*, 2015, Vol. 59, No. 3, pp. 196–203.

²⁴ Andrea Fiorillo, Philip Gorwood, “The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice”, *European Psychiatry*, 2020, Vol. 63, No. 1, pp. 1–2.

²⁵ Julio Torales, Marcelo O’Higgins, Joao Mauricio Castaldelli-Maia, Antonio Ventriglio, *The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health*, International Journal of Social Psychiatry, 2020, Available from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0020764020915212> (Accessed 20 July 2020).

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Antonio Damasio, *The Feeling of What Happens – Body, Emotion and the Making of Consciousness*, Mariner Books, London, 2000.

Zadatak pisanja reflektivnog dnevnika dao je šansu studentima da svakodnevno pogledaju u sebe i da dođu u kontakt sa nekim neintegrisanim aspektima selfa. Brojni studenti su se suočili sa svojim strahovima. Stresne situacije aktiviraju veoma često prethodne neisceljene traume, dajući priliku da budu prepoznate, priznate i integrisane kao deo životnog iskustva iz kog može da se uči i raste. Oni koji nisu iskoristili tu mogućnost ostali su zarobljeni i zaustavljeni u ovoj globalnoj krizi i kreirali nove traume kojima treba novo mesto sigurnosti i vreme za otvaranje. Neaktivnost i odsustvo pokreta je protivno ljudskoj prirodi i zbog toga je i logično da doprinosi negativnim stanjima i raspoloženjima. Iako se strahovi kod studenata mogu smatrati adaptivnim u smislu da odgovaraju ugrožavajućoj situaciji, adaptibilnost je aspekt rezilijentnosti samo onda kada je praćena povećanjem fleksibilnosti, kreativnosti, ostvarivanjem i otkrivanjem potencijala. U suprotnom govorimo o potiskivanju, sputavanju i zaustavljanju razvojnih procesa. Zastoj u razvoju možemo uporediti sa zaustavljanjem daha kada se jako uplašimo, a nesvesno upravo to uradimo. Međutim, ukoliko zaustavimo disanje na duže vreme gubimo svest, a život bez svesti je daleko od čovekove istinske prirode i ostvarivanja samoaktuelizacije. Sa pojavom virusa Kovid 19 pojavila su se i istraživanja i brojni programi podrške koji su u svom fokusu imali rezilijentnost kao koncept, tj. poželjno stanje koje treba dostići tokom pandemije. Značajno je uvesti koncept rezilijentnosti kao ljudskog kapaciteta koji se može aktivirati u situacijama izazova i trauma kod svakog ljudskog bića. Ako na rezilijentnost gledamo kao na kapacitet koji se može aktivirati kod svih ljudi ili *magiju običnog*²⁸ možemo je odgovarajućim podsticanjem ostvariti kod svih koji su spremni da iz krize porastu. Ovako predstavljen koncept zahteva individualni pristup, kreativnost i fleksibilnost za koju je podnošenje neizvesnosti preduslov. Izgleda kao da je fleksibilnost istovremeno mogućnost da se realizuju planovi i zadaci bez rigidnog pridržavanja za isplanirano, kao i da se više puta ljudi reorganizuju i restrukturiraju svoje snage i resurse.

Ukoliko fleksibilnost, koja je povezana sa unutrašnjom stabilnošću i sigurnošću, nije dostupna kao mehanizam mogu se aktivirati brojni mehanizmi odbrane, koji su tu da zaštite čoveka od potpunog kolapsa, žrtvujući neki deo ličnosti. Ovi mehanizmi se kreću od negacije i potiskivanja, preko izolacije i regresije ka projekciji i intelektualizaciji, sve do sublimacije kao zrelog i konstruktivnog mehanizma za prevladavanje opasnosti. Koji mehanizam će se aktivirati zavisi od zrelosti osobe i od, do tada poznatog, reagovanja na situacije koje predstavljaju opasnost ili pretnju.

²⁸ Anna M. Masten, *Ordinary magic: Resilience in Development*, Guilford Press, New York.

Refleksivno pisanje koristilo je studentima kao efikasno sredstvo za učenje o sebi, svojim emocijama, ponašanju²⁹ i za rešavanje problema³⁰ proizašlih tokom pandemije virusa Kovid 19.

Ograničenja istraživanja

Iako se doprinosi ove analize ogledaju u razumevanju prirode ljudskih reakcija u suočavanju sa globalnim izazovima, značajno je napomenuti i nekoliko ograničenja. Jedno od ograničenja se odnosi na uzorak jer uključuje studente četvrte godine studija SPSR i samo šest učesnika muškog pola, te se dobijeni nalazi ne mogu generalizovati na sve mlade ljude. Studenti su dobili zadatak nakon uvođenja vanrednog stanja tako da prvih nekoliko dana (od 5 do 7) nisu obuhvaćeni ovim zadatkom, ni analizom.

Značajno je napomenuti da analiza nije obuhvatila osećanja i reakcije studenata u odnosu na njihovo prethodno iskustvo sa bolestima i sa prevladavanjem kriznih situacija, tako da se ne može zaključivati o ličnom rastu i mehanizmima odbrane, kao ni o njihovom sazrevanju. Takođe, nisu razmatrane reakcije u odnosu na izveštavanje medija o pogoršanju ili poboljšanju epidemiološke situacije, kao ni osećanja u vezi sa trajanjem policijskog časa i ograničenjem kretanja. Zapažena je tendencija porasta negativnih osećanja poput anksioznosti, depresivnosti i apatije za vreme dugih policijskih časova, ali ova tendencija nije dublje analizirana.

Još jedno značajno ograničenje je u pogledu same objektivnosti prikazane analize. U ovom istraživanju, možda više nego u drugim, prisutan je subjektivni ton istraživača koji su istovremeno i učesnici u doživljavanju i prevladavanju ove pandemije sa svojim studentima.

ZAKLJUČCI

Analiza refleksivnih dnevnika studenata SPSR pokazala je doživljaj i prirodu njihovih reakcija na suočavanje sa opasnošću i neizvesnošću tokom vanredne situacije izazvane virusom Kovid 19. Oni koji su imali izgrađene zrele mehanizme suočavanja i prevladavanja stresa bili su u stanju da sagledaju i potencijalne dobiti od svetske pandemije. Oni koji nisu imali unutrašnji lokus kontrole i kontakt sa sobom bili su prepušteni spoljašnjim nemirima, uplašeni, anksiozni i reaktivni pred opasnostima po život i zdravlje.

²⁹ Peter Elbow, *Writing without Teacher*, Oxford University Press, New York, 1973.

³⁰ Cynthia Selfe, Freydoon Arbabi, "Writing to learn: Engineering students journals", *Engineering Education*, 1983, Vol. 74, No. 2, pp. 86–90.

Rezultati upućuju na značaj negovanja i očuvanja mentalnog zdravlja za dobrobit ljudi u kriznim situacijama, ali i otvaraju pitanje: Šta obrazovne ustanove mogu da urade da pomognu i studentima i zaposlenima u očuvanju njihovog dobrostanja i kapaciteta za rad i razvoj? Jedna od mogućnosti je da se uspostavi radna grupa koja bi planirala i bavila se krizama proizašlim kao posledica pandemije. Radna grupa bi trebalo da uključuje ljude iz različitih oblasti u okviru univerziteta: akademike, zaposlene u ljudskim resursima, zdravstvene ustanove, studentske organizacije itd.

Rezultati sugerišu da je jedna od naučenih lekcija tokom pandemije potreba da univerziteti osnaže studente i zaposlene u povezivanju kroz društvene mreže i online platforme s akcentom na mentalno zdravlje. Trebalo bi redovno na zvanične platforme fakulteta objavljivati smernice za očuvanje zdravlja, a zaposleni (koji su stručni u tim oblastima) bi trebalo da imaju redovne online sastanke i predavanja na teme strategija prevladavanja stresa tokom pandemije. Važno je obezbediti studentima alternative u obavljanju predispitnih obaveza, praktične nastave i projekata i to tako što će zaposleni u konsultacijama sa studentima razvijati ove alternativne modele.³¹

Druga naučena lekcija je značaj usmeravanja aktivnosti tokom trajanja krize izazvane pandemijom na dve grupe intervencija: 1. intervencije usmerene na prevazilaženje straha od bolesti i njenih posledica, koju bi vodili lekari i psihološki savetnici, i 2. intervencije usmerene na prevazilaženje teškoća u adaptaciji, koju bi vodili socijalni radnici. Kako bi se obezbedio sveobuhvatni pristup i postigli pozitivniji efekti primene navedenih intervencija, one bi trebalo paralelno da se odvijaju. Pored toga, za ozbiljne probleme u mentalnom zdravlju trebalo bi da budu zaduženi klinički psiholozi i psihijatri.³²

FPN – UB preuzeo je brojne aktivnosti za prevazilaženje prepreka u održavanju nastavnih aktivnosti, kao i uspostavljanju tribina i online platforme za unapređenje i očuvanje mentalnog zdravlja. Značajno bi bilo da se buduća istraživanja bave efektima kreiranih intervencija, kao i preporukama za izradu novih usluga koje bi doprinele dobrostanju studenata i nastavnog osoblja.

³¹ Yusen Zhai, Xue Du, "Addressing collegiate mental health amid COVID-19 pandemic", *Psychiatry Research*, Vol. 288, June 2020, 113003, pp. 1–2.

³² Jun Zhang, Weili Wu, Xin Zhao, Whei Zhang, "Recommended psychological crisis intervention response to the 2019 novel coronavirus pneumonia outbreak in China: a model of West China Hospital", *Precision Clinical Medicine*, 2020, Vol. 3(1), pp. 3–8.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arumugam Tharanya, *Caring for your mental health during MCO*, New Straits Times, March 26, 2020. Available from: <https://www.nst.com.my/news/nation/2020/03/578414/caring-your-mental-health-during-mco> (Accessed July 15, 2020).
- [2] Ballenger C. James, "Anxiety and depression: Optimizing treatments", *Primary Care Companion to the Journal of Clinical Psychiatry*, 2000, Vol. 2, No. 3, pp. 71–79.
- [3] Corvo Elisabetta, De Caro Walter, "COVID-19 and Spontaneous Singing to Decrease Loneliness, Improve Cohesion, and Mental Well-Being: An Italian Experience", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2020, Vol. 12, No. SI, pp. 1–2.
- [4] Cramer Phebe, "Defense Mechanisms in Psychology Today Further Processes for Adaptation", *American Psychologist*, Vol. 55, No. 6, pp. 637–646.
- [5] Damasio Antonio, *The Feeling of What Happens – Body, Emotion and the Making of Consciousness*, Mariner Books, London, 2000.
- [6] De Oliveira Araújo Francisco Jonathan, De Lima Ligia Samara Abrantes, Martins Cidade Pedro Ivo, Bezerra Nobre Camila, Rolim Neto Modesto Leite, "Impact of Sars-Cov-2 And its reverberation in global higher education and mental health", *Psychiatry Research*, Vol. 288, June 2020, 112977, pp. 1–2.
- [7] Elbow Peter, *Writing without Teacher*, Oxford University Press, New York, 1973.
- [8] Eraut Michael, *How Professionals Learn through Work*, Unpublished paper, 2008. Available from: <http://surreyprofessionaltraining.pbworks.com/f/How+Professionals+Learn+through+Work.pdf> (Accessed July 10, 2020), pp. 1–29.
- [9] Fiorillo Andrea, Gorwood Philip, "The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice", *European Psychiatry*, 2020, Vol. 63, No. 1, pp. 1–2.
- [10] Jun Zhang, Weili Wu, Xin Zhao, Whei Zhang, "Recommended psychological crisis intervention response to the 2019 novel coronavirus pneumonia outbreak in China: a model of West China Hospital", *Precision Clinical Medicine*, 2020, Vol. 3, No. 1, pp. 3–8.
- [11] Masten M. Anna, *Ordinary magic: Resilience in Development*, Guilford Press, New York.
- [12] Moon Jennifer, *A handbook of reflective and experiential learning: theory and practice*, Routledge Falmer, London, 2004.
- [13] Moon Jennifer, *We seek it here... a new perspective on the elusive, activity of critical thinking: a theoretical and practical approach*, United Kingdom, The Higher Education Academy, 2005.
- [14] Schön Donald, *The Reflective Practitioner – How Professionals Think In Action*, Basic Books, New York, 1984.

- [15] Shanmugam Hemavathi, Juhari A. John, Nair Pritiss, Chow S. Ken, Ng C. Guan, "Impacts of covid-19 pandemic on mental health in Malaysia: A single thread of hope", *Malaysian Journal of Psychiatry EJournal*, 2020, Vol. 29, No. 1, pp. 1–7.
- [16] Selfe Cynthia, Arbabi Freydoon, "Writing to learn: Engineering students journals", *Engineering Education*, 1983, Vol. 74, No. 2, pp. 86–90.
- [17] Sen Shibotosh, Pal Dipak, Hazra Suprakas, Pandey K.Girish, "Spiritual health of students in government medical colleges of Kolkata and their coping skills in a crisis situation", *Indian journal of public health*, 2015, Vol. 59, No. 3, pp. 196–203.
- [18] Torales Julio, O'Higgins Marcelo, Castaldelli-Maia Joao Mauricio, Ventriglio Antonio, *The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health*, International Journal of Social Psychiatry, 2020. Available from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0020764020915212> (Accessed July 20, 2020).
- [19] Travers Cheryl, "Unveiling a Reflective Diary Methodology for Exploring the Lived Experiences of Stress and Coping", *Journal of Vocational Behavior*, 2011, Vol. 79, No. 1, pp. 204–216.
- [20] Trevithick Pamela, *Social Work Skills and Knowledge: A Practice Handbook 3rd edition*, Open University Press, Maidenhead, 2012.
- [21] Zhai Yusen, Du Xue, "Addressing collegiate mental health amid COVID-19 pandemic", *Psychiatry Research*, Vol. 288, June 2020, 113003, pp. 1–2.

*Anita Burgund Isakov
Violeta Marković
Sanja Polić Penavić*

REFLECTIONS OF SOCIAL POLITICS AND SOCIAL WORK STUDENTS DURING EMERGENCY STATE CAUSED BY THE COVID 19 PANDEMIC IN SERBIA

Abstract

The pandemic of the novel corona virus has led to changes in people's daily lives and has produced feelings of insecurity and anxiety that can have negative consequences for students' learning and psychological health. Upon switching to online teaching at the Faculty of Political Science, University of Belgrade, a pre-examination task of writing reflective diaries was introduced for students of social politics and social work on two subjects: Counseling and Socioterapy and Social Work with Children and Youth.

The aim of the task was to identify, but also recognize and raise awareness of reactions and experiences related to the pandemic and encourage introspection. The thematic analysis of 80 reflective diaries and selected topics were presented: attitude towards writing diaries, understanding the good aspects of the state of emergency, family relations, mood swings, attitude towards

eating and food preparation, creating structure, developing creativity, anxiety, depression, anger and fear. The results indicate the importance of nurturing and preserving mental health for the well-being of people and the possible directions for improving the practice of educational institutions in crisis situations.

Keywords

Reflection, reflective diaries, corona virus, adaptation, mental health, education, students, social work.

Danijela Pavlović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Značaj koncepta kulturno kompetentne prakse u Srbiji**

Apstrakt

Od svojih početaka, profesija socijalnog rada bila je usmerena na različitosti. Različiti ljudi u različitim sredinama suočavaju se sa različitim problemima. Taj diverzitet se kroz generacije usložnjava, potpomognut migracijama, ali i trendovima u razvoju kulture. Potreba da socijalni radnici budu sposobni da rade svoj posao sa pripadnicima različitih kultura je stalno rasla i svoj sadašnji oblik našla u konceptu kulturne kompetentnosti. Osnovna istraživačka namena ovog rada je da na konzistentan način prikaže šta koncept kulturne kompetentnosti predstavlja, ali i da ukaže na njegovu ulogu i značaj u praksi socijalnog rada u Srbiji. U radu će biti analizirane karakteristike kulturno kompetentnog profesionalca u socijalnoj zaštiti; razvoj kulturnih kompetencija; postupci kulturno kompetentne prakse; kulturni izazovi, nerazumevanje i konflikti u socijalnoj zaštiti Srbije. Nalazi ukazuju da postoje višestruke prepreke ovog pristupa, jer su određene manjinske grupe istorijski disproportionalno zastupljene kao korisnici socijalne zaštite.

Ključne reči

socijalni rad, kulturna kompetentnost, profesionalci, multikulturalnost, socijalna zaštita

* danijelapavlovicfpn@gmail.com

** Rad je napisan kao deo projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu“, broj projekta 179076.

UVOD

Prethodno poznat pod nazivima obrazovanje ili praksa u radu sa različitostima (diversity education or practice)¹, koncept kulturne kompetentnosti se razvio u jedan od kamena temeljaca odgovorne i efikasne prakse u socijalnom radu. Heydt i Šerman (Heydt, Sherman) naglašavaju njegovu ulogu u socijalnom radu poređenjem: ukoliko bismo posmatrali socijalnog radnika kao instrument pomagačkih profesija, kulturne kompetencije bi imale ulogu štimovanja instrumenta – njegovog podešavanja.² Tokom njegovog razvoja, smenjivali su se unutrašnji i spoljašnji faktori koji su na koncept uticali, te se on razvijao u različitim socijalnim kontekstima.

Srbija je multikulturalna i višenacionalna država u kojoj žive ljudi različitih kultura i nacionalnosti, jer istorijsko nasleđe, geografski položaj i političke okolnosti uzrokovale su kontinuirane migracije stanovništva. Nacionalne manjine u Srbiji razlikuju se po nacionalnoj emancipaciji, brojnosti, političkoj odgovornosti, društvenoj kohezivnosti, demografskim, etničkim i drugim karakteristikama.³ Prema podacima Popisa stanovništva Srbije iz 2011. godine, većinski deo naroda čine Srbi, skoro 6.000.000 ljudi, dok građane Srbije čine još i Mađari, oko 253.900, Romi, oko 147.600, Bošnjaci, oko 145.300, kao i Albanci, Vlasi, Bugari, Makedonci, Rumuni, Crnogorci, Hrvati i drugi, ali u znatno manjoj meri.⁴ Socijalna zaštita i socijalna politika jedne države formira se u skladu sa demografskim, socijalnim, ekonomskim i geopolitičkim faktorima. Uticaj globalizacije, aktuelni migracioni tokovi, kao i razvoj informacionih tehnologija otvorila su mnogobrojna pitanja o različitim kulturnim grupama. U Srbiji su aktuelne masovne migracije stanovništva iz regiona MENA (*Middle East and North Africa*), ali takođe, Srbija se suočava sa procesima demografskog starenja stanovništva, kao i „odlivom mozгова”. Ove okolnosti zahtevaju modifikovanje starih i prevazilaženje novih izazova u vezi sa pitanjima multikulturalizma u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti u Srbiji.

¹ Laura Carpenter, *The development of cultural competence model in social work practice and education*. St. Catherine University, University of St. Thomas 2016. Available from: https://sophia.stkate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1567&context=msw_papers; (Accessed October 15, 2019), p. 1.

² Margo J. Heydt and Nancy E. Sherma, "Conscious Use of Self: Tuning the Instrument of Social Work Practice with Cultural Competence", *The Journal of Baccalaureate Social Work*, Vol. 10. No. 2, 2005, pp. 27–30.

³ Nada Raduški, „Stanovništvo Srbije po nacionalnosti – popis 2011. godine”, *Socijalna misao – časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse*, br. 3, str. 91–105.

⁴ Republički zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013, str. 70.

Iako je poslednjih godina intenzivirana potreba primenjivanja kulturno kompetentne prakse, osnovno istraživačko pitanje ovog rada jeste da li praksa socijalnog rada ima teškoće da odgovori na potrebe korisnika iz različitih kulturnih grupa. Osnovna tvrdnja ovog rada je da su usluge socijalnih službi konstruisane kao univerzalne i „slepe” za različitost, ali i da ukaže na ulogu i značaj kulturno kompetentne prakse u socijalnom radu. Kako bi taj cilj bio ostvaren potrebno je, za početak, prikazati razvoj samog koncepta. Zatim je potrebno osvrnuti se na glavnu temu rada – prikaz koncepta u praksi socijalnog rada, što podrazumeva kako se definiše, primenjuje, ko ga opisuje, zašto je bitan i šta njegova primena u praksi znači za korisnike i zaposlene u sferi socijalnog rada. Zatim sledi analiza pravila i procedura uspostavljenih na nacionalnom nivou u sprovođenju kulturno kompetentne prakse, kao i teškoće njegove primene – probleme sa kojima se praktičari susreću u pokušaju da propisane smernice i standarde primene na kontakte sa korisnicima pripadnicima drugih kultura. Analiza će biti sprovedena u okviru istraživanja zakonodavnih propisa kojima se uređuje kulturno kompetentna praksa, kao i skorija istraživanja o sprovođenju ovog koncepta u praksi.

RAZVOJ KONCEPTA KULTURNO KOMPETENTNE PRAKSE

Kao preteča koncepta kulturne kompetentnosti u literaturi se najčešće navodi antropolog Edvard Hol (Edward Hall)⁵, koji je šezdesetih godina pisao o dubokoj kulturi, koju je smatrao za celinu nevidljivih aspekata jedne kulture. U to vreme, prema Holovim rečima, antropologija je bila pod uticajem psihoanalitičkih teorija i koristila se saznanjima i idejama psihoanalize u svojim konstrukcijama teorija i istraživanjima kulture. Iako je zaključiti da je Hol svoju inspiraciju za podelu kulture na vidljivu i nevidljivu našao u Frojdovoj metafori o santi leda, čiji je samo mali deo vidljiv iznad vode. Iako je ostatak ledene sante, ili pak kulture, nevidljiv posmatraču, to ne znači da se nevidljivo može zanemariti.

Ukoliko se vratimo malo dalje u prošlost i upoznamo se sa radom doktora Kartera G. Vudsona (Carter G. Woodson), pisca i istoričara poznatog pod nadimkom „otac crne istorije” i druge po redu osobe tamne boje kože koja je doktorirala na Harvardu, možemo naići na dugačije i ranije začetke razvoja koncepta kulturnih kompetencija. Naime, doktor Vudson je 1927. godine osnovao Društvo za izučavanje kulture i života crnaca, a pokrenuo je i manifestaciju pod nazivom „Nedelja crnačke istorije”, što je kasnije evoluiralo u

⁵ Jerome Hanley, *Beyond the Tip of the Iceberg: Five Stages Toward Cultural Competence*. Available from: <https://www.aacu.org/sites/default/files/files/hips/Beyondthetipoftheiceberg.pdf>; (Accessed December 7, 2019), p. 196.

„Mesec crnačke istorije”. Vudson se aktivno borio za prava pripadnika svoje rase, verujući da će im poznavanje sopstvene istorije i doprinosa koji su dali zajednici pomoći da se bolje osećaju u vezi sa sobom, druge grupe će ih više prihvatati, a to će dovesti do većeg prihvatanja između grupa i smanjenja rasizma.⁶ Vudson ističe koncept kulturne svesti. Što bolje poznamo sebe bolje ćemo razumeti svet oko sebe, a i svet će bolje razumeti nas.

Razvoj koncepta kulturne kompetentnosti je zavisio od socijalnog konteksta u kojem se razvijao i koji je predstavljao svojstveni teoretski okvir za razmišljanje o pitanjima kompetencija i za njihovu primenu u praksi. Tokom svog razvoja, socijalni rad je uvek ostvarivao kontakt sa kulturno drugačijim grupama, koje su činile manjinsku populaciju u raznim društvima, ali se menjao obrazac interakcije, odnosno menjao se odnos prema diverzitetu kao pozicija sa koje su socijalni radnici nastupali u susretu sa njima. Može se izdvojiti više faza odnosa prema diverzitetu sa kojima se menjalo značenje kulturnih kompetencija.

Lonac za stapanje. Ovaj termin (*melting pot*) se upotrebljava za opis takvog odnosa prema diverzitetnim manjinama koji podrazumeva potrebu za njihovim stapanjem sa dominantnom kulturom na nekom području. Zapravo, radilo se na tome da se manjine asimiluju sa većinskom populacijom, jer se smatralo da je to za njih najbolje.⁷ Asimilacija se može opisati kao „proces utapanja manjinskih grupa u većinsku kulturu, odnosno proces koji označava gubitak određenog kulturnog identiteta usled prisustva druge kulture”.⁸ Ovaj termin, dakle, podrazumeva da pripadnici manjinskih populacija gube neke od elemenata svoje kulture i usvajaju elemente dominantne. Pojam srodan asimilaciji je akulturacija, koji se takođe odnosi na prihvatanje nekih od stavova većinske kulture, ali bez odricanja od svoje.⁹ Ono što ostaje kao sličnost između ova dva procesa, ali i mnogih drugih u praksi sa manjinama, je činjenica da se zasnivaju na pretpostavljenoj bikulturalnosti manjina – sposobnosti pripadnika manjinske kulture da funkcionišu u dominantnoj kulturi, uz istovremeni život u sopstvenoj kulturi.¹⁰ Ovi fenomeni, koji se javljaju prilikom bliskog kontakta dveju kultura, zasnivaju se na interkulturalnom učenju,

⁶ Jerome Hanley, *Beyond the Tip of the Iceberg: Five Stages Toward Cultural Competence*. Available from: <https://www.aacu.org/sites/default/files/files/hips/Beyondthetipoftheiceberg.pdf>; (Accessed December 7, 2019), p. 1.

⁷ Laura Carpenter, *The development of cultural competence model in social work practice and education*, op. cit.

⁸ Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana Koprivica, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016, str. 16.

⁹ *Isto*, str. 15.

¹⁰ Jerome Hanley, *Beyond the Tip of the Iceberg: Five Stages Toward Cultural Competence*, op. cit.

koje Škorić i saradnici definišu kao „proces reagovanja na adaptivne zahteve koji rezultiraju iz interakcije sa novim kulturnim okruženjem”¹¹, dok je u Pojmovniku kulturno kompetentne prakse opisan kao „aktivno i proživljeno iskustvo dejstvovanja u nepoznatom kulturnom okruženju i prihvatanja određenih kulturnih obrazaca kao korisnih i vrednih”.¹² Interkulturalizam, u ovom smislu, podrazumeva korisnu društvenu razmenu u kojoj pojedinci različitih kultura uče jedni od drugima.

Perspektiva etničkih manjina razvila se početkom sedamdesetih godina, a prethodilo joj je donošenje Akta o ljudskim pravima 1964. godine, kojim se uvodi „pravna zaštita zasnovana na nediskriminaciji osoba po osnovu rase, boje, ili nacionalnog porekla”¹³ i koji praktično znači da će ukidanje neke prava po tim osnovama biti kažnjiva. To se odrazilo i na obrazovni kurikulum profesije socijalnog rada, pa su mnogi počeli da se bave istraživanjem i učenjem o pojedinim etničkim grupama, kako bi kurikulum zadovoljavao nove standarde. Krajem dekad, javio se niz manjinskih pokreta socijalne i političke prirode, od kojih su neki, takođe, iznosili zahteve za promenom obrazovnog sistema socijalnog rada i za širenjem kurikuluma tako da na bolji način obuhvata diverzitet u čijoj službi stoji.¹⁴

Kulturni pluralizam, kao posledica navedenih događaja, sa sobom nosi nove promene: stavlja se akcenat na „poštovanje ljudskih razlika i priznavanje kompleksnijih identiteta”¹⁵, tako što mu se priznaju još neke dimenzije: pored rase, etniciteta i roda, nalaze se i kognitivne i fizičke razlike i seksualna orijentacija. Ideje oformljene tokom tog perioda se osamdesetih godina uobličavaju u *multikulturalizam* – pokret zasnovan na setu ideja koje, opet, počivaju na priznavanju ljudskog dostojanstva i jednakosti ljudi. Multikulturalizam se može definisati kao „politički pokret, ideologija ili socijalno-politička praksa koja sugerše i prepoznaje da se društvo sastoji od različitih kulturnih grupa koje imaju ili treba da imaju isti društveni status”¹⁶. Pored jednakog društvenog statusa, ovaj pokret zagovara i pluralizam – zapravo, počiva na njemu, i to

¹¹ Marko M. Škorić, Aleksej J. Kišjuhas, Jovana J. Škorić, „Značaj kulturne kompetentnosti za socijalni rad”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XL–2, 2015, str. 195.

¹² Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana Koprivica, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, nav. delo.

¹³ Laura Carpenter, *The development of cultural competence model in social work practice and education*, op. cit.

¹⁴ *Ibid.*, p. 13.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana Koprivica, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, nav. delo.

na pluralizmu svih dimenzija identiteta. Kako navode Škorić i saradnici, neki od osnovnih izazova za razvoj multikulturalizma su etnocentrizam, ksenofobija, predrasude i zablude.¹⁷ *Interkulturalizam* se javlja kao „naslednik” multikulturalizma, a od njega se razlikuje prema tome što, umesto da samo uvažava druge kulture, on „ohrabruje kritički dijalog i prožimanje kultura, društvo u kojem pojedinci i grupe nisu samo kulturno senzitivni prema različitim kulturama, već građane koji su aktivni, angažovani i obogaćeni iskustvom stupanja u interakciju sa drugim kulturama i učenja od njih”.¹⁸ Na osnovu toga, može da se zaključi da interkulturalizam pruža prihvatljiviji pristup od konvencionalnog multikulturalizma. Drugim rečima, socijalni radnici treba da prevaziđu multikulturalizam u korist interkulturalizma.

KULTURNO KOMPETENTNA PRAKSA U SOCIJALNOM RADU

Mnogi društveni problemi potiču od nerazumevanja kulture, zbog toga je neophodno da praksa socijalnog rada u multikulturnim sredinama razvije kulturnu kompetentnost. Važno je razumeti razlike u načinu mišljenja, ponašanju, vrednostima i pretpostavkama u kulturno mešovitim okruženjima. Kako bi kulturno kompetentna praksa bila pravilno prikazana, treba poći od navođenja definicije (ili definicija) kulturne kompetentnosti; one nude osnovni uvid u to šta neka pojava obuhvata na koncizan i sveobuhvatan način, te postavljaju početni korak u prikazu koncepta. U Standardima i indikatorima za kulturnu kompetenciju, NASW navodi definiciju kulturne kompetentnosti, prihvaćenu od različitih autora: „Kulturna kompetentnost se odnosi na proces kojim pojedinci i sistemi stupaju u kontakt, efikasno i sa poštovanjem, sa ljudima svih kultura, jezika, klasa, rasa, etničkih pozadina, religija, duhovnih tradicija, imigrantskih statusa i drugih faktora diverziteta, na način koji prepoznaje, priznaje i uvažava vrednost pojedinaca, porodica i zajednica i štiti i čuva dostojanstvo svih”.¹⁹ Iako se u definisanju kulturne kompetentnosti najviše pažnje posvećuje rasi i etnicitetu, podjednako važno je da se inkorporiraju različita politička, istorijska, psihofizička, socioekonomska znanja i dimenzije stvarnosti. U tom smislu SAMHSA (Substance Abuse and Mental Health Service Administration) je definiše kao „kapacitet službe ili organizacije da razume i efektivno radi u saglasnosti sa uverenjima i praksama osoba iz razli-

¹⁷ Marko M. Škorić, Aleksej J. Kišjuhas, Jovana J. Škorić, „Značaj kulturne kompetentnosti za socijalni rad”, nav. delo.

¹⁸ Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana Koprivica, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, nav. delo.

¹⁹ “Standards and Indicators for Cultural Competence in Social Work Practice”, The National Association of Social Workers Publishing, Washington, 2015, p. 13.

čitih etničkih/rasnih/religioznih/socijalnih grupa ili seksualnih orijentacija. Ona (kulturna kompetencija) uključuje posedovanje znanja, veština i stavova koji omogućavaju službama i programima da razumeju pun kontekst klijentove trenutne i prošle socijalne situacije".²⁰ Na osnovu navedenih definicija može da se zaključi da kulturnu kompetentnost čine usluge podrške, kao i neke druge vrste pomoći koje se pružaju na način koji odgovara stavovima, verovanjima, ponašanju i jeziku klijenata sa njegovom maksimalnom participacijom. Skladno tome, ističe se važnost prakse socijalnog rada zato što ona uvažava kulturne različitosti i etičke principe koji se primenjuju u radu sa klijentom. O tome govori i shvatanje autora koji pod kulturno kompetentnom praksom u socijalnom radu smatraju „sposobnost sistema, službi i profesionalaca da na delotvoran i uvažavajući način pruže usluge ljudima različitih kultura, klasa, rasa, etniciteta, religijskog ili seksualnog opredeljenja, na način koji prepoznaje, podstiče i uvažava vrednost pojedinaca, porodica i zajednica, štiti i čuva njihovo dostojanstvo".²¹

Prema Etičkom kodu (u daljem tekstu Kod) NASW iz 1996. godine, „kulturno kompetentna praksa je etička odgovornost socijalnih radnika, kako na mikronivou, tako i na makronivoima intervencije".²² Svaki od principa koji je propisan Kodom se zasniva na jednoj od osnovnih vrednosti profesije socijalnog rada. U skladu sa vrednostima, propisano je šest glavnih principa, čija je svrha da budu osnova i vodič za akciju:

- 1) Primarni cilj socijalnog radnika je da pomogne ljudima u potrebi i da se bavi socijalnim problemima (vrednost: usluga);
- 2) Socijalni radnici se suočavaju sa socijalnom nepravdom (vrednost: socijalna praveda);
- 3) Socijalni radnici poštuju dignitet i vrednost svake osobe (vrednost: dostojanstvo i vrednost ljudi);
- 4) Socijalni radnici prepoznaju ključnu vrednost ljudskih odnosa (vrednost: važnost ljudskih odnosa);
- 5) Socijalni radnici se odnose sa poverljivošću (vrednost: integritet);
- 6) Socijalni radnik radi u oblasti za koju je kompetentan i razvija i unapređuje svoje profesionalno iskustvo (vrednost: kompetentnost).²³

²⁰ Substance Abuse and Mental Health Service Administration, (2017). *Addiction Counseling Competencies: The Knowledge, Skills and Attitudes of Professional Practice*. Available from: <https://store.samhsa.gov/sites/default/files/d7/priv/sma12-4171.pdf> (Accessed December 7, 2019), p. 172.

²¹ Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana Koprivica, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, nav. delo.

²² "Code of Ethics of the National Association of Social Workers", The National Association of Social Workers Publishing, Washington, 1996.

²³ *Ibid.*, p. 6.

Pored navedenih vrednosti, socijalni radnik bi trebalo da poseduje i kulturnu senzitivnost, odnosno da bude svestan da postoje razni životni stilovi, da ih poštuje i da svoje kompetencije razvija prilikom susreta sa osobama iz različitih kultura. Socijalni radnik bi trebalo da razume pogled na svet svojih klijenata koji dolaze iz različitih kulturnih miljea. Od velike važnosti jeste činjenica da socijalni radnik deli pogled sa svojim klijentima i razvije strategije i veštine koje su prikladne, relevantne i senzitivne. Takođe, treba da postoji i želja da se uči o drugima i da se ti drugi razumeju, čime bi bila prevaziđena subjektivna interpretacija ponašanja drugih ljudi, pogotovo stigmatizovanih i kulturno neprepoznatljivih grupa.

Standardi prakse koje Kod propisuje su, takođe, klasifikovani u šest grupa, ali prema drugačijem kriterijumu – prema nivou, odnosno kontekstu u kom se praksa odvija. Svaki od standarda se, zapravo, tiče određenog seta odgovornosti socijalnih radnika i svaki je dalje raščlanjen na konkretne pojedinosti koje obuhvata, sa ciljem da opširno postavljene kategorije budu što preciznije približene potrebama primene u praksi. Tih šest etičkih standarda se tiču:

1. Etičke odgovornosti socijalnih radnika prema klijentima;
2. Etičke odgovornosti socijalnih radnika prema kolegama;
3. Etičke odgovornosti socijalnih radnika u praktičnom setingu;
4. Etičke odgovornosti socijalnih radnika kao profesionalaca;
5. Etičke odgovornosti socijalnih radnika prema profesiji socijalnog rada;
6. Etičke odgovornosti socijalnih radnika prema širem društvu.²⁴

U okviru prve kategorije Koda, etičkih odgovornosti socijalnih radnika prema klijentu, bliže je obrađeno pitanje kompetencija, odnosno pravila za kompetentnu praksu, gde se kaže da socijalni radnik treba da „pruža usluge u granicama svog obrazovanja, treninga, licence, sertifikata, dobijenih konsultacija, iskustva pod supervizijom ili drugog relevantnog profesionalnog iskustva”.²⁵ Prema Kodu, socijalni radnici treba da budu u mogućnosti da razumeju kulturu i funkciju kulture za pojedinca i društvo; da imaju određeni opseg znanja o kulturi (kulturama) svojih klijenata; da pružaju usluge osetljive na kulturnu pripadnost ili orijentaciju; da steknu obrazovanje i razumevanje socijalnog diverziteta, ali i ugnjetavanja po osnovu različitih kulturnih determinanti.²⁶ U skladu sa etičkim standardima, važna stavka jeste način na koje organizacije i institucionalne sile mogu da unaprede ili unazade razvoj kulturnih

²⁴ “Code of Ethics of the National Association of Social Workers”, The National Association of Social Workers Publishing, Washington, 1996, p. 8.

²⁵ *Ibid.*, p. 3.

²⁶ *Ibid.*, p. 10.

kompetencija. Zato je potrebno razvijati nove politike, prakse, pravila i strukture unutar organizacija koje jačaju multikulturalnost. Da li to postoji u praksi može da se prikaže ukoliko se udaljimo od teorijskih, normativnih pojava oblika bavljenja kulturnim kompetencijama socijalnih radnika i osvrnemo se na praksu. Postoje tri dimenzije kulturno kompetentne prakse u socijalnom radu:

1. *Mikro dimenzija*: tiče se kontakta socijalnog radnika i klijenta;
2. *Mezo dimenzija*: tiče se organizacionog nivoa, odnosno pitanja da li određena organizacija ili ustanova sprovodi kulturno kompetentni tretman klijenata;
3. *Makro dimenzija*: bavljenje većih sistema pitanjima kulturne kompetentnosti; to uključuje donosioce politika i drugih rešenja, a takođe i obrazovne institucije prilikom njihovog izrađivanja obrazovnog kurikuluma za edukaciju socijalnih radnika.²⁷

Cilj socijalnog rada je da poboljša blagostanje ljudi i da omogući pozitivnu društvenu promenu putem stvaranja humanijih praksi i politike za ranjive i osetljive populacije. U skladu sa tim, socijalni radnik je dužan da postupa po etičkim pravilima i omogući integrisanje kulturne kompetentnosti u praksu socijalnog rada. Kao takva, kulturna kompetentna praksa je deo sklopa društvene sposobnosti i razvoja ličnosti koji je u vezi sa kulturnim identitetom i razumevanjem osnovnih verovanja kulture. Drugim rečima, kulturna kompetentnost je kulturno razumevanje problema (uglavnom) manjina koja se mogu iskoristiti radi pružanja adekvatnih intervencija u socijalnom radu.

KULTURNO KOMPETENTNA PRAKSA U SOCIJALNOJ ZAŠTITI U SRBIJI

Na teritoriji Srbije, kao i u zemljama u regionu postoji višedecenijsko iskustvo kod ljudi koje pokazuje da verska i etnička pripadnost mogu biti faktori progona i diskriminacije. Aktuelni migracioni tokovi, razvoj informacionih tehnologija i savremeni procesi globalizacije otvaraju mnogobrojna pitanja o susretu različitih kulturnih grupa. Ovi procesi podrazumevaju reformisanje starih i savladavanje novih teškoća i izazova koji su izazvani multikulturalizmom u socijalnoj zaštiti u Srbiji.

Garancija ljudskih i manjinskih prava regulisana je Ustavom Srbije (2006) i to na sledeći način: „Jemstva neotuđivih ljudskih i manjinskih prava u Ustavu služe očuvanju ljudskog dostojanstva i ostvarenju pune slobode

²⁷ Marko M. Škorić, Aleksej J. Kišjuhas, Jovana J. Škorić, „Značaj kulturne kompetentnosti za socijalni rad”, nav. delo.

i jednakosti svakog pojedinca u pravednom, otvorenom i demokratskom društvu, zasnovanom na načelu vladavine prava”.²⁸ Na taj način, regulisana je jednakost građana, zabrana diskriminacije, sloboda izražavanja nacionalnog identiteta, pravo na različitost, zabrana izazivanja rasne, verske i nacionalne mržnje, kolektivna prava nacionalnih manjina, dostojanstvo i slobodan razvoj ličnosti, pravo na slobodu i bezbednost i drugo. Važno je napomenuti i da „putem kolektivnih prava pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima vezanim za svoju kulturu, obrazovanje, obaveštavanje i službeni upotrebu jezika i pisma, u skladu sa zakonom”.²⁹

Zakonska rešenja promovišu jednakost, ali ne i način na koji se ona ostvaruje. Postavljeni su okviri za utvrđivanje sistemskih mehanizama, koji su neophodni za sprovođenje kulturno kompetentne prakse u socijalnoj zaštiti. Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) navodi „načelo poštovanja integriteta i dostojanstva korisnika” koje obuhvata i „uvažavanje njegovih moralnih, kulturnih i religijskih ubeđenja”³⁰; „načelo zabrane diskriminacije”³¹, „načelo najboljeg interesa korisnika”, što podrazumeva da se usluge socijalne zaštite pružaju korisniku „uvažavajući njegov životni ciklus, pol, etničko i kulturno poreklo, jezik, veroispovest, životne navike, razvojne potrebe i potrebe za dodatnom podrškom u svakodnevnom funkcionisanju”³²; „načelo dostupnosti i individualizacije”, putem kojeg se „usluge socijalne zaštite organizuju na način koji obezbeđuje njihovu fizičku, geografsku i ekonomsku dostupnost, uz uvažavanje kulturoloških i drugih različitosti”³³.

Kodeks profesionalne etike stručnih radnika socijalne zaštite Srbije (2015) u okviru „principa u obavljanju profesionalnih dužnosti” u Članu 10, koji se odnosi na „suprotstavljanje diskriminaciji”, navodi da stručni radnik ima „odgovornost da se suprotstavi diskriminaciji na osnovu bilo koje „lične, porodične ili grupne karakteristike kao što su uzrast, pol, ometenost, porodična, etnička, rasna ili kulturna pripadnost, bračni ili socio-ekonomski status, seksualna orijentacija, politička, religiozna ili druga uverenja, kao i druga svojstva po kojima se pojedinci i grupe razlikuju, a koja ih mogu dovesti u

²⁸ „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, Član 1.

²⁹ *Isto*, Član 75.

³⁰ „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24, Beograd, 2011, Član 24.

³¹ *Isto*, Član 25.

³² *Isto*, Član 26.

³³ *Isto*, Član 33.

neravnopravan položaj”.³⁴ Važno je spomenuti i odeljak „etičke odgovornosti stručnog radnika prema korisnicima” i Član 25, koji govori o „kulturnoj kompetentnosti i uvažavanju različitosti”, gde se navodi da stručni radnik treba da razume i prihvati kulturu i njen uticaj na ponašanje ljudi, ali ono što se posebno ističe jeste da stručni radnik treba da usavršava svoja znanja o kulturnim karakteristikama svojih korisnika i da uvažava razlike među ljudima.³⁵ Iako se u Kodeksu ističe usavršavanje znanja u ovom polju, mnogo je malo i obuka i javnih razgovora na ovu temu. Potreba za bavljenjem ovom oblašću se povećava od 2014. godine kada dolazi masovni priliv migranata iz Azije i Afrike, gde socijalna zaštita mora da odgovori na nove izazove. Sa druge strane, od tada, zakonodavni okvir nije promenjen, a nisu ni donete nove uredbe koje bi regulisale položaj migranata u socijalnoj zaštiti. Ovo otežava položaj i rad stručnih radnika u socijalnoj zaštiti.

U Članovima 27, 35. i 46. Kodeksa navodi se i kulturno osetljiva profesionalna granica u radu sa različitim korisnicima, takođe, omogućena je i supervizijska podrška stručnim radnicima koji rade sa korisnicima različitih kultura. Član 60, „angažovanje u zajednici”, ukazuje da je stručni radnik dužan da postupa preventivno tako da spreči diskriminaciju, eksploataciju ili dominaciju svake osobe ili grupe u okruženju u kom se nalazi. U kontekstu ovih načela ističe se uloga socijalnog radnika kao zastupnika interesa marginalizovanih grupa.³⁶

U Članu 7. Pravilnika o organizaciji, normativama i standardima rada centra za socijalni rad (2008) navodi se „zaštita od diskriminacije” u kojem je „centar dužan da zastupa interese i prava korisnika i da obezbedi jednak pristup uslugama za koje je nadležan svim građanima, nezavisno od etničkih, kulturnih, verskih, rodnih ili socio-ekonomskih razlika, invaliditeta i seksualne orijentacije”.³⁷ Takođe, značajan jeste i Član 64. u okviru sadržaja nalaza i stručnog mišljenja u kom se navodi i „pitanja kulture, religije, etničke pripadnosti i način na koji utiču na potrebe korisnika”.³⁸

Drugi važni dokumenti koji su relevantni za socijalnu zaštitu, kao na primer Pravilnik o licenciranju organizacija socijalne zaštite (2013) ili Pravilnik o hraniteljstvu (2008), ne bave se pitanjima kulturno kompetentne prakse

³⁴ „Kodeks profesionalne etike stručnih radnika socijalne zaštite Srbije”, *Komora socijalne zaštite*, Beograd, Član 10.

³⁵ *Isto*, Član 25.

³⁶ Miloslav Milosavljević, Miroslav Brkić, „Socijalni rad u zajednici”, *Republički zavod za socijalnu zaštitu*, Beograd, 2010, str. 63.

³⁷ „Pravilnik o organizaciji, normativama i standardima rada centra za socijalni rad”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011, Član 7.

³⁸ *Isto*, Član 64.

stručnih radnika. Tek od 2008. godine standardizovana dokumentacija i evidencija centara za socijalni rad uvodi opciju prikupljanja podataka o etničkom poreklu, maternjem i govornom jeziku korisnika usluga, ali često te rubrike ostaju nepromenjene, jer se stručni radnici suzdržavaju da postave pitanja vezana za kulturu i nacionalnost.³⁹ Takve situacije mogu dovesti do nerazumevanja potreba i problema korisnika, kao i do netačne evidencije, a sve zbog neprepoznavanja značaja kulturno kompetentne prakse u socijalnoj zaštiti.

Razna istraživanja u svetu su ukazala da praksa socijalnog rada ima teškoće i probleme da odgovori na potrebe korisnika iz različitih kulturnih grupa i nacionalnih manjina. Pojedinci, porodice, grupe, kao i zajednice koje nisu odgovarale određenoj grupi često su bile targetirane kao devijantne, izolovane i teške za saradnju. Istraživanja i analize pokazuju da su određene etničke, rase, jezičke manjine nejednako zastupljene kao korisnici usluga socijalne zaštite. Na primer, neke manjinske grupe su češće korisnici novčanih pomoći ili su zastupljeniji na rezidencijalnom i porodičnom smeštaju od drugih. Sa druge strane, neke druge usluge su njima manje poznate ili dostupne nego većinskoj populaciji. U Srbiji, jedno od retkih istraživanja koje se bavilo nejednakim postupanjem u praksi zaštite dece ukazalo je da je prisutan nesrazmerno veliki broj romske dece na alternativnom starenju, a stopa disproporcionalnosti iznosi 3,7.⁴⁰ To podrazumeva da romsko dete ima 3,7 puta veću šansu da bude deo sistema socijalne zaštite i da bude smešteno u rezidencijalnu ustanovu ili hraniteljsku porodicu od nekog drugog deteta. Ovo istraživanje je pokazalo da romska deca češće „bivaju data na smeštaj na mlađem kalendarskom uzrastu i da u manjoj meri odlaze u srodničke hraniteljske porodice nego ostala deca iz uzorka”.⁴¹ Rezultati istraživanja su pokazali da su romska deca pogođena većom stopom siromaštva i zanemarivanja, ali da njihove porodice ne dobijaju u istoj meri podršku i usluge socijalne zaštite kao druge porodice u Srbiji. Još jedan značajan podatak jeste da se kod romske dece dva puta češće predviđa dugotrajan smeštaj u hraniteljsku porodicu nego kod druge dece.

Kao što je već navedeno u radu, prema popisu iz 2011. godine živelo je 147.600 građana romske nacionalnosti.⁴² Ipak, kada se govori o ovoj populaciji,

³⁹ Nevenka Žegarac, „Kulturni diverziteti kao izazov za praksu socijalne zaštite u Srbiji”, u: Radomir Bogdanović (ur.), *VODIČ za kulturno-kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016, str. 13.

⁴⁰ Nevenka Žegarac, Marija Vučinić, Marko Milanović, „Deca romi na smeštaju u sistemu socijalne zaštite u Srbiji”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *U lavirintu socijalne zaštite – Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014, str. 219.

⁴¹ *Isto*, str. 227.

⁴² Republički zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013.

ne može da se isključi činjenica da su podaci nepotpuni, jer veliki broj Roma nije obuhvaćen popisom zbog nepostojanja ličnih dokumenata, a i zbog činjenice da ne žele da se izjasne da pripadaju romskoj nacionalnosti, što je karakteristično za manjinske grupe. Jakšić i Bašić uslove života romskih porodica u Srbiji opisali su u svom istraživanju kao „nehigijenska” ili „neformalna naselja”.⁴³ Nezaposlenost kod Roma je tri puta veća nego u opštoj populaciji, samim tim, više su zastupljeni u grupi siromašnijih, imaju nestabilne i poslove sa malom zaradom.⁴⁴ Ove okolnosti su otežale pristup javnim uslugama u socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, kao i u oblasti obrazovanja⁴⁵, što dovodi do izrazite socijalne isključenosti romskog stanovništva u Srbiji. Romi u Srbiji „su u višestrukom riziku od diskriminacije, kako zbog brojnosti tako i zbog drugih karakteristika koje ih čine osetljivim društvenim grupama”.⁴⁶ U centrima za socijalni rad ne evidentiraju se korisnici na osnovu nacionalne pripadnosti, tako da se Romi ne prepoznaju kao zasebna korisnička grupa u okviru programa centra za socijalni rad (CSR).⁴⁷ U okviru istraživanja „Procena efikasnosti lokalnih mehanizama socijalnog uključivanja Romkinja i Roma”, koje je sproveo Centar za istraživanje javnih politika 2012. godine, navedeno je da je rad CSR-a koristan za Rome i za rešavanje njihovih egzistencijalnih potreba kroz novčanu socijalnu pomoć i dečiji dodatak.⁴⁸ Sa druge strane, istraživački tim se suočio sa dilemom ispitivanja uspešnosti rada CSR-a, jer ukazuju da je u pojedinim centrima problematično prikazati uspešnost i tumačiti pokazatelje o broju korisnika sve dok su radno sposobni korisnici pod ingerencijom CSR-a.⁴⁹

Strani državljani su prepoznati kao korisnici usluga socijalne zaštite (punoletni strani državljani kojima je potrebna socijalna zaštita i maloletni strani

⁴³ Božidar Jakšić, Goran Bašić, „Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji”, Centar za istraživanje etniciteta, 2002.

⁴⁴ Nevenka Žegerac, Marija Vučinić, Marko Milanović, „Deca romi na smeštaju u sistemu socijalne zaštite u Srbiji”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *U lavirintu socijalne zaštite – Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*, nav. delo.

⁴⁵ *Isto.*

⁴⁶ Sandra Perić, „Antidiskriminatorna i antipotčinjavajuća praksa u socijalnom radu”, *Socijalna politika*, br. 2–3, str. 88–89.

⁴⁷ Branka Anđelković, Marko Obradović, Jelena Radoman, „Procena efikasnosti lokalnih mehanizama socijalnog uključivanja Romkinja i Roma”, Centar za istraživanje javnih politika, 2003, str. 7.

⁴⁸ *Isto.*

⁴⁹ *Isto.*

državljeni koji se kreću bez pratnje)⁵⁰, a CSR je nadležan za sprovođenje usluga i njihovo evidentiranje. U okviru istraživanja „Otvaranje dijaloga u lokalnim zajednicama između migranata i građana o međusobnoj toleranciji i nasilju”, koje je sproveo Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama Atina, uočeno je par poteškoća u ostvarivanju prava migranata u centrima za socijalni rad (Loznica, Subotica, Sremska Mitrovica, Šid, Lajkovac). Pre svega, „iz dostupnih godišnjih izveštaja centara se ne može proveriti učestalost ostvarivanja prava na ovaj vid pomoći u mešeno nadležnim centrima, jer strani državljani nisu posebno prepoznati u evidenciji...”⁵¹ Stručni radnici centara koji su ispitivani smatraju da bi u okviru svojih nadležnosti mogli migrantima da pružaju usluge kao što su usluge procene, savetovanje, planiranje, „međutim, u praksi se ove usluge ne obezbeđuju prvenstveno zbog nedostatka ljudskih kapaciteta, jezičkih barijera i nedostatka prevodioca”.⁵² Istraživanje je pokazalo da, uprkos dinamičnom radu i velikom broju migranata sa kojima dolaze u kontakt centri za socijalni rad u Loznici i Subotici, stručni radnici smatraju da je angažman u manjem obimu koji je propisan kao minimum obaveza.⁵³ Stručni radnici iz CSR-a u Sremskoj Mitrovici naveli su da „nemaju razvijene usluge za migrante u svojim lokalnim zajednicama”⁵⁴, dok u Šidu nemaju programe asistencije i usluge.⁵⁵ Takođe, stručni radnici u pet centara uključenih u istraživanje imali su dilemu u vezi sa svojom ulogom u detektovanju potencijalnih žrtava trgovine ljudima među migrantskom populacijom.

Iako NASW u okviru standarda za kulturnu kompetenciju pominje seksualnu orijentaciju, do danas u sistemu socijalne zaštite u Srbiji nije bilo razgraničenja koliko bi i kako trebalo da socijalni radnici primenjuju kulturnu kompetenciju u radu sa LGBT populacijom. Potreba postoji, zbog toga je neophodno definisati sadržaj kulturno kompetentnog pristupa u radu sa seksualnim manjinama. Rešavanje te potrebe može se postići s obzirom na postojeću kulturnu kompetentnu trilogiju, koja obuhvata stavove, znanja i veštine i posebno obratiti pažnju na rad sa seksualnim manjinama. Na osnovu

⁵⁰ „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24, Beograd, 2011.

⁵¹ Tijana Morača, „Migrantkinje i migranti u lokalnoj zajednici u Srbiji”, Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd, 2014, str. 48.

⁵² *Isto*, str. 51.

⁵³ *Isto*, str. 50.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Isto*.

navedenog, postavlja se pitanje koji su stavovi, znanje i veštine koje treba da stekne socijalni radnik kako bi efikasno radio sa LGBT populacijom?

Ovi podaci ukazuju da je pitanje kulture prepoznato, ali da stručni radnici nemaju kapacitete i resurse da određene mere sprovedu u delo. Pitanje kulture je veoma važno za socijalnu zaštitu Srbije i na osnovu toga treba sprovesti još detaljnija istraživanja kako bi se definisala odgovarajuća politika i neometano sprovodila praksa.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Od svog nastanka do danas koncept kulturnih kompetencija ostavio je značajan trag u teoriji i praksi socijalnog rada. Svaka ideja koja je nikla na ovom polju, bilo da je dolazila od pripadnika manjinskih kultura koji zahtevaju veće poštovanje svojih prava, bilo od teoretičara koji su se bavili kulturnim kompetencijama socijalnih radnika ili sa nivoa donosilaca politika i standarda, usmeravala je koncept ka potrebnim pravcima daljeg razvoja i unapređivala pojmovnike i obrazovne kurikulume iz oblasti kulturne kompetentnosti. Iako je ovaj koncept još uvek daleko od savršenosti, on je danas postao sastavni deo prakse u radu sa kulturnim diverzitetom i mnoge društvene grupe iz kojih dolaze klijenti socijalnih radnika su u njemu našle oslonac i potvrdu svojih prava. Mnoštvo donetih standarda, utvrđenih osnovnih principa i vrednosti dovelo je koncept do nivoa na kojem ima donekle čvrste temelje na kojima se dalje može razvijati. Ipak, može se ukazati na nedostatke, i to kako na teorijskom polju – prvenstveno nedostatak definicije i definisanog pravca razvoja koncepta, tako i na praktičnom.

Na osnovu svega navedenog u radu, može da se tvrdi da je kulturna kompetentnost zapravo kompetentnost u veštini, znanju i razumevanju kulturno relevantnih problema manjina, koje se mogu koristiti u radu sa klijentom radi pružanja kulturno odgovarajućih mera u socijalnom radu. Zato je neophodno da socijalni radnik u toku svog usavršavanja stekne određena kulturna znanja o čovečanstvu kao celini, grupi, porodici i individui, ali je važno i staviti akcenat na potrebu razvoja kulturnih kompetencija od samog početka obrazovanja socijalnog radnika. Sa druge strane, Lum naglašava da i socijalni radnici i klijenti treba da usavršavaju svoje kulturne kompetencije kroz proces saradnje i usmerenog dijaloga.⁵⁶ U skladu s tim, a pod okriljem ideje kulturne skromnosti, koja se može posmatrati kao okvir i smernica za razvoj kulturnih kompetencija, može se zaključiti da takav princip rada, koji podrazumeva aktivni dijalog radnika i klijenta, međusobnu razmenu znanja, stavova i iskustava,

⁵⁶ Doman Lum, *Culturally Competent Practice: A Framework for Understanding Diverse Groups and Justice Issue*, Brooks/Cole, Belmont, 2016, p. 42.

ali i uvažavanje kulture onog drugog, treba da predstavlja okosnicu profesije socijalnog rada.

Utvrđeno je da romska deca i njihove porodice ne dobijaju u istoj meri usluge i podršku socijalne zaštite u odnosu na druge porodice u Srbiji. Mnogi faktori utiču na „loš položaj” Roma u društvu, samim tim se povećava potreba za sprovođenjem mera, koje će poboljšati njihov položaj. Iako su korisnici usluga CSR-a u većini slučajeva Romi, oni su nevidljivi kao posebna grupa u radu CSR-a. Tako CSR ne vrši evidenciju, niti sistematski prati uspešnost programa kada je u pitanju socijalno uključivanje ove populacije. Nakon detaljne analize pravnog okvira utvrđeno je da nije razmatrano pitanje informisanja nacionalnih manjina koje se služe drugim jezikom. Opresivna praksa na nivou stručni radnik – korisnik primećena je kod postupanja stručnih radnika prema migrantima, jer su stručni radnici opterećeni brojem predmeta i, kako navode, nemaju dovoljno ljudskog resursa, kapaciteta, a i usluga koje bi pružali migrantima.⁵⁷

Problemi i konflikti navedeni u ovom radu idu u prilog potrebi daljeg istraživanja u cilju produbljivanja teorijskog i empirijskog znanja koncepta kulturne kompetentnosti kroz promociju dobre prakse. Da bi se efektivno uklonile prepreke i teškoće sa kojima se suočavaju pokušaji implementacije koncepta, potrebna je saradnja stručnjaka, kako teorijskih tako i onih sa praktičnog polja. Na ovaj način, kroz direktan kontakt i aktivnu uključenost, profesija socijalnog rada može doći do srži teškoća, ali i iz prve ruke da utvrdi dobre prakse, da ojača položaj i odnose svih društvenih grupa i da blagovremeno reaguje na promene koje se u njima dešavaju. Kulturne kompetencije ne treba posmatrati kao svojevrsnu „nadogradnju” socijalnog radnika koji je već „formiran”, već ih treba razvijati i oblikovati zajedno sa njim, tako da one od početka njegovog praktičnog delanja budu sastavni deo njegovog odnosa sa klijentima. Pored kulturnog znanja, veoma važna je i kulturna empatija, zato što u radu sa klijentima nisu dovoljne samo činjenice o njegovoj kulturi, već sposobnost razumevanja na emocionalnom nivou.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anđelković Branka, Obradović Marko, Radoman Jelena, „Procena efikasnosti lokalnih mehanizama socijalnog uključivanja Romkinja i Roma”, Centar za istraživanje javnih politika, 2003.
- [2] “Code of Ethics of the National Association of Social Workers”, The National Association of Social Workers Publishing, Washington, 1996.

⁵⁷ Tijana Morača, „Migrantkinje i migranti u lokalnoj zajednici u Srbiji”, Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd, 2014, str. 48.

- [3] Carpenter Laura, *The development of cultural competence model in social work practice and education*. St. Catherine University, University of St. Thomas 2016. Available from: https://sophia.stkate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1567&context=m-sw_papers (Accessed October 15, 2019).
- [4] Doman Lum, *Culturally Competent Practice: A Framework for Understanding Diverse Groups and Justice Issue*, Brooks/Cole, Belmont, 2016.
- [5] Hanley Jerome, *Beyond the Tip of the Iceberg: Five Stages Toward Cultural Competence*. Available from: <https://www.aacu.org/sites/default/files/files/hips/Beyondthetipoftheiceberg.pdf> (Accessed December 7, 2019).
- [6] Heydt Margo J. and Sherma Nancy E., "Conscious Use of Self: Tuning the Instrument of Social Work Practice with Cultural Competence", *The journal of Baccalaureate Social Work*, Vol. 10. No 2, 2005, pp. 25-40.
- [7] Jakšić Božidar, Bašić Goran, „Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji”, Centar za istraživanje etniciteta, 2002.
- [8] „Kodeks profesionalne etike stručnih radnika socijalne zaštite Srbije”, *Komora socijalne zaštite*, Beograd.
- [9] Miloslavljević Miloslav, Brkić Miroslav, „Socijalni rad u zajednici”, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd 2010.
- [10] Morača Tijana, „Migrantkinje i migranti u lokalnoj zajednici u Srbiji”, Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd, 2014.
- [11] Perić Sandra, „Antidiskriminatorna i antipotčinjavajuća praksa u socijalnom radu”, *Socijalna politika*, br. 2–3, str. 85–99.
- [12] „Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011.
- [13] Raduški Nada, „Stanovništvo Srbije po nacionalnosti – popis 2011. godine”, *Socijalna misao – časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse*, br. 3, str. 91–105.
- [14] Republički zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013.
- [15] "Standards and Indicators for Cultural Competence in Social Work Practice", The National Association of Social Workers Publishing, Washington, 2015.
- [16] Substance Abuse and Mental Health Service Administration, (2017). *Addiction Counseling Competencies: The Knowledge, Skills and Attitudes of Professional Practice*. Available from: <https://store.samhsa.gov/sites/default/files/d7/priv/sma12-4171.pdf> (Accessed December 7, 2019).
- [17] „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006.
- [18] „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24, Beograd, 2011.
- [19] Žegarac Nevenka, Kišjuhas Aleksej, Koprivica Ivana, *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016.

- [20] Žegarac Nevenka, „Kulturni diverziteti kao izazov za praksu socijalne zaštite u Srbiji”, u: Radomir Bogdanović (ur.), *VODIČ za kulturno-kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016.
- [21] Žegarac Nevenka, Vučinić Marija, Milanović Marko, „Deca romi na smeštaju u sistemu socijalne zaštite u Srbiji”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *U lavirintu socijalne zaštite – Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.
- [22] Škorić Marko M., Aleksej J. Kišjuhas, Jovana J. Škorić, „Značaj kulturne kompetentnosti za socijalni rad”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XL–2, 2015, str. 189–207.

Danijela Pavlović

THE IMPORTANCE OF THE CONCEPT OF CULTURALLY COMPETENT PRACTICE FOR SOCIAL WORK

Abstract

From its beginnings, the social work profession is focused on diversity. Different people in different environments face different problems. Throughout the generations, this diversity has become more complex, aided by migration and trends in cultural development. The need for social workers to be able to do their jobs with members of different cultures has steadily grown and found its present form in the concept of cultural competence. The main research purpose of this paper is to consistently present what the concept of cultural competence is, but also to point out its role and importance in the practice of social work in Serbia. This paper will analyze the characteristics of a culturally competent social care professional; development of cultural competences; culturally competent practices; cultural challenges, misunderstandings and conflicts in social protection of Serbia. The findings indicate that there are multiple obstacles to this approach, as certain minority groups have historically been disproportionately represented as beneficiaries of social protection.

Key words

social work, cultural competence, professionals, multiculturalism, social protection.

Miroslav Budimir*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Zaštita maloletnih migranata bez pratnje u Republici Srbiji – Predlozi za njeno unapređenje zasnovani na uvidima iz prakse

Apstrakt

Zaštita maloletnih migranata bez pratnje ima prioritet u odnosu na druge postupke u sistemu azila i socijalnoj i porodičnopravnoj zaštiti migrantske populacije u Srbiji. Cilj ovog rada je utvrđivanje glavnih problema i predloga mogućih unapređenja zaštite. Uvidi iz prakse zasnovani su na neposrednom učešću autora u socijalnoj, porodičnopravnoj i međunarodnoj zaštiti nepraćene i razdvojene dece izbeglica i drugih migranata u Srbiji. U radu su identifikovani glavni akteri i način funkcionisanja sistema zaštite, sa posebnim osvrtom na glavne probleme tog sistema. Predlozi za unapređenje zaštite zasnovani su na direktnim praktičnim uvidima u probleme u postupku zaštite koji su potvrđeni na mnogim pojedinačnim slučajevima.

Ključne reči

maloletni migranti bez pratnje roditelja, staratelja ili odgovorne odrasle osobe, međunarodna zaštita, socijalna zaštita, porodičnopravna zaštita, starateljstvo, smeštaj, trajna rešenja

* budimiroslav@gmail.com

UVOD

Evropska kriza prihvata, smeštaja i zaštite izbeglica i drugih migranata, koji najvećim delom dolaze iz zemalja Bliskog istoka, jedno je od ključnih pitanja u međunarodnim odnosima, unutrašnjim i spoljnim politikama evropskih zemalja od 2015. godine. Orvelovski izrazi „migrantska kriza” (*migrant crisis*) i „zemlje koje proizvode izbeglice” (*refugee producing countries*) od 2015. godine ušli su u masovan medijski i politički opticaj.

Od početka takozvane migrantske krize sredinom 2015. do februara 2019. godine na teritoriji Republike Srbije registrovano je više od milion migranata¹ koji su najvećim delom dolazili iz Sirije, Avganistana, Pakistana, Iraka, Irana i Bangladeša, i u manjem broju iz afričkih zemalja. Radi se o mešovitoj migraciji u kojoj se u grupama kreću izbeglice, tražioci azila, žrtve trgovine ljudima i drugi migranti. Odmah na početku krize u široj javnosti istaknut je problem razlike između prisilno raseljenih lica koja beže od rata i progona u zemljama svog porekla (uz upadljivo zanemarivanje pitanja osnovnog uzroka koji je doveo do ratova i progona u tim zemljama) i „ekonomskih migranata” koji svoje zemlje napuštaju dobrovoljno (zbog velikih socijalnih nejednakosti u dohotku i imovini unutar i između država) u potrazi za boljim životom u nekoj od bogatijih i razvijenijih zemalja Zapada.

Osim pravno-statusne razlike između izbeglica i migranata, u migrant-skoj populaciji postoje posebno ranjive kategorije ljudi. Pored starih lica, osoba sa invaliditetom, samohranih majki sa decom, trudnica i porodilja, maloletni migranti bez pratnje roditelja, staratelja ili odgovorne odrasle osobe (ili nepraćena i razdvojena deca) spadaju u najranjiviju kategoriju migrantske populacije, što potvrđuje Zakon o azilu i privremenoj zaštiti Republike Srbije iz 2018. godine.² Zaštita maloletnih migranata bez pratnje bila je od samog početka krize prioritet sistema socijalne zaštite Republike Srbije kada se radi o migrantskoj populaciji.

¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Srbija je odgovorno reagovala na migrantsku krizu čuvajući bezbednost svojih građana i poštujući osnovna ljudska prava migranata*. Dostupno preko: http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/aktuelno/aktivnosti/!ut/p/z1/fY1BDolwFAUPY1g2v0ihsGQjRiUaWYjkdLa2ptKOIIV4fIkHcPcmmcwDBi0wxxfz5MF4x-3Kd5Z156LO4gpvjzkd7iscYovTYKrPYFmenfXptuceHBwAPbfXnPmNY6sBCa9C-oToB1mYY3s7Hrpljx4qYLjEeZ9mJV1_rfM4vwUTISpoFrQNEdUaYFIzBXKCy0RFYTwTMcyeSQw9NXtC-VzND0!/ (Pristupljeno 18. novembra 2019).

² „Postupci po zahtevu za azil maloletnog lica bez pratnje, kao i drugi postupci koji se odnose na prava maloletnog lica bez pratnje imaju prioritet u odnosu na druge postupke.” „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, Član 12, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 4.

U ovom radu je razmotreno kako je, zahvaljujući koordiniranoj saradnji državnih institucija, agencija Ujedinjenih nacija, domaćih i međunarodnih organizacija civilnog društva, u Srbiji uspostavljen sistem međunarodne, socijalne i porodičnopravne zaštite maloletnih migranata bez pratnje. Cilj rada je identifikovanje glavnih problema i mogućih načina unapređenja tog kompleksnog sistema zaštite. Osnovni metodološki pristup korišćen u radu je posmatranje sa neposrednim učešćem autora u postupcima međunarodne, socijalne i porodičnopravne zaštite nepraćene i razdvojene dece izbeglica i drugih migranata u Srbiji, uporedo sa analizom sadržaja relevantne stručne literature, zvaničnih dokumenata Ujedinjenih nacija i zakona Republike Srbije.

MIGRANTI, IZBEGLICE, MALOLETNI MIGRANTI BEZ PRATNJE

Objašnjenje i razgraničenje osnovnih pojmova nije bitno samo zato što nam omogućava da mislimo jasno, već i stoga što kategorije koje ćemo definisati suštinski određuju živote ljudi.

Prema poslednjem *Rečniku migracije* Međunarodne organizacije za migracije (IOM) od 2019. godine, migrant je „krovni pojam, nedefinisan u međunarodnom pravu, koji odražava uobičajeno laičko razumevanje da je to osoba koja se kreće izvan svog uobičajenog mesta prebivališta, unutar države ili preko međunarodne granice, privremeno ili trajno, iz različitih razloga”.³ Prema IOM-ovom „inkluzivističkom” pristupu, migrant je svaka osoba koja se kreće „izvan svog uobičajenog mesta prebivališta” bez obzira na uzroke i okolnosti kretanja (koje može biti dobrovoljno, prisilno, legalno, neregularno, radno, cirkularno, spoljašnje, unutrašnje). Suština „inkluzivističkog” pristupa je u tome što se u pojam migrant uključuju izbeglice. Međutim, prema „rezidualističkom” pristupu, koji zagovara Visoki komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija (UNHCR), migranti su rezidualna kategorija koju čine oni koji menjaju svoje mesto prebivališta ali nisu izbeglice. Ukratko, prema „rezidualističkom” shvatanju, migranti nisu izbeglice i izbeglice nisu migranti.⁴

Rezidualističko stanovište ponekad se zagovara u kontekstu zaštite izbeglica, uz previđanje potencijalno štetnih posledica koje takav pristup može

³ “Glossary on Migration, International Organization for Migration (IOM)”, Geneva, 2019. Available from: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (Accessed November 19, 2019), p. 130.

⁴ Adrian Edwards, *Stav UNHCR: 'Izbeglica' ili 'migrant' – Šta je ispravno?*, UNHCR, Ženeva, 27. avgust 2015. Dostupno preko: <http://www.unhcr.rs/opste/razno/stav-unhcr-izbeglica-ili-migrant-sta-je-ispravno.html>, (Pristupljeno 19. novembra 2019).

imati u zaštiti drugih migranata.⁵ Zaštitu je potrebno pružiti mnogim migrantima koji nisu ni izbeglice niti čak tražioci azila. Na primer, veliki broj migranata koji su od jula 2015. godine smešteni u centre za azil, prihvatne i tranzitne centre Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije nisu ni izbeglice niti tražioci azila, ali se nalaze u nekoj vrsti tolerisanog boravka. Umesto „izraza 'izbeglice i migranti' kojim se implicitno odobrava rezidualističko stanovište” trebalo bi koristiti „izraz 'izbeglice i drugi migranti' kojim se odbacuje to stanovište”.⁶ Jer mešovita migracija podrazumeva masu „ljudi koji putuju zajedno, uglavnom na neregularan način, koristeći iste puteve i sredstva prevoza, ali iz različitih razloga. Ljudi koji putuju kao deo mešovite migracije imaju različite potrebe i profile, i mogu uključivati tražioce azila, izbeglice, žrtve trgovine ljudima, nepraćenu i razdvojenu decu, i migrante u neregularnoj situaciji”.⁷

Izraz „maloletni migrant bez pratnje” najbolje ilustruje i potvrđuje opravdanost inkluzivističkog pristupa u definisanju pojmova „migrant” i „izbeglica”. Sva nepraćena i razdvojena deca, koja su u Srbiju ušla od početka evropske krize prihvata, smeštaja i zaštite izbeglica i drugih migranata, uživala su odgovarajuću zaštitu sistema socijalne zaštite, sistema zbrinjavanja, smeštaja i pružanja pomoći Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije (KIRS), agencija Ujedinjenih nacija, domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija, u skladu sa Ustavom zagarantovanim pravima, bez obzira na to da li su bila izbeglice, tražioci azila ili drugi (neregularni i nedokumentovani) migranti.

Prema Zakonu o azilu i privremenoj zaštiti Republike Srbije od 2018. godine, „maloletno lice bez pratnje je stranac koji nije navršio 18 godina života i koji prilikom ulaska u Republiku Srbiju nema pratnju roditelja ili staratelja, niti odrasle osobe koja je odgovorna za njega ili koji je nakon ulaska u Republiku Srbiju ostao bez pratnje roditelja ili staratelja ili pratnje odrasle

⁵ „UNHCR tvrdi da etiketa 'migranti' može imati 'ozbiljne posledice po živote i bezbednost izbeglica'. Ali Služba za komunikacije i javno informisanje UNHCR-a istovremeno promoviše shvatanje 'migranta' koje ima upravo taj životno rizičan ishod.” Jørgen Carling, *Refugee Advocacy and the Meaning of 'Migrants'*, Prio Policy Brief02–2017, The Peace Research Institute Oslo (PRIO), Oslo, 2107. Available from: <https://www.prio.org/utility/DownloadFile.ashx?id=326&type=publicationfile> (Accessed November 19, 2019), p. 1.

⁶ *Ibid.*, p. 1.

⁷ “Glossary on Migration”, International Organization for Migration (IOM), Geneva, 2019. Available from: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf; (Accessed November 19, 2019), pp. 139–140.

osobe koja je odgovorna za njega”.⁸ Novina u odnosu na prethodni (prvi) Zakon o azilu iz 2008. godine, koji je poznavao samo pojam „maloletnik bez pratnje”,⁹ jeste uvođenje pojma „maloletno lice odvojeno od roditelja” koje prilikom ulaska u Republiku Srbiju (ili nakon ulaska u nju) nema pratnju roditelja ili staratelja, „ali nije nužno i bez pratnje drugih rođaka, a na koje se primenjuju odredbe ovog Zakona koje se odnose na maloletno lice bez pratnje”.¹⁰ Najpotpuniji izraz za nepraćenu i razdvojenu decu koja se kreću putevima mešovitih migracija jeste „maloletni migranti bez pratnje roditelja, staratelja ili odgovorne odrasle osobe”. Kao sinonim za taj duži i precizniji izraz u ovom radu je korišćen kraći termin: maloletni migranti bez pratnje.

ZAŠTITA MALOLETNIH MIGRANATA BEZ PRATNJE U REPUBLICI SRBIJI

Zaštita maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji uključuje brojne aktere, a sam postupak zaštite odvija se uporedo na tri nivoa: međunarodnom, porodičnopравnom i socijalnom (uključujući zdravstveni i obrazovni nivo). Usled potrebe za usklađivanjem uloga, ovlašćenja i procedura postupanja velikog broja aktera uključenih u zaštitu maloletnih migranata bez pratnje, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, u konsultacijama sa organizacijama članicama globalne Radne grupe za zaštitu dece (*Child Protection Working Group*), u martu 2016. godine sačinilo je dokument pod nazivom *Standardne operativne procedure* (SOP) kojim se „utvrđuju procedure zaštite primerene kontekstu masovnih migracija; definišu uloge aktera na terenu i postiže sistemski odgovor vladinog i nevladinog sektora; usmerava aktivna pažnja svih službi na najugroženiju decu; formulišu indikatori za brzo identifikovanje dece u riziku; definišu linije komunikacije između različitih aktera na terenu u procesu procene rizika i potreba dece; i definišu koraci u postupku donošenja odluke o najboljem interesu deteta i obezbeđivanju pomoći i podrške”.¹¹

⁸ „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, Član 2, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 2.

⁹ „Maloletnik bez pratnje je stranac koji nije navršio 18 godina života i koji prilikom ulaska u Srbiju u Srbiju ili je, nakon ulaska u nju, ostao bez pratnje roditelja ili staratelja.” „Zakon o azilu”, Član 2, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 109, Beograd, 2007, str. 2.

¹⁰ „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, Član 2, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 2.

¹¹ Lidija Milanović, Miroslava Perišić, Marija Milić, „Standardne operativne procedure: zaštita dece izbeglica/migranata”, Ideas, Beograd, 2016, str. 8.

Mesečni sastanci Radne podgrupe za zaštitu dece (*Child Protection Sub-Working Group*) u prostorijama Unicefa u Beogradu imaju za cilj identifikovanje i rešavanje gorućih problema u zaštiti dece izbeglica i drugih migranata, razmenu informacija i unapređenje komunikacije između aktera iz državnog i nevladinog sektora i agencija Ujedinjenih nacija koji su prisutni na terenu na svim glavnim rutama kretanja i mestima boravka maloletnih migranata u Srbiji.

Postupak zaštite počinje otkrivanjem, identifikovanjem i upućivanjem ranjive nepraćene i razdvojene dece na terenu. Teren su rute i prostori po kojima se kreću, okupljaju i zadržavaju veće mešovite grupe migranata obično sastavljene od punoletnih migranata i maloletnih migranata bez pratnje. Prilikom preliminarne identifikacije „ključni kriterijumi za reagovanje su uzrast deteta i zdravstvena ugroženost deteta i/ili roditelja, odnosno odgovorne odrasle osobe. Kada je u pitanju uzrast deteta, kao prvi kriterijum koristi se uzrast od 14 godina (granični uzrast), što je vezano za određenje poslovne sposobnosti deteta prema Porodičnom zakonu Republike Srbije”.¹²

Glavni akteri u radu na terenu na prvoj liniji kontakta sa maloletnim migrantima bez pratnje su policija, organ starateljstva, Komesarijat za izbeglice i migracije, organizacije civilnog društva i agencije Ujedinjenih nacija za zaštitu izbeglica i drugih migranata.

Ministarstvo unutrašnjih poslova preko svojih organizacionih jedinica Uprave policije, Uprave granične policije i njenih službi: Odeljenja za strance i Odseka pogranične policije za strance, suzbijanje ilegalnih migracija i trgovine ljudima, otkriva i identifikuje decu koja putuju bez roditelja ili staratelja, ili su odvojena od njih, upućuje ih u centre za azil i obaveštava organ starateljstva koji dalje postupaju u okviru svojih nadležnosti.

Međunarodne i domaće organizacije civilnog društva (OCD) učestvuju u postupku otkrivanja, identifikacije, pružanja pomoći i podrške deci u riziku kojoj je neophodna zaštita sistema. OCD su dragocen resurs koji dopunjuje kapacitete sistema zaštite dece u vanrednim situacijama. Terenski radnici OCD „identifikuju decu kojoj je potrebna podrška, primenjujući definisane postupke opservacije i procene putem primene indikatora i na druge načine; obezbeđuju podršku i drugu potrebnu pomoć detetu na terenu do uključivanja terenskog socijalnog radnika; učestvuju u radu tima za dete na terenu i preuzimaju određene aktivnosti po planu rada staratelja”.¹³

Organ starateljstva je preko svojih terenskih socijalnih radnika prisutan na terenu 24 sata dnevno 7 dana u nedelji. Organ starateljstva može odmah po otkrivanju deteta u povećanom riziku preduzeti neophodne postupke koordinacije

¹² Lidija Milanović, Miroslava Perišić, Marija Milić, „Standardne operative procedure: zaštita dece izbeglica/migranata”, Ideas, Beograd, 2016, str. 23.

¹³ Isto, str. 68.

i procene, i po potrebi realizovati neodložnu intervenciju radi zaštite interesa deteta. Terenski socijalni radnik nema pravo da vrši javna ovlašćenja, to jest da vodi slučaj, da bude postavljen za staratelja i da potpisuje službene dokumente. Terenski socijalni radnik vrši identifikaciju ranjive dece, prvenstveno dece u visokom riziku, i koordinira podršku detetu do dolaska stručnog radnika centra za socijalni rad. Odmah po otkrivanju i identifikovanju, organ starateljstva hitno upućuje najranjiviju nepraćenu i razdvojenu decu uzrasta ispod 14 godina, devojčice bez pratnje uzrasta do 16 godina i nepraćenu i razdvojenu decu predškolskog uzrasta u ustanove socijalne zaštite za smeštaj dece koje u svom sastavu imaju organizacione jedinice za smeštaj i zaštitu maloletnih migranata bez pratnje.

Komesarijat za izbeglice i migracije (KIRS) nadležan je za smeštaj, zbrinjavanje, pružanje podrške i distribuciju pomoći migrantima. KIRS takođe ima svoje radnike na terenu koji su u stalnom kontaktu sa ostalim akterima. U posebno određene centre za azil i prihvatne centre KIRS-a upućuju se i smeštaju stariji maloletni migranti bez pratnje uzrasta iznad 14 godina koji nisu u visokom riziku.

Agencije Ujedinjenih nacija, UNHCR, Unicef i IOM, kao ključni akteri u oblasti međunarodne zaštite izbeglica i drugih migranata, svojom organizacionom mrežom, stručnim znanjem, iskustvom i materijalnim sredstvima najviše doprinose unapređenju kvaliteta sistema zaštite maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji.¹⁴

OSNOVNI PROBLEMI U ZAŠTITI MALOLETNIH MIGRANATA BEZ PRATNJE

Osnovni problemi u zaštiti maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji su identifikacija, odnosno procena starosti i da li dete ima pratnju odgovorne odrasle osobe, krijumčarenje i trgovina ljudima. Svi ostali problemi u zaštiti nepraćene

¹⁴ Od svih uključenih aktera, agencije Ujedinjenih nacija i Evropske unije ulažu najveća finansijska sredstva u projekte zaštite izbeglica i drugih migranata u Srbiji i zemljama na migrantskoj ruti. S druge strane, Visoki komesar za izbeglice Ujedinjenih nacija Filippo Grandi ističe da je „bezbedan, dobrovoljan i dostojanstven povratak [izbeglica i drugih migranata] u zemlju porekla najpoželjnija opcija“, ali da je za to prethodno neophodno stvaranje mirnih i održivih životnih uslova u njihovim zemljama porekla. “For World’s 80 Million Displaced, International Aid ‘Life-Saving’, Head of Refugee Agency Tells Third Committee, as COVID-19 Presents Biggest Crisis in Its History”, General Assembly of the United Nations Third Committee, November 3, 2020. Available from: <https://www.un.org/press/en/2020/ga4308.doc.htm> (Accessed November 12, 2020).

i razdvojene dece migranata su sekundarni u odnosu na ove osnovne koji presudno utiču na ostvarivanje njihovih osnovnih ljudskih prava i sloboda.

PROCENA STAROSTI I RAZDVOJENOSTI MALOLETNIH MIGRANATA

U procesu utvrđivanja identiteta i uzrasta maloletnog migranta bez pratnje u Srbiji se primenjuje metod obavljanja intervjua sa tražiocem azila ili prosto davanje izjave u Upravi za strance ili radnicima KIRS-a. Uzimanje otisaka prstiju i fotografisanje takođe je uobičajena procedura prilikom identifikacije i registracije maloletnih migranata. U Srbiji se ne primenjuje metod merenja kostiju i drugi medicinsko-antropološki metodi za utvrđivanje uzrasta osobe kao u drugim zemljama (na primer, u Mađarskoj i Francuskoj). Približno 40 odsto maloletnih migranata bez pratnje koji su registrovani u sistemu socijalne zaštite su uzrasta od 16 do 18 godina. Među tim starijim maloletnicima često ima dosta punoletnih adolescenata koji se predstavljaju kao maloletnici. To predstavlja veliki problem u procesu zaštite „pravih“ maloletnika bez pratnje. Neretko se događa da se starateljstvo dodeli momku starosti i do trideset godina, a dvadesetogodišnjaci i oni koji su prešli granicu punoletstva često su činili većinu „maloletnika bez pratnje“ stavljenih pod starateljstvo mesno nadležnog centra za socijalni rad (posebno u beogradskoj opštini Palilula u kojoj boravi najveći broj maloletnika bez pratnje). Ti punoletni momci koji se predstavljaju kao maloletnici često ugrožavaju bezbednost pravih maloletnika sa kojima dele sobu ili baraku u centru za azil, dodatno otežavajući posao starateljima koji su svakako preopterećeni brojem šticećenika. Policijski i organ starateljstva nemaju zakonski metod kojim mogu da spreče izjašnjavanje i identifikovanje očigledno punoletne osobe kao maloletnika bez pratnje. Potvrda o izraženoj nameri da se traži azil jedini je identifikacioni dokument maloletnih migranata bez pratnje, ako uopšte žele da ga imaju, koji nastaje tako što migrant pred službenicima Uprave za strance na praznom listu papira napiše ime i prezime, mesto i godinu rođenja. Tako dobijeni podaci jednostavno se prepisuju u potvrdu bez ikakve provere. Migrant može da upiše pogrešne ili lažne podatke, što se često događa.

Maloletni migranti bez pratnje roditelja ili zakonskog staratelja uglavnom putuju u grupama u kojima ima odraslih migranata. Maloletni migranti mogu biti bez pratnje roditelja ili staratelja, ali ne nužno i bez pratnje odraslih rođaka, prijatelja i poznanika. O tome da li se maloletnik nalazi u pratnji odgovorne odrasle osobe odlučuje nadležni organ starateljstva. Metod procene je obavljanje posebnih intervjua sa maloletnikom, odraslom osobom u njegovoj grupi koja se predstavlja kao njegov rođak ili neformalni staratelj koji se odgovorno brine o njegovom najboljem interesu i drugim poznanicima i

prijateljima koji putuju sa njima u grupi.¹⁵ Kao i kod procene uzrasta maloletnika, organ starateljstva ne može pouzdano da utvrdi identitet odrasle osobe koja se predstavlja kao odgovorni (ali ne i zakonski) staratelj maloletnika, kontaktiranjem konzularne vlasti iz zemlje porekla te osobe radi utvrđivanja identiteta nedokumentovanog migranta, zato što ne postoji takva službena komunikacija između Srbije i zemalja porekla iz kojih dolazi najveći broj (maloletnih) migranata (Avganistan, Pakistan, Irak). Osim toga, takođe ne postoji međunarodna službena komunikacija između državnih institucija socijalne zaštite Republike Srbije i Bugarske i Makedonije iz kojih u Srbiju ulaze skoro svi maloletni migranti bez pratnje, kao i sa državnim institucijama za zaštitu dece izbeglica i drugih migranata iz Grčke, Turske i ostalih zemalja na migrantskoj ruti, koja bi mogla biti od velike pomoći u saznavanju ključnih podataka o prethodnom životnom iskustvu, delovima porodične istorije, nepraćenosti i razdvojenosti dece migranata.

KRIJUMČARENJE I TRGOVINA LJUDIMA

Krijumčarenje migranata je „obezbeđivanje nelegalnog ulaska u državu lica koje nije njen državljanin ili koje nije u njoj stalno nastanjeno, a u cilju sticanja, na neposredan ili posredan način, finansijske ili druge materijalne koristi”.¹⁶ Za razliku od trgovine ljudima, krijumčarenje ne podrazumeva element eksploatacije, prisile ili kršenja ljudskih prava.

Trgovina ljudima podrazumeva tri osnovna elementa: nameru, vrbovanje (putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja, ili davanja ili primanja novca) i eksploataciju (seksualnu eksploataciju, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa).¹⁷

¹⁵ Ukoliko u postupku dodeljivanja statusa izbeglice u okviru mandata UNHCR-a postoji sumnja u istinitost iskaza o prirodi odnosa između deteta i osobe koja se predstavlja kao njegov staratelj, dete će se tretirati kao nepraćeno i razdvojeno. „Guidelines on Policies and Procedures in dealing with Unaccompanied Children Seeking Asylum, Annex II: Children accompanied by adults who are not their parents”, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 1997. Available from: <https://www.unhcr.org/3d4f91cf4.pdf> (Accessed November 19, 2019), pp. 19–21.

¹⁶ „Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala”, Član 3, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 6, Beograd, 2001, str. 24.

¹⁷ „Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija

Pristanak žrtve na nameravanu eksploataciju ne menja činjenicu da se radi o trgovini ljudima i da je to krivično delo. Kada se radi o trgovini decom dovoljno je samo da postoji namera eksploatacije da bi to bilo krivično delo trgovine ljudima nezavisno od toga da li je bilo elemenata pretnje, prinude, zloupotrebe položaja i slično.

Iako postoje institucije i organizacije koje se posebno bave identifikacijom i zaštitom žrtava trgovine ljudima u svim zemljama na migrantskoj ruti, od 2015. godine do danas broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima toliko je mali da bi se moglo zaključiti kako to krivično delo uopšte ne postoji u velikom broju izbeglica i drugih migranata koji kroz Srbiju prolaze od 2015. godine. Na primer, Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, ustanova socijalne zaštite koja je nadležna za identifikaciju žrtava trgovine ljudima, dodeljivanje statusa žrtve i koordinaciju pomoći žrtvama, tokom 2015. godine, kada je kroz Srbiju prošlo preko 700.000 migranata, identifikovao je samo jednu žrtvu trgovine ljudima. Nekoliko je razloga za to. Srbija je zemlja tranzita u kojoj se većina migranata zadržava vrlo kratko, što onemogućava da se postupak procene i identifikacije sprovede do kraja. Kao i u postupku utvrđivanja identiteta i razdvojenosti maloletnika, ne postoji mogućnost da se dođe do prethodnih informacija o osobama za koje postoji sumnja da se nalaze u lancu trgovine ljudima. Migranti sa svoje strane izbegavaju da prijave nasilje ili eksploataciju da ne bi produžili boravak u Srbiji na putu ka željenim zemljama Evropske unije.¹⁸ Osim toga, krijumčarenje je uobičajeni način kretanja migranata od zemalja porekla ili prebivališta duž cele migrantske rute, što je poseban problem koji, zajedno sa najtežim problemom trgovine ljudima, spada u nadležnost policijskih i pravosudnih organa zemalja u kojima očigledno postoji organizovana mreža krijumčara ljudi.¹⁹

protiv transnacionalnog organizovanog kriminala", Član 3, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 6, Beograd, 2001, str. 19.

¹⁸ Astra, Anti-Trafficking Action, *Šta možemo da očekujemo u oblasti borbe protiv trgovine ljudima u okviru pregovora o Poglavlju 24?* Dostupno preko: <https://www.astra.rs/sta-mozemo-da-ocekujemo-u-oblasti-borbe-protiv-trgovine-ljudima-u-okviru-pregovora-o-poglavlju-24/> (Pristupljeno 22. novembra 2019).

¹⁹ Otkrivanje i procesuiranje krijumčara ljudi i trgovaca ljudima spada u nadležnost policije i pravosudnih organa, dok identifikacija žrtava trgovine ljudima, dodeljivanje statusa žrtve i koordinacija pomoći žrtvama spada u nadležnost sistema socijalne zaštite.

SOCIJALNA I PORODIČNOPRAVNA ZAŠTITA MALOLETNIH MIGRANATA BEZ PRATNJE

Starateljstvo nad maloletnim migrantima bez pratnje

Organ starateljstva je dužan da postavi privremenog staratelja maloletnom migrantu bez pratnje roditelja, staratelja ili odgovornog odraslog lica koji se nalazi na teritoriji Republike Srbije.²⁰ Dodela starateljstva vrši se prema mešnoj nadležnosti organa starateljstva. Opštine u Srbiji u kojima je dodeljen najveći broj starateljstava nad maloletnim migrantima bez pratnje su Palilula, Voždovac, Savski Venac i Obrenovac u Beogradu, Niš, Preševo, Šid i Lajkovac. To su opštine u kojima se nalaze centri za azil i prihvatni centri KIRS-a i ustanove socijalne zaštite koje u svom sastavu imaju posebne organizacione jedinice za smeštaj maloletnih migranata bez pratnje.

Staratelji vrše javna ovlašćenja u ime organa starateljstva i brinu se o bezbednosti, zdravlju, egzistencijalnim potrebama, zaštiti ličnosti, prava i interesa deteta. Staratelji su zakonski zastupnici deteta koji mogu dati punomoćja trećim licima u posebnim postupcima (na primer, pravnom zastupniku u postupku azila). U komunikaciji sa detetom staratelj po potrebi koristi usluge prevodilaca iz organizacija civilnog društva. Staratelj je obavezno prisutan tokom razgovora i saslušanja koji se vode u postupku azila. Odluke u najboljem interesu deteta staratelj donosi zajedno sa članovima stručnog tima organa starateljstva i po potrebi saziva konferencije slučaja na koje se pozivaju svi akteri uključeni u zaštitu deteta.

Zbog nedovoljnog broja stručnih radnika u opštinskim centrima za socijalni rad koji ne mogu da adekvatno odgovore ni na socijalne potrebe domaćeg stanovništva, socijalna i porodičnopravna zaštita maloletnih migranata bez pratnje nije se mogla sprovesti bez pomoći i podrške agencija Ujedinjenih nacija za zaštitu dece izbeglica i drugih migranata. Starateljska zaštita nad maloletnim migrantima bez pratnje obezbeđena je preko tri projekta koja su nastala u partnerstvu Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Unicefa, UNHCR-a i IOM-a u Srbiji. Projektno angažovani staratelji i terenski socijalni radnici su privremeno zaposleni prekarni radnici koji svoje odgovorne dužnosti obavljaju pod pritiskom nesigurnog zaposlenja koje može prestati odmah po isteku ugovora koji se sklapaju na period od jedan, tri do šest meseci. To dodatno otežava njihov dovoljno stresan i odgovoran posao. Osim toga, nesrazmerno veliki broj maloletnih migranata bez pratnje pod starateljstvom jednog stručnog radnika smanjuje kvalitet njihove zaštite.

²⁰ „Porodični zakon”, Članovi 131–132, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18, Beograd, 2005, str. 20.

Starateljska zaštita nepraćene i razdvojene dece migranata bila bi značajno unapređena stalnim zapošljavanjem adekvatnog broja stručnih radnika u centrima za socijalni rad koji bi se posebno bavili njihovom socijalnom i porodičnopравnom zaštitom.

Većina maloletnih migranata bez pratnje koji su registrovani u sistemu socijalne zaštite Republike Srbije poreklom su iz Avganistana (uključujući Paštune koji su izbegli u Pakistan odakle su kasnije krenuli ka Evropi). Približno 10 odsto maloletnih migranata bez pratnje pod starateljstvom je uzrasta od 7 do 14 godina, njih oko 50 odsto je uzrasta od 14 do 16 godina, a preostalih približno 40 odsto je uzrasta od 16 do 18 godina (u ovoj starosnoj grupi znatan broj njih su očigledno punoletni). Do jula meseca 2016. godine najveći broj maloletnika bez pratnje boravio je u ustanovama socijalne zaštite i centrima za azil najduže dve nedelje (oko 5 odsto njih boravilo je duže od dve nedelje). Zbog zatvaranja granica Mađarske i Hrvatske, od jula meseca 2016. godine preko 90 odsto maloletnika bez pratnje zadržava se u Srbiji duže od dve nedelje i tada počinje da raste broj maloletnika bez pratnje koji su izrazili nameru da traže azil u Srbiji.²¹ Nameru da traže azil izražavaju i maloletni migranti bez pratnje koji zapravo ne žele da traže azil u Republici Srbiji već na taj način „kupuju vreme” i legalizuju svoj boravak do prve povoljne prilike da pređu granicu Evropske unije. Niko od maloletnih migranata bez pratnje ne dolazi sa namerom da ostane u Srbiji na čijoj se teritoriji zadržavaju protiv svoje volje, silom prilika i zbog nemogućnosti da pređu granicu i dođu do željenih zemalja. Međutim, bez obzira na to da li žele ili ne žele da izraze nameru da traže azil, svi maloletni migranti bez pratnje mogu biti smešteni i zbrinuti u prihvatnim centrima Komesarijata za izbeglice i migracije u Srbiji.²²

Smeštaj maloletnih migranata bez pratnje

Centar za azil Krnjača je izbeglički kamp u koji se smešta najveći broj maloletnih migranata bez pratnje. Izvan Beograda, maloletni migranti bez pratnje smeštaju se u Centar za azil Bogovađa, Centar za azil Sjenica, Prihvatni centar Subotica (kada dođu na red za legalan prelazak granice sa Mađarskom²³).

²¹ Prema podacima Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu koji pruža socijalnu i porodičnopравnu zaštitu najvećem broju maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji.

²² Pod uslovom da nisu počinili zločin prema međunarodnom pravu i da poštuju državne zakone. Isti uslov važi i za pružanje međunarodne zaštite tražiocima azila i izbeglicama, prema klauzuli o isključivanju iz člana 1F Konvencije Ujedinjenih nacija o statusu izbeglice iz 1951. godine.

²³ Redosled i broj maloletnih migranata bez pratnje koji iz Srbije legalno prelaze granicu sa Mađarskom određuje nadležna mađarska agencija za upravljanje

Nepraćeni i razdvojeni maloletni migranti jedno vreme su bili smeštani u Prihvatni centar Obrenovac, ali su zbog nebezbednih uslova relocirani iz tog centra krajem 2017. godine. Sve ustanove socijalne zaštite koje u svom sastavu imaju organizacionu jedinicu za smeštaj stranih maloletnih lica bez pratnje roditelja ili staratelja nalaze se na teritoriji grada Beograda, osim jedne koja se nalazi u Nišu.

Za razliku od centara za azil i prihvatnih centara koji su u nadležnosti Komesarijata za izbeglice i migracije i samim tim nisu deo sistema socijalne zaštite, ustanove socijalne zaštite imaju vaspitače koji sprovode socijalno-edukativne aktivnosti sa maloletnicima u skladu sa potrebama i interesovanjima korisnika i brinu o njihovom zdravlju i razvoju. Socijalno-edukativne aktivnosti u centrima za azil realizuju organizacije civilnog društva u okviru svojih projekata, ali, za razliku od organizacije zaštite u ustanovama socijalne zaštite u kojima postoji organizaciona jedinica za smeštaj maloletnih migranata bez pratnje, u centrima za azil ne postoji nadzor nad nepraćenom i razdvojenom decom migrantima 24 sata dnevno 7 dana u nedelji.

Zbog ograničenog kapaciteta u posebnim organizacionim jedinicama za smeštaj maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji (koji ne prelazi 70 kreveta) ustanove socijalne zaštite smeštaju se prvenstveno maloletnici bez pratnje uzrasta ispod 14 godina, maloletnice bez pratnje (u posebnu organizacionu jedinicu sa odvojenim sobama za devojčice) i nepraćena i razdvojena deca koja su pretrpela nasilje.

Zbog velikog broja smeštenih migranata u centrima za azil, u zgradama i sobama u kojima su smešteni maloletni migranti bez pratnje bezbednosni uslovi su na nižem nivou nego u ustanovama socijalne zaštite. Velika je razlika u nivou zaštite i bezbednosti nepraćene i razdvojene dece koja se smeštaju u ustanove socijalne zaštite i maloletnika bez pratnje koji se zajedno sa ostalim odraslim migrantima smeštaju u centre za azil KIRS-a.

Zaštita nepraćene i razdvojene dece migranata mogla bi se značajno unaprediti ukoliko bi se u Srbiji osnovao poseban Centar za azil za maloletne migrante bez pratnje u kojem bi se sprovodio program zaštite i socijalno-edukativnih aktivnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj dece, sa odgovarajućim stručnim radnicima. Bezbednost i zaštita maloletnih migranata bez pratnje takođe bi bili podignuti na viši nivo ukoliko bi se u postojećim centrima za

migracijama, na osnovu spiska migranata koji im dostavlja i ažurira KIRS. Maloletni migranti bez pratnje koji legalno pređu granicu sa Mađarskom smeštaju se u zatvoreni centar u blizini granice u kojem mađarske vlasti procenjuju da li da maloletnika prebace u otvoreni centar za migrante ili da ga vrate na teritoriju Republike Srbije. Ta procena često traje i po nekoliko meseci, a u tom procesu psihofizičko stanje maloletnika se znatno pogoršava zbog smeštaja u izuzetno skućenim prostorijama sa malim ograđenim prostorom bez mogućnosti napuštanja centra.

azil u koji se smeštaju maloletni migranti bez pratnje zaposlili vaspitači koji bi obavljali stručne poslove kao u ustanovama socijalne zaštite. Međutim, problem je u tome što centri za azil KIRS-a u koje se smešta najveći broj maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji nisu deo sistema socijalne zaštite i samim tim nisu u zakonskoj obavezi da poštuju uslove i standarde za pružanje usluga socijalne zaštite koji se primenjuju u ustanovama socijalne zaštite za smeštaj dece, mladih i starijih maloletnika. Taj problem bi se mogao rešiti koordiniranim integrisanjem usluga socijalne i porodičnogopravne zaštite koje pruža Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i usluga smeštaja i zbrinjavanja izbeglica i drugih migranata koje pruža KIRS. U odsustvu takve integracije usluga dva posebna sistema, najbolje direktno rešenje za unapređenje smeštaja i zaštite maloletnih migranata bez pratnje bilo bi otvaranje novih ustanova socijalne zaštite za njihov smeštaj, uključujući smeštajne kapacitete nevladinih organizacija koji praktično funkcionišu kao deo sistema socijalne zaštite²⁴, ili proširenje kapaciteta postojećih ustanova socijalne zaštite koje pružaju usluge domskog smeštaja za decu.

Smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili centar za azil nije trajno već privremeno rešenje. Najmanji broj maloletnih migranata bez pratnje smešta se u hraniteljske porodice koje su prošle posebnu obuku i procenu podobnosti. Hraniteljstvo je najbolje rešenje za one maloletne migrante bez pratnje koji kao tražioci azila žele da ostanu u Srbiji i eventualno uđu u proces integracije.

MEĐUNARODNA ZAŠTITA MALOLETNIH MIGRANATA BEZ PRATNJE

Postupak azila u Republici Srbiji

Prema Zakonu o azilu i privremenoj zaštiti, „postupci po zahtevu za azil maloletnog lica bez pratnje imaju prioritet u odnosu na druge postupke”. Maloletni migrant bez pratnje može izraziti nameru da traži azil na ulazu u Republiku Srbiju i u svim policijskim upravama u Srbiji pred službenikom Odeljenja za strance Uprave granične policije MUP-a. Tom prilikom Odeljenje za strance izdaje Potvrdu o izraženoj nameri da se traži azil koja je osnovni identifikacioni dokument tražioca azila do eventualnog izdavanja lične karte tražioca azila u postupku azila. Između trenutka izražavanja namere da se traži azil i podnošenja zahteva za azil obično prođe dosta vremena (ponekad i više od godinu

²⁴ Na primer, Gradski centar za socijalni rad u Beogradu smešta maloletne migrante bez pratnje u posebne smeštajne kapacitete Isovačke službe za izbeglice (*Jesuit Refugee Service*) i NVO Atina u Beogradu, koji su registrovani za pružanje usluga smeštaja maloletnih migranata bez pratnje.

dana).²⁵ Kancelarija za azil sprovodi prvostepeni postupak azila u kojem obavlja razgovore sa maloletnikom u prisustvu njegovog staratelja, pravnog zastupnika i prevodioca. O žalbama na odluke Kancelarije za azil odlučuje Komisija za azil koja sprovodi drugi stepen postupka azila. Upravni sud nadležan je za treći stepen postupka azila. Do okončanja postupka, smeštaj maloletnog migranta bez pratnje obezbeđuje se u centrima za azil KIRS-a ili u ustanovama socijalne zaštite. Odluka o zahtevu za azil trebalo bi da se donese najbrže za tri meseca, a najkasnije u roku od 12 meseci. U slučaju priznavanja prava na utočište ili supsidijarnu zaštitu (međunarodnu zaštitu) KIRS predlaže plan integracije. Maloletnim migrantima bez pratnje koji nisu podneli zahtev za azil toleriše se boravak na teritoriji Republike Srbije (na njih se ne primenjuju odredbe Zakona o strancima i Zakona o azilu i privremenoj zaštiti). Maloletni migranti bez pratnje bez pravnog statusa („nedokumentovani” migranti) koji ne žele da traže azil u Srbiji mogu biti smešteni u prihvatne centre i uživati zaštitu sistema, ali se ne mogu upisati u školu. Oni koji su ušli u postupak azila uglavnom ga prekidaju napuštanjem centra za azil ili ustanove socijalne zaštite, odnosno legalnim ili neregularnim prelaskom granice Evropske unije nakon brojnih neuspešnih pokušaja.

Trajna rešenja statusa maloletnih migranata bez pratnje

Smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili u centar za azil je privremeno rešenje. Maloletni migranti bez pratnje uglavnom samovoljno napuštaju ustanove socijalne zaštite za smeštaj korisnika i centre za azil, kada dolazi do praktičnog ali ne i formalnog prestanka starateljstva koje zakonski prestaje tek kada maloletnik napusti teritoriju Republike Srbije.

Trajna rešenja statusa maloletnih migranata bez pratnje su: (1) Priznavanje prava na azil i postupak integracije u Republici Srbiji; (2) Spajanje sa porodicom u inostranstvu. Proces pronalaženja i ponovnog spajanja sa izgubljenim članovima porodice obavlja se u saradnji sa Međunarodnim komitetom

²⁵ Od 2008. godine i uspostavljanja nacionalnog sistema azila do kraja 2014. godine nameru da traži azil u Srbiji izrazilo je 28.285 migranata. Od 2015. do 31. decembra 2019. godine u Srbiji je nameru da traži azil izrazilo 701.684 migranata, od čega 12.592 maloletna migranta bez pratnje. Neuporedivo je manji broj podnetih zahteva za azil. Na primer, tokom 2019. godine zahtev za azil podnele su samo 252 osobe, dok je izdato 12.937 potvrda o izraženoj nameri da se traži azil, od čega 823 maloletnim migrantima bez pratnje. Od 2008. do 31. decembra 2019. godine Kancelarija za azil usvojila je zahtev za azil 164 stranca: odobrila je 72 utočišta i dodelila 92 supsidijarne zaštite. „Pravo na azil u Republici Srbiji 2019”, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019. Dostupno preko: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2014/01/Pravo-na-azil-u-Srbiji-2019.pdf> (Pristupljeno 27. aprila 2020), str. 13–17.

Crvenog krsta (ICRC). Spajanje u inostranstvu moguće je samo sa članovima porodice u prvom stepenu srodstva. (3) Dobrovoljni povratak u zemlju porekla koji se sprovodi u saradnji sa Međunarodnom organizacijom za migracije. Maloletni migranti bez pratnje mogu se vratiti samo u bezbedne uslove u zemlji porekla, uz doček najbližih srodnika i nadležnih državnih službi. (4) Preseljenje u treće zemlje u postupku za koji je nadležan Visoki komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija. Broj preseljenja u treće zemlje ograničen je kvotama koje te zemlje dostavljaju centrali UNHCR-a. Da bi se preselio u treću zemlju, migrant mora prethodno da bude proglašen izbeglicom u okviru mandata UNHCR-a.

Ispod jednog procenta registrovanih maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji rešili su svoj status na neki od četiri trajna načina. Uglavnom napuštaju centre za azil, prihvatne centre i ustanove socijalne zaštite i na neregularan (ponekad i legalan) način ulaze u zemlje Evropske unije, nakon brojnih neuspešnih pokušaja i vraćanja s granice. Srbija je za njih samo velika čekaonica na putu ka Evropskoj uniji.

ZAKLJUČAK

Zahvaljujući koordiniranoj saradnji državnih institucija, agencija Ujedinjenih nacija za zaštitu izbeglica i drugih migranata, i domaćih i međunarodnih organizacija civilnog društva, u Srbiji je uspostavljen sistem međunarodne, socijalne i porodičnopravne zaštite maloletnih migranata bez pratnje od prve linije kontakta pa sve do eventualnog trajnog rešenja statusa nepraćene i razdvojene dece izbeglica.

Zaštita ličnosti, prava, interesa, bezbednosti i egzistencijalne sigurnosti maloletnih migranata bez pratnje u Srbiji, u kontekstu osnovnih problema njihove identifikacije, razdvojenosti od porodice i zakonskog staratelja, krijumčarenja i trgovine ljudima, bila bi značajno unapređena uspostavljanjem sistemske međunarodne komunikacije između nadležnih institucija sistema socijalne zaštite, organa unutrašnjih i spoljnih poslova svih država na migrantskoj ruti.

Zbog niskog nivoa bezbednosti maloletnih migranata bez pratnje smeštenih u centrima za azil u kojima boravi veliki broj odraslih migranata, njihova zaštita bila bi značajno unapređena osnivanjem posebnog Centra za azil u koji bi se smeštali isključivo maloletni migranti bez pratnje i u kojem bi se sprovodio program zaštite i socijalno-edukativnih aktivnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj dece, sa odgovarajućim stručnim radnicima. Unapređenje zaštite maloletnih migranata bez pratnje moglo bi se takođe postići ukoliko bi se u postojećim centrima u kojima se smeštaju maloletni migranti bez pratnje zaposlili vaspitači koji bi obavljali stručne poslove kao u ustanovama socijalne zaštite. Za takvo prilagođavanje sistema neophodna je

konstruktivna saradnja između Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije. U odsustvu takvog integralnog pristupa, najbolje direktno rešenje za unapređenje smeštaja i zaštite maloletnih migranata bez pratnje je otvaranje novih ustanova socijalne zaštite za njihov smeštaj ili proširenje kapaciteta postojećih ustanova koje u svom sastavu imaju organizacione jedinice za smeštaj maloletnih migranata bez pratnje. Smeštaj u hraniteljske porodice ili integracione kuće je u najboljem interesu veoma malog broja nepraćene i razdvojene dece izbeglica koji ostvaruju pravo na azil i ulaze u postupak integracije u Srbiji.

S obzirom na nedovoljan broj zaposlenih stručnih radnika u centrima za socijalni rad koji ne mogu da odgovore ni na potrebe za socijalnom zaštitom domaćeg stanovništva, socijalna i porodičnopravna zaštita maloletnih migranata bez pratnje bila bi značajno unapređena stalnim zapošljavanjem adekvatnog broja stručnih radnika u centrima za socijalni rad i ustanovama socijalne zaštite koji bi se posebno bavili njihovom zaštitom. Projektno angažovani voditelji slučaja, staratelji, vaspitači i terenski socijalni radnici su privremeno zaposleni prekarni radnici koji svoje odgovorne dužnosti obavljaju pod pritiskom nesigurnog zaposlenja, što dodatno otežava njihov dovoljno stresan i odgovoran posao. Vlada Republike Srbije i nadležna ministarstva trebalo bi da prepoznaju taj problem i u skladu s tim stvore uslove za stalno zapošljavanje većeg broja stručnih radnika u centrima za socijalni rad i ustanovama socijalne zaštite.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Astra, Anti-Trafficking Action, *Šta možemo da očekujemo u oblasti borbe protiv trgovine ljudima u okviru pregovora o Poglavlju 24?* Dostupno preko: <https://www.astra.rs/sta-mozemo-da-ocekujemo-u-oblasti-borbe-protiv-trgovine-ljudima-u-okviru-pregovora-o-poglavlju-24/> (Pristupljeno 22. novembra 2019).
- [2] Carling Jørgen, *Refugee Advocacy and the Meaning of 'Migrants'*, The Peace Research Institute Oslo (PRIO), Oslo, 2017. Available from: <https://www.prio.org/utility/DownloadFile.ashx?id=326&type=publicationfile> (Accessed November 19, 2019).
- [3] Edwards Adrian, *Stav UNHCR: 'Izbeglica' ili 'migrant' – Šta je ispravno?*, UNHCR, Ženeva, 27. avgust 2015. Dostupno preko: <http://www.unhcr.rs/opste/razno/stav-unhcr-izbeglica-ili-migrant-sta-je-ispravno.html> (Pristupljeno 19. novembra 2019).
- [4] „For World’s 80 Million Displaced, International Aid ‘Life-Saving’, Head of Refugee Agency Tells Third Committee, as COVID-19 Presents Biggest Crisis in Its History”, General Assembly of the United Nations Third Committee, 3 November 2020. Available from: <https://www.un.org/press/en/2020/ga4308.doc.htm> (Accessed November 12, 2020).

- [5] "Glossary on Migration", International Organization for Migration (IOM), Geneva, 2019. Available from: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (Accessed November 19, 2019), p. 130.
- [6] "Guidelines on Policies and Procedures in dealing with Unaccompanied Children Seeking Asylum", Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 1997. Available from: <https://www.unhcr.org/3d4f91cf4.pdf> (Accessed November 19, 2019), pp. 19–21.
- [7] „Konvencija Ujedinjenih nacija o statusu izbeglica iz 1951. godine”, Članovi 1F i 2, Visoki komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija, Beograd, 2004, str. 5.
- [8] Milanović Lidija, Perišić Miroslava, Milić Marija, „Standardne operativne procedure: zaštita dece izbeglica/migranata”, Ideas, Beograd, 2016, str. 8, 23, 68.
- [9] Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Srbija je odgovorno reagovala na migrant-sku krizu čuvajući bezbednost svojih građana i poštujući osnovna ljudska prava mi-granata*. Dostupno preko: http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/aktuelno/aktivnosti!/ut/p/z1/fY1BDolwFAUPY1g2v0ihsGQjRiUaWYjdkLa2ptK0IIV4flkH-cPcmmcwDBi0wxxfz5MF4x-3Kd5Z156LO4gpvjzkd7iscYovTYKrPYFmenfXptu-ceHBwAPbfXnPmNY6sBCa9C-oToB1mYY3s7Hrpljx4qYLjEeZ9mJV1_rfM4vwU-TISpoFrQNEdUaYFIzBXKCy0RFYTwTMcyeSQw9NXtC-VzNDo!/ (Pristupljeno 18. novembra 2019).
- [10] „Porodični zakon”, Članovi 131–132, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18, Beograd, 2005, str. 20.
- [11] „Pravo na azil u Republici Srbiji 2019”, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019. Dostupno preko: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2014/01/Pravo-na-azil-u-Srbiji-2019.pdf> (Pristupljeno 27. aprila 2020), str. 13–17.
- [12] „Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala”, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 6, Beograd, 2001. str. 24.
- [13] „Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala”, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 6, Beograd, 2001, str. 19.
- [14] „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, Član 2, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 4.
- [15] „Zakon o azilu”, Član 2, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 109, Beograd, 2007, str. 2.

Miroslav Budimir

PROTECTION OF UNACCOMPANIED AND SEPARATED
REFUGEE/MIGRANT CHILDREN IN THE REPUBLIC
OF SERBIA – PROPOSALS FOR ITS IMPROVEMENT
BASED ON THE PRACTICE INSIGHTS

Abstract

The protection of unaccompanied and separated refugee/migrant children has priority over other procedures in the asylum system and the social and family law protection of the migrant population in Serbia. The aim of this paper is to establish the main problems and proposals for possible improvements in the protection. Insights from practice are based on the direct participation of the author in the international, social and family law protection of unaccompanied and separated refugee/migrant children in Serbia. The paper identifies main actors and the way of functioning of the protection system, with special emphasis on the main problems of the system. The proposals for the improvement of protection are based on direct practical insights into the problems in the protection procedure which were confirmed in many individual cases.

Key words

Unaccompanied and separated refugee/migrant children, international protection, social protection, family law protection, guardianship, accommodation, durable solutions.

Sanja Domazet*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Dokumentarni roman kao vodeći literarno-novinarski žanr 21. veka**

Apstrakt

U ovom radu biće istražen pojam, način stvaranja, razvoj, efekti i relevantnost dokumentarnog romana, kao novog literarno-novinarskog žanra u stvaralaštvu drugog talasa „novog žurnalizma“, nastalog tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. U radu će biti analizirani dokumentarni romani nastali tokom ere novog žurnalizma, kao i dokumentarni romani pisani tokom 21. veka, nastali u okviru literarnog žurnalizma, gde su kombinovana fakta zajedno sa književnim pripovedanjem. Analizom dela „Niko i ništa u Parizu i Londonu“ Džordža Orvela, romana novinarkе Lise Tadeo, „Tri žene“, i ispovednog, dokumentarnog romana Orijane Falači, „Pismo nerođenom detetu“, biće pokazан način i postupak pisanja non-fikcijskih književnih dela čiji su osnovi dokumenti kao građa koja je preobražena u skladu sa zahtevima prvorazredne literature. U ovom radu pokažemo kako je tokom poslednje decenije XXI veka dokumentarni roman postao vodeći literarni žanr.

Ključne reči

dokumentarni roman, literarni žurnalizam, novinari književnici, novi žurnalizam

* domazetsanja5@gmail.com

** Rad je rezultat rada na projektu *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* (179076).

NOVI ŽURNALIZAM I DOKUMENTARNI ROMAN – DEFINISANJE POJMOVA

U dokumentarnu književnost spadaju „književna dela koja su potpuno ili delimično zasnovana na dokumentima, odnosno na arhivskoj građi, novinskim člancima, a u književnom delu dokument se javlja kao građa koja je preobražena u skladu sa umetničkim zahtevima, ali i kao njegov sastavni deo uklopljen u strukturu književnog dela”.¹ Žanr dokumentarnog romana uspostavlja se tokom XIX veka, čijim se pretečama smatraju braća Gonkur. Njihove težnje bile su da se u pisanju romana piše „istorija koja je mogla da se dogodi (u skladu sa realizmom i naturalizmom)”.² Dokumentarni roman u XX i XXI veku govori o onome što se zaista zbilo. Tako se dogodio sublimni spoj, svojevrsna simbioza novinarske faktografije i literarnog pristupa pisanju. „Pisci novinari i(li) novinari pisci? Ta tanka linija koja više spaja nego što razdvaja novinarstvo i literaturu prisutna je još od Gaja Plinija Mlađeg (62–113), rimskog političara i književnika, izvanrednog stiliste, koji je istoričaru Tacitu slao precizne izveštaje o erupciji vulkana Vezuva i propasti Pompeje... Danijela Defoa, oca *Robinsona Kruso*a, i Džonatana Svifta, Gulliverovog tvorca, savremenici nazivaju publicistima, odnosno piscima *o javnim, naročito političkim i društvenim pitanjima i stvarima*. U osamnaestom veku novinarstvo je u velikoj meri uobičajeni, sastavni deo književne karijere. Ono, kako pokazuju brojni slučajevi takve koegzistencije, presudno utiče na književno stvaralaštvo koje se, pre svega zbog forme romana u nastavcima štampanog u novinama, odlikuje stereotipnošću radnje i likova i dramaturgijom koja je uslovljena potrebom fabule što se prekida na najuzbudljivijem mestu da bi se priča nastavila u sledećem broju. „Veza književnosti s dnevnim štampom ima, prema mišljenju jednog savremenika, isto toliko revolucionarni efekat koliko i upotreba vodene pare u industrijske svrhe.”³ U devetnaestom veku listovi „La Presse” i „Le Siecle” nude najrazličitije sadržaje, pa i romane u nastavcima. Posledica je utrostručenje broja prodatih primeraka. Romani u nastavcima podizali su tiraž. Među piscima koji u to doba pišu za novine su Balzak, Dima, Stendal... „Ta saradnja pisaca sa novinama rezultira industrijalizacijom i demokratizacijom književnosti svodeći dotad elitnog čitaoca na prosečnog čitaoca koji od umetnosti očekuje prvenstveno zabavu. Do 1848. godine trend se nastavlja, a takav način pisanja definiše se kao žurnalizacija.”⁴ No, dvadeseti vek doneće na medijsku i literarnu scenu veliku promenu u strukturi i načinu novinarskog

¹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007, str. 151.

² *Isto*.

³ Neda Todorović, „Literarni žurnalizam”, *Kultura*, br. 132, str. 24–38, 2011, Beograd.

⁴ *Isto*.

pisanja. „Literarno novinarstvo je bliska zajednica temeljitog izveštavanja i literarne tehnike pisanja za novine. U pomenute tehnike spadaju naracija i scena, siže i postupak, stav, drama, hronološka organizacija, ritam, slikovito predočavanje, nagoveštaji, metafora, ironija, dijalog, sveukupni plan (početak, sredina i kraj), sve to povezano dobrim izveštavanjem.”⁵ Čitav niz faktografskih romana napisan je u XX veku. Spomenimo Orijanu Falači i dva njena romana „Pismo nerođenom detetu” i „Jedan čovek”, delo Ernesta Hemingveja o Parizu, „Pokretni praznik”, autobiografsko-reporterski roman „Niko i ništa u Parizu i Londonu” Džordža Orvela, „Vest o jednoj otmici” Gabrijela Garsije Markesa, dok je XXI vek prvi vek u istoriji kada je Nobelovu nagradu za književnost 2015. godine dobila novinarka Svetlana Aleksijevič za svoje faktografske romane, kada čitav niz slavni književnika, čak i laureata Nobelove nagrade tokom čitave karijere pišu za novine: Gabrijel Garsija Markes, Mario Vargas Ljosa, Umberto Eko, Klaudio Magris, Toni Parsons, Sesar Antonio Molina, Džulijan Barns...Svi ovi književnici su i novinari, a veliki procenat njih piše paralelno i fiksijske, ali i dokumentarne, nefiksijske romane. Čitaoci romane nastale kao plod istraživačkog poniranja, a iz pera novinara, prihvataju sa velikim interesovanjem. „Trilogija *Milenijum*, skandinavskog novinara-istraživača Stiga Lašona, najveći je švedski izdavački fenomen od vremena grupe Aba, kako to slikovito konstatuju ne samo marketinški eksperti nego i književni kritičari. Najpopularnija knjiga svih vremena u Švedskoj, Norveškoj i Danskoj prodana je u više od 10.000.000 primeraka u četrdeset zemalja. Njen autor, cenjeni medijski poslenik, oštar kritičar kriminogenizacije švedskog društva, što je tema sve tri njegove knjige, nije doživeo da postane najčitaniji evropski pisac 2008. godine niti planetarni uspeh svojih romana jer je kratkovečnost usud novinarske profesije.”⁶ Stvarni život je u XXI veku postao goruća tema, a često su najprodavaniji i najnagrađivaniji upravo romani iz pera novinara-književnika. Ispostavilo se da je fantastična veština pisanja novinara-književnika proizvela snažan odjek u javnosti. Pred čitaocima su se našli talentovani,iskusni, čistokrvni pisci, puni entuzijazma na sopstvenom, novinarskom terenu. Kombinacija je imala neverovatnu snagu. „Kasnije, naučna istraživanja su pokazala da ljudi, od svih oblika novinarstva, najviše uče iz narativnog.”⁷

Šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka pojavio se drugi talas „novog žurnalizma”, kao reakcija novinara štampanih medija na televiziju

⁵ Ken Mecler, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 144.

⁶ Neda Todorović, „Literarni žurnalizam”, nav. delo, str. 24–38.

⁷ <https://www.media.ba/bs/istrazivacko-novinarstvo-novinarstvo-novinarstvo/truman-capote-cold-blood-naslede-dokumentarnog>, poslednji put pogledano 29.09.2020.

koja je postala medij masa. Odgovor štampe na elektronske medije „bili su istraživački poduhvati novinara, potenciranje ličnog stila i vlastitog ugla posmatranja događaja. I, dok se pretečama tog, drugog novog žurnalizma smatraju pisci Ernest Hemingvej, Džordž Orvel, Vilijam Fokner ili Džon Stajnbek, (primećujemo da su tri od nabrojana četiri autora laureati Nobelove nagrade), njegov istinski duhovni otac bio je novinar Tom Vulf, iako među pripadnike istog pravca istraživači ubrajaju i Trumana Kapotija, Normana Mejlera, Geja Tejliza, Džimija Breslina – autore koji su često sarađivali u periodičnoj štampi, u časopisima institucija – *Esquire*, *New York*, *New Yorker*.⁸ Spisateljske i reporterske tehnike bile su vezane za personalni utisak novinara, njihove istraživačke, impresionističke, humanističke, originalne opservacije.

KAPOTI – ZVANIČNI TVORAC NOVOG ŽANRA

„Temeljno obeležje dokumentarne književnosti je njena rascepljenost između fikcionalnog i faktografskog diskursa, jer pozivanjem na status dokumentarnog polaže pravo na neupitnu autentičnost činjeničnog materijala, ali istovremeno počiva i na klasičnim književnim postupcima korišćenja te građe, počevši od selekcije i montaže do fikcionalizovanja dokumenata.”⁹ Kada je Truman Kapoti napisao dokumentarni roman „Hladnokrvno”, u literaturi i u žurnalizmu došlo je do trajne promene. Ovo je jedan od prvih kriminalističkih romana zasnovan na istinitom događaju, koji je sada među klasicima 20. veka. Sam Kapoti smatrao je da je tvorac novog žanra. U intervjuu za „The New York Times”, posle velikog uspeha romana „Hladnokrvno”, Kapoti kaže: „Novinarstvo je najpotcenjeniji, najneistraženiji od svih literarnih medija” i dodaje da je tvorac potpuno novog žanra – dokumentarnog romana. „Naglašenom antimimetičkom tendencijom posmatraće se književno-teorijski odnos stvarnosti i fikcije, istoriografije i književnosti, kao i status književnosti na sredini 20. veka. Dokumentarna književnost važna je za prikaz razvojnih tendencija u razdoblju moderne, jer predstavlja opoziciju fikcionalnim delima i odmak od te književne tradicije. Temeljna ambivalencija dokumentarne književnosti proizlazi iz uske povezanosti s faktografskom građom, te se u dokumentarnom romanu kombinuje književnonaučni i kulturološki pristup. Uz ukazivanje na problematiku i tipologiju integrisanja dokumenata u roman, pisac ima cilj da istraži promenu paradigme u korišćenju dokumenata.”¹⁰

⁸ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 49.

⁹ <https://mvinfo.hr/knjiga/11527/uvod-u-dokumentarnu-knjizevnost>, poslednji put pogledano 30.11.2020.

¹⁰ *Isto*.

Kapoti bira sveden, jasan izraz, britko, lapidarno kazivanje: „Selo Holkomb leži na plodnim visoravnima zapadnog Kanzasa, u području koje drugi ljudi u Kanzasu zovu – tamo negde”. To je rečenica kojom nas je Truman Kapoti uveo u roman *Hladnokrvno*, koji se bavi stvarnim ubistvom porodice farmera 14. novembra 1959. Kapotija ova priča potpuno obuzima i on poziva Harper Li, prijateljicu iz detinjstva, koja je široj javnosti poznata kao autorka romana *Ubili pticu rugalicu*. Oni zajedno putuju u Holkomb, a istraživanja, intervjui i posmatranje male zajednice pogođene zločinom rezultiraju hiljadama stranica beležaka i konačno romanom koji je Kapotija uveo na svetsku književnu scenu. Kapoti zaokuplja svojim slojevitim narativom, a književni prostor omogućava njegovim antijunacima da pristupe čitaocu na emocionalnom nivou i izazovu snažan efekat. „Naglasak je pri tome na prikazivanju promene u načinu prikazivanja realnosti unutar simboličkog sastava književnosti, te će, uz naratološku analizu, Kapoti predstaviti i savremene kulturološke teorije.”¹¹ Ne treba izgubiti iz vida ni trenutak u kome se roman pojavio: „Amerika tog vremena je romantičarska zemlja koja sniva svoj američki san, uspešno izvezen van granice države preko Holivuda (film „Kazablanka”, romantična ljubavna ratna priča, osvojio je osam Oskara). Kapoti je taj ritualni američki san izmenio, tako što je iz liberalnog, intelektualnog Njujorka otišao u jedno malo mesto, u Kansas, da bi na licu mesta svedočio jednoj priči koja je u tom periodu uznemirila čitavu Ameriku, ali i njega samog. „To je najbolje što sam ikada napisao”, govorio je.¹² Slojevitost je ono što ovaj roman razlikuje od ostalih romana istog žanra. Kapoti stvara paralelni univerzum gde žive atentatori. Otkrivamo ko su oni i koja je njihova životna priča. I upravo je deo koji se odnosi na ispitivanje, pritvor, uzaludnu odbranu i brzo suđenje, kao i očekivanje smrtne kazne – vrhunac romana. Kapoti je roman napisao paralelno sa događanjima i sa lica mesta, prisustvujući, opisao jedinstveni psihološki svet zatvorenika. Za potrebe romana intervjuisao je počinioce i razvio gotovo prijateljski odnos sa njima. Budući da je knjiga već u početku izazvala oduševljenje, činjenice koje je naveo Kapoti nisu dovedene u pitanje. Očigledno je autor i koristio umetničku slobodu i iza sebe ostavio roman svih vremena.¹³ (Ovo delo dobilo je nagradu Edgar Alan Po za najbolji kriminalističko-dokumentarni roman.) No, s obzirom na to da Kapoti „nikada knjigu nije poslao na autorizaciju, kasnije se ispostavilo da je on, kad je reč o mnogim činjenicama, u stvari improvizovao, te da je neka važna mišljenja, poput skiciranja lika

¹¹ <https://mvinfo.hr/knjiga/11527/uvod-u-dokumentarnu-knjizevnost>, poslednji put pogledano 30.11.2020.

¹² Tatjana Duronjić, *Literarno novinarstvo i naracija*, Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka, 2019, str. 74.

¹³ <https://gkr.hr/Magazin/Kauc-i-knjige/Hladnokrvno-ubojstvo-ne-ostavlja-hladnokrvnim>, poslednji put pogledano 28.09.2020.

majke ubijene devojke, u potpunosti izmenio”.¹⁴ Ipak se smatra da je njegov doprinos trajno utemeljio novi žanr – otišao je na mesto događaja, zalagao se za princip opservacije, faktografije i interpretacije, a Šulc ga kratko definiše: „Bio je ekscentrik, ali i genije”.¹⁵

DOKUMENTARNI ROMAN U XX I XXI VEKU

Za razliku od dokumentarnog romana u XX veku, koji je najčešće kao temu imao opise društvenih okolnosti i secirao pojave čije otkriće je nalikovalo na otkriće nepoznatog, nepravde, odbranu malog čoveka i „bacanje u lice društvu rukavice za poziv na duel”, (Orvel, „Niko i ništa u Parizu i Londonu”), dokumentarni roman dvadeset prvog, kao da se naslanjao na dokumentarni roman iz pera Oriijane Falači, nastao 1972, „Pismo nerođenom detetu”, gde je sve okrenuto ka subjektu pripovedanja, bez mnogo ustaljenih formi, pravila i manira kako novinarskog tako i literarnog žurnalizma. U XXI veku dokumentarni roman stekao je „lomljivu strukturu, u skladu sa Kramerovom opaskom o građenju pravila pisanja koja formulišu sami novinari, a koja se povezuje s prirodom informacione tehnologije, pre svega, s hipertekstualnošću Veba”.¹⁶ Tako su karakteristike dokumentarnog romana XXI veka: „upotreba detalja za stvaranje priče, zajedno sa mozaičkim komponovanjem priče, kramerovska *upotreba glasa pripovedača*, odnosno komponenta subjektivnog daje autoru samopouzdanje, odgovornost za obradu činjenica, s jedne, kao moć kreativne činjenice, s druge strane. Utisci i emocije mešaju se s faktografijom i okolnostima.”¹⁷ Evo, kako krajnje lično, do kraja subjektivno, introspektivno, vivisecirajući, Oriijana Falači opisuje monološki dijalog sa začetkom deteta u sebi: „Ali, ako se rodiš kao muško, isto ću tako biti sretna. A možda i sretnija, jer ćeš biti pošteđen tolikih poniženja, toliko robovanja, tolikih zloupotreba. Ako se rodiš kao muško nećeš se npr. morati bojati da će te neko silovati u mraku neke ulice. Nećeš se morati služiti lepim licem kako bi bio prihvaćen na prvi pogled, niti lepim telom kako bi sakrio svoju pronicljivost. Nećeš doživljavati odvratne osude kad budeš spavao s onim ko ti se sviđa, nećeš slušati da se greh rodio onog dana kada si ubrao jabuku. Mnogo ćeš se manje mučiti. Moći ćeš se mnogo lakše boriti i tvrditi kako bi Bog, kad bi postojao, mogao biti i neka stara sedokosa starica ili lepa devojka. Moći ćeš otkazati poslušnost a da te ne ismeju, voleti a da se jedne noći ne probudiš s osećajem da se rušiš

¹⁴ Tatjana Duronjić, *Literarno novinarstvo i naracija*, nav. delo, str. 81.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*.

u neki ponor, braniti se a da te na kraju ne uvrede. Naravno, očekuju te druge vrste ropstva, druge nepravde: ni za muškarca život nije lak, znaš. Pošto ćeš imati jake mišiće zahtevaće od tebe da nosiš teže terete, nametnuće ti samovoljne odgovornosti. Pošto ćeš imati bradu, smejaće se budeš li plakao, pa čak bude li ti potrebna nežnost. Pošto ćeš imati rep spreda, zapovediće ti da ubiješ ili budeš ubijen u ratu i zahtevati tvoju krivicu u nastavljanju tiranije koju su uspostavili u pećinama. Ipak, a možda upravo zbog toga, biti muškarcem biće divna pustolovina: poduhvat koji te nikada neće razočarati. Bar tako se nadam, jer, ako se rodiš kao muško nadam se da ćeš biti čovek kakvog sam uvek sanjala: dobar prema slabima, surov prema nasilnicima, plemenit prema onima koji te vole, nemilosrdan prema onome ko ti zapoveda. I napokon, neprijatelj svakog onog koji priča da su Isusi deca Oca i Duha svetoga, a ne žene koja ih je rodila. Dete moje, nastojim ti objasniti da biti muškarcem ne znači imati rep spreda: znači biti ličnost”.¹⁸

Nemoguće je ne primetiti i „fičerizovani pristup obradi teme, donošenje pečata i duha epohe, poseban način predstavljanja likova, na hiljadu načina iz stotinu uglova, sposobnost novinara da opise koristi kao sceniranje, tj. da priču strukturalno prikaže kao niz različitih scena”.¹⁹ Dokumentarni roman piše se u XXI veku mnogo češće, po prvi put na planeti piše više žena pisaca i novinara nego muških predstavnika ovih profesija, pa je možda i iz tog razloga akcenat toliko prema introspektivnom, ličnom, a dramaturgija teksta formirana slobodno, autentično, kreativno. U XXI veku dokumentarni roman jeste simbioza forme i sadržaja, britka je, elokventna, prepuna činjenica koje čitalac saznaje prvi put, bez obzira da li se odnose na društvenu ili ličnu stvarnost, ona nije sartrovski angažovana književnost, već literatura koja od svake teme, načinom obrade, čini krucijalnu, a od romana – totalno književno delo, u kome ime mesta i za elemente biografije, autobiografije, hronike, poeziju, pisma, dramu, komentare, dokumente, drugost ili alteritet, koji neminovno ukazuje na različitost i slobodu da različitost postoji, da se o njoj govori i da se ona ne sputava. Ukratko, bartovskim jezikom rečeno, dokumentarni roman se može uporediti čak i sa raskomadanim delovima Orfejevog tela, koji nastavljaju da pripovedaju čitaocu, zanosno i zanimljivo – istinu. Njihov kraj je najčešće otvoren, sa upečatljivom konotacijom, gde se podrazumeva da čitalac XXI veka ima nove potrebe, proširenu radoznalost, želju za štivom sačinjenim od istinitih događaja, sklon je kulturi doživljaja, uklatko, traga za „novim senzibilitetom”.

¹⁸ <https://livano85.blogspot.com/2015/03/pismo-neroenom-detetu-oriana-fallaci.html>

¹⁹ *Isto*.

NIKO I NIŠTA U PARIZU I LONDONU – ŽIVOT NA DNU

Džordža Orvela svetska javnost prepoznaje po romanima „1984” i „Životinjska farma”. No, Orvel, „jedan od najvećih engleskih pisaca (1903–1950), objavio je i nekoliko izuzetno modernih autobiografskih knjiga: 'Niko i ništa u Parizu i Londonu', 'Burmanski dani', 'Kataloniji u čast...' (dokumentarna proza o građanskom ratu u Španiji)', 'Put za Vigan' (dnevnik o životu sa rudarima) i, uz Hemingveja, jedan je od prvih pisaca koji su novinarstvo uzdigli do vrhunske literature”.²⁰ „Niko i ništa u Parizu i Londonu” prvi je roman Džordža Orvela, koji je napisao sa dvadeset sedam godina, pošto je dve godine svojevoljno proveo među beskućnicima, bednicima, tipičnim žrtvama društva u kome ne vlada jednakost. Obukao je staru odeću, ispraznio džepove, ostavio kod kuće ličnu kartu, pasoš i sav novac koji je posedovao i izašao na ulicu da empirijski utvrdi kako izgleda biti prosjak i živeti na dnu. Orvel je dve godine živio na ulici, spavajući zajedno sa skitnicama po svratištima punim stenica. Bio je i nosilac radnje i učesnik u događajima koje prikazuje i, iako je pisan u prvom licu, Orvel uspeva da „reprezentuje svoju ličnost sa određenim emotivnim, misaonim, moralnim filozofskim i strukturnim svojstvima. U novijim književnim metodama raspravlja se o ontološkom statusu junaka u dokumentarnoj prozi i otvara dilema da li su književni junaci imitacije stvarnih ljudi ili konstrukti od stvarnih reči”.²¹ Orvel je ovde stvaran čovek, koji je upoznao niz najrazličitijih ljudi, ekscentrika, usamljenika, što su odustali od toga da budu uzorni i pristojni građani, odbacili su „normalnost” i uobičajen život: „Beda ih oslobađa ustaljenih standarda ponašanja, isto kao što novac oslobađa ljude rada... Ima jedna velika uteha u totalnoj bedi... To je olakšanje, gotovo uživanje, kada postaneš svestan da si zaista na dnu. Toliko si pričao o tome da ćeš načisto da propadneš – i gle, propast je tu i možeš da je podneseš, a to bitno smanjuje strepnju...”²² Orvel piše kao novinar, jasno, lako razumljivim stilom i jezikom, ali i kao pisac – uz obilje metafora, živih slika, primenjivanja vešte dramaturgije pripovedanja... Takođe, „pored jednostavnog pripovedačkog stila koji obiluje živošću i plastičnim opisima, *Niko i ništa u Parizu i Londonu* sadrži i nekoliko esejističkih ekskurza, u kojima autor pokušava da sumira utiske. Kao i Džek London dvadesetak godina ranije u knjizi *Ljudi s ponora*, Orvel otkriva da ljudi sa dna društvene lestvice nisu tamo po izboru, ili zbog lenjosti i nesposobnosti, već da loša društvena organizacija onemogućava svaku promenu nabolje. Pored predloga na koje načine društvo može da poboljša njihov položaj, Orvel ovu studiju dopunjava i lingvističkom

²⁰ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, LOM, Beograd, 2008, str. 3.

²¹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 152.

²² *Isto*.

analizom londonskog uličnog govora dvadesetih. Milionera definiše samo kao *perača sudova u novom odelu*, protiveći se dotadašnjem shvatanju utvrđene prirode klasa”.²³ Ovo delo obiluje kako metaforičnošću i slikovitošću tako i dubinskim istraživanjem. Osobe koje susreće Orvel često opisuje kroz njihove lapidarne iskaze: „Izgled – sve je u izgledu, mon ami. Daj mi novo odelo i pozajmiću hiljade franaka do uveče... Fatalno je izgledati kao da si gladan. To u ljudima budi želju da te šutnu...”²⁴ Orvel izdvaja karakteristične doživljaje prema kojima čitalac ne može ostati bez reakcije: „U dogovoreno vreme našao sam se sa Borisom na klupi. Raskopčao je prsluk i izvadio veliki, zgnječeni plen u novinskom papiru; unutra je bila pohovana teleća šnicla, parče kamamera, hleb i jedan ekler, sve pomešano u celinu. *Voila*, rekao je Boris, *To je sve što sam uspeo da prošvercujem za tebe. Vrtar je podmukla svinja*. Nezgodno je jesti iz novina na javnom mestu, pogotovo u parku Tiljeri, koji je obično prepun zgodnih devojaka, ali bio sam previše gladan da bih mario za to. Dok sam jeo, Boris mi je objasnio da radi u kafeteriji, u onom što u Engleskoj zovu –hotelski podrum”.²⁵ Tih dana, dok je Orvel čekao bilo kakav posao, živio je isključivo na ukradenoj hrani. Ukratko, Orvel je ovim dokumentarnim romanom izvršio analizu i kritiku evropskog društva druge i početka treće decenije dvadesetog veka, gde je 15.000 ljudi živelo po prenočištima, a bar još toliko njih noću je lutalo gradom jer za njih u istim nije bilo mesta, odabrao je intrigantnu građu, najzanimljivije, najilustrativnije, najtragičnije momente iz života ljudi sa dna (u jednom trenutku uspeo je i da ga zatvore, da bi opisao život ljudi po zatvorima). Samu građu dokumentarnog romana obogatio je i esejističkim delovima (esej – „analitički, interpretativni ili kritički tekst kraćeg obima”²⁶), kao i lingvističkom analizom londonskog uličnog govora dvadesetih godina dvadesetog veka, pisao je kako književnim jezikom, služeći se i idiomima, dijalektima, žargonom, kolokvijalizmima, pažljivo, dramaturški gradeći kompoziciju dela. Rukopis ovog dela planirao je da uništi i to je sasvim slučajno sprečila „Mejbl Firez, koja ne samo što nije dozvolila da rukopis bude uništen, već je izvršila pritisak na izdavača da se rukopis objavi mladom, nepoznatom mladiću. Erik Bler stvara pseudonim Džordž Orvel pod kojim će objaviti sva svoja dela”. Nemoguće je prećutati činjenicu da je tokom dubinskog istraživanja i dvogodišnjeg života na ulicama Pariza i Londona sa prosjacima Orvel dobio upalu pluća, koju nikada neće izlečiti „i koja će se vremenom pretvoriti u tuberkulozu, od koje je i preminuo u četrdeset sed-

²³ https://www.dobraknjiga.rs/sr/Beletristika-strani_pisci/Niko_i_nista_u_Parizu_i_Londonu/, poslednji put pogledano 29.09.2020.

²⁴ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, nav. delo, str. 49.

²⁵ *Isto*, str. 50.

²⁶ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 198.

moj godini života. 'Niko i ništa u Parizu i Londonu' smatra se jednim od najboljih dokumentarnih romana u dvadesetom veku, uz 'Američku tragediju' T. Drajzera, 'Tihog Amerikanca' G. Grina, 'U ribarevim cipelama' M. Vesta i 'Hladnokrvno' T. Kapotija."²⁷

PSIHOLOŠKO SAMOOKRIVANJE – „PISMO NEROĐENOM DETETU” FALAČIJEVE

Godine 1975. u svetu izdavaštva dogodio se fenomen – kratki dokumentarni roman Orijane Falači, „Pismo nerođenom detetu”, prodat je u gotovo pet miliona primeraka. Falačijeva (1929–2006) je u svetu poznata kao italijanska novinarka, pisac, čuveni ntervjuer kome je samo jedna osoba iz sveta politike odbila intervju – Josip Broz Tito. „Bilo joj je tek sedamnaest godina kada je počela da piše sudske hronike za lokalne listove. Tri godine kasnije postala je saradnik, a ubrzo i istaknuti dopisnik i autorka svetski poznatih reportaža za nedeljnik *Europeo*. Godine 1965. Orijana Falači objavljuje knjigu *Ako Sunce zgasne*, u kojoj opisuje pripreme Amerikanaca za let na Mesec. Tokom rada na knjizi sastala se sa šefom projekta, bivšim nacističkim naučnikom Vemerom fon Braunom, koji je svojevremeno projektovao rakete Fau 2, kojima je Hitler nameravao da gađa London. U svojstvu ratnog dopisnika, Falačijeva 1965. odlazi prvi put u Vijetnam, gde je boravila ukupno dvanaest puta tokom sedam godina, pišući o ratu, svedočeci o zverstvima i herojskim podvizima obeju suprotstavljenih vojski. O tome je objavila i dnevničku reportažu *Ništa i amen*, koja se smatra njenom prvom značajnom knjigom. Oktobra 1968. godine, uoči Olimpijskih igara, dogodio se takozvani Tlateloko masakr. Tada je Orijana teško ranjena. Poznata novinarka je proglašena mrtvom, a tek u mrtvačnici neki sveštenik je primetio da je još živa. Godine 1975. objavljeno je njeno *Pismo nerođenom detetu*. Ta knjiga postala je pravi pravcati izdavački bum širom sveta, prodato je četiri i po miliona primeraka. Pored dugogodišnjeg izveštavanja, obavila je i brojne intervjuje sa najznačajnijim svetskim političarima, među kojima se posebno pamti onaj sa ajatolahom Homeinijem, kada ga je nazvala tiraninom i strgla šamiju.”²⁸

„Pismo nerođenom detetu” je dokumentarni roman sa mnogo elemenata ispovedne proze. U ovoj vrsti dokumentarnog žanra „pisac se duhovno i psihološki samootkriva, na subjektivan način se prikazuje njegov život, njegovi lični doživljaji i stavovi, promišljanja sveta i sebe u njemu. Karakteriše ga pripovedanje u prvom licu i prisnost kazivanja. Prvi primeri zapažaju se u antici, Marko Aurelije, *Samom sebi*.”²⁹ Orijana Falači neplanirano ostaje trudna i odmah započinje

²⁷ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 152.

²⁸ Orijana Falači, *Pismo nerođenom detetu*, Magelan Press, Beograd, 2013, str. 82.

²⁹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 301.

zapisivanje razgovora sa začetkom života u sebi: „Noćas sam saznala da postojiš: kapljica života izmakla ništavilu. Bila sam u mraku, razrogačenih očiju, kada je odjednom, u toj tami, u meni blesnula iskra sigurnosti: da, tu si. Postojiš. Kao da mi se tane zarilo u grudi. Srce mi je stalo. A kada je sve zbunjeno ponovo počelo potmulo da kuca, primetila sam da padam u ponor u kome je sve nesigurno i zastrašujuće. Evo me sada ovde, obuzeta strahom što mi kvasi lice, kosu, misli. I u njemu se gubim. Pokušaj da shvatiš: to nije strah od drugih. Baš me briga za druge. Nije strah od Boga. Ne verujem u Boga. Nije strah od bola. Ne plašim se bola. To je strah od tebe, od slučaja koji te je otrgao od ništavila i pričvrstio za moju utrobu. Nikada nisam bila spremna da te ugostim, premda sam te tako dugo čekala. Uvek sam samoj sebi postavljala okrutno pitanje: a šta ako ti se ne sviđa da se rodiš? Možda ćeš me jednoga dana gnevno proklinjati: *Ko je tražio od tebe da me doneseš na svet, zašto si me rodila, zašto?* Naporno je živeti, dete moje. To je rat koji se svakoga dana ponavlja, trenuci sreće su samo kratki predasi koje kasnije skupo plaćamo. Kako mogu da znam da ne želiš da te odbacim, kako da naslutim da li želiš da se vratiš u tišinu ili ne?”³⁰

Falačijeva je izuzetno sugestivna i primenjuje introspekciju, koja se ostvaruje različitim literarnim tehnikama, kao što su: „solilokvij, personalno pripovedanje, unutrašnji monolog, tok svesti, dramski monolog...”³¹ S obzirom na to da je izuzetno vešt intervjuer, Falačijeva, čini se, bez svesne odluke, ovde počinje da primenjuje tehniku autointervjua, najtežeg intervjua kojeg se novinar može prihvatiti. Jer ovde se analizira i propituje i novinarsko ja, „unutarnja naracija i scena, životni siže i postupci, stavovi, lična drama, hronološka organizacija, ritam, slikovito predočavanje, nagoveštaji, metafora, ironija, samodijalog, sveukupni plan (početak, sredina i kraj), sve to povezano kvalitetnom, dubinskom analizom”.³² Novinarka-spisateljica ovde je bolno iskrena. Ona nerođenom detetu otkriva: „Moja mama tvrdi da sam joj ja dala znak i da me je zbog toga donela na svet. Znaš, moja mama me nije htela. Začeta sam greškom, zbog tuđe nepažnje. Stoga je ona svake večeri rastvarala neki lek u vodi kako se ne bih rodila. A potom ga je, plačući, ispijala. Pila ga je sve do one večeri kada sam se pokrenula u njenom stomaku i ritnula se kako bih joj kazala da ne treba da me se reši. Upravo je prinosila čašu ustima. Istog trena ju je odmakla i prosula sadržinu na zemlju. Nekoliko meseci kasnije pobeđnički sam se baškarila na suncu, a ni sama ne znam da li je to bilo dobro ili loše. Kad sam srećna mislim da je bilo dobro, a kad sam nesrećna da je bilo loše. Ali čak i kad sam nesrećna mislim da bi mi bilo žao da se nikada nisam rodila, jer ne postoji ništa gore od ništavila. Ja se, ponavljam ti to, ne plašim bola.”³³

³⁰ Orijana Falači, *Pismo nerođenom detetu*, nav. delo, str. 4.

³¹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 297.

³² Michael Schudson, *Reading the news*, Pantheon Books, New York, 1987, p. 6.

³³ Orijana Falači, *Pismo nerođenom detetu*, nav. delo, str. 4.

Sa nerođenim detetom spisateljica čak i raspravlja o tome da je razmišljala o abortusu i da čovek sa kojim je začela dete nije zbog toga srećan: „Juče me je preplavilo loše raspoloženje. Molim te da mi oprostiš što sam pomenula da bih mogla da te se otarasim, a da ti pri tome ne bi ni znao da li sam ti učinila uslugu ili nanela nepravdu. To su bile samo puke reči i ništa više. Nisam promenila svoju odluku, premda ona izaziva čuđenje moje okoline. Noćas sam razgovarala sa tvojim ocem. Rekla sam mu da postojiš. Saopštila sam mu telefonom jer je on daleko, a po onome što sam čula čini mi se da mu nisam javila dobru vest. Najpre je zavladao potpuni tajac: takve tišine ne bi bilo ni da se veza prekinula. A potom se začulo promuklo mucanje: *Koliko će biti neophodno?* Veselo sam mu odgovorila: *Devet meseci, pretpostavljam. U stvari, sada već manje od osam.* Glas više nije bio promukao već leden: *Hoću da kažem, koliko para? Kakvih para? Para da središ stvar.* Da, baš je tu reč upotrebio. Kao da si neki predmet. A kada sam mu najljubaznijim mogućim tonom objasnila da su moje namere upravo suprotne potpuno se izgubio u nekakvom razglabanju u kome su se molbe smenjivale sa savetima, saveti sa pretnjama, a pretnje sa laskanjem. *Pomisli samo na svoju karijeru, uzmi u obzir odgovornost, jednoga dana bi mogla da se pokaješ zbog svoje odluke, šta će reći drugi!* Njegove reči su me gotovo zabavile. Smeškala sam se. Ali mi se osmeh gotovo zamrzao na licu kada je, ohrabren činjenicom da sam bez reči slušala njegovu tiradu, zaključio da trošak možemo da podelimo popola: uostalom, *oboje smo krivi.* Pripala mi je muka. Kako ga nije sramota. Spustila sam slušalicu razmišljajući kako sam ga nekada volela. Volela sam ga? Ti i ja ćemo morati jednoga dana da prodiskutujemo o toj pojavi zvanoj ljubav”.³⁴

Možda se baš u ovom odlomku krije razlog zbog čega je ovaj dokumentarni roman postao planetarno popularan: ovde su iznete činjenice o kojima se ne govori, pogotovo ne javno – o sumnjama i samoispitivanju buduće majke, o očevima koji to odbijaju da budu, koji nude novac za abortus... Za Falačijevu je karakteristično da ona u ovom delu nalazi i karakterističan, precizan i odgovarajući izraz za svoja osećanja, misli, unutrašnji doživljaj i tako kod čitaoca izaziva jasnu predstavu onoga što doživljava. Kad opisuje partnera uočava se satira, ironija, cinizam... I najednom – pojavljuje se shvatanje staro kao svet, koje on iznosi – oboje su skrivili... Trudnoća je, dakle, predstavljena ne kao blagoslov, već krivica... Falačijeva dramaturški izuzetno vešto vodi ovu priču do kraja. Sve vreme se držeći pravila dramskog jedinstva, radnja, vreme i mesto su – njena utroba, pa se tu dešava i – tragičan momenat... Na jednom putovanju Falačijeva se osetila čudno. Krvarila je i odjurila u bolnicu: „Lekarka me je pogledala me s tugom: *Bolje je da vam odmah kažem. U pravu ste. Više ne raste. Već dve, a možda i tri nedelje. Budite hrabri. Gotovo je. Mrtvo je.* Nisam ništa odgovorila. Nisam se ni pomerila. Ni okom trepnula. Ležala sam,

³⁴ Orijana Falači, *Pismo nerođenom detetu*, nav. delo, str. 12.

telo mi je bilo skamenjeno i nemo. I mozak mi je bio skamenjen i nem. U njemu nije bilo nijedne misli, nijedne reči. Jedino sam osećala neku nepodnošljivu težinu koja mi je pritiskala stomak, nevidljiva olovna kugla mrvila me je, bez ikakvog šuma, kao da se nebo sručilo na mene... I zajaukala sam. I izgubila svest".³⁵ Ovde se dogodilo da se u literarno novinarstvo i prvoklasan roman pretvorilo „temeljito izveštavanje i literarne tehnike novinarskog pisanja: naracija i scena, siže i postupak, stav, drama, hronološka organizacija, ritam, slikovito predočavanje, nagoveštaji, metafora, ironija, dijalog, sveukupni plan, (početak, sredina i kraj), sve to povezano dubokim poniranjem".³⁶ Iako se zvanično dokumentarni roman „Jedan čovek” smatra najboljim delom Orije Falači (posvećen njenom životnom saputniku Aleksosu Panagulisu, ubijenom revolucionaru, protivniku grčke diktature), nijedna knjiga Falači je nikada nije prevazišla popularnost dela „Pismo nerođenom detetu”. Ovaj dokumentarni roman mnogo je više od fakata obrađenih literarnim sredstvima – on je istovremeno i autointervju, dramski zamišljeni dijalog između majke i fetausa u njoj (koji će progovoriti u romanu onda kada premine i obratiće se majci), uspostavljen ženski diskurs koji stvara poseban ženski identitet, narušava uobičajenu koncepciju pisanja o materinstvu, podriva utvrđenu semantiku i logiku, pa tako stvara i složenost, višestrukost značenja i mogućnost najrazličitijih čitanja ovog teksta. Njen monolog ovde dobija ton antičke tragičnosti, ona i nerođeno dete stradaju bez krivice i njen život je zauvek promenjen, ona sama apostrofira da je to momenat kada „optužena nije kriva”.³⁷

DOKUMENTARNI ROMAN O ŽELJI – „TRI ŽENE” LISE TADEO

Želja je pojam koji „zahvaljujući Ž. Lakanu ulazi u novinarsko-literarni diskurs i psihoanalitičku kritiku. Nadovezujući se na koncept S. Frojda, kao i teorije proistekle iz učenja F. Hegela, Lakan razgraničava pojam želje od pojma potrebe i zahteva. Po Lakanu, čovekova želja je želja za drugim”.³⁸ S obzirom na to da dokumentarni roman XXI veka otkriva i analitički pristupa i tabu temama – ono o čemu se u prethodnom veku više prećutkivalo nego oblikovalo u literaturu, obrađuje teme koje su vezane za želju, žudnju, transrodne osobe, LGBT populaciju, treba odmah napomenuti da „tip stila ili diskursa karakterističnog

³⁵ Orije Falači, *Pismo nerođenom detetu*, nav. delo, str. 60.

³⁶ Ken Mecler, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 144.

³⁷ Orije Falači, *Pismo nerođenom detetu*, nav. delo, str. 67.

³⁸ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 795.

za ženske autore, ukratko – žensko pismo”³⁹, nema dodirnih tačaka sa pisanjem ove novinarke-književnice. Iako feministička kritika počiva na nekim postavkama i poststrukturalizma, ovde je struktura dela izjednačena sa hronologijom događaja i strukturom svesti glavnih protagonistkinja i ovaj jezik „ne otkriva nesvesno u čoveku i ženi, niti se delo zasniva na kritici falokracije i falocentrizma, čak ni gramatološki”.⁴⁰ Spisateljica-novinarica Lisa Tadeo (1980) američka je književnica i žurnalistkinja i piše dokumentarni roman, ne želeći da brani bilo čiju stranu. Glavne junakinje jasnim izrazom izlažu svoje životne teme. Ovo, takođe, nisu biografije, jer su biografije po definicije uvek između fikcije i dokumentarne književnosti. Lisa Tadeo piše čist dokumentarni roman, baziran na intervjuu, baš poput Svetlane Aleksijevič. (Pisala je za čitav niz časopisa, a njene kratke priče su dva puta osvojile nagradu „Puškart”). Spisateljica rad na dokumentarnom romanu „Tri žene” definiše: „Ova knjiga nije beletristika. Tokom osam godina, hiljadu sati sam razgovarala sa ženama iz ove knjige – uživo, preko telefona, SMS-ovima i mejlovima. U dva slučaja sam se preselila u gradove u kojima su one živele, i živela isto kao meštani, kako bih bolje razumela njihove svakodnevne živote. Za događaje koji su se odigrali u prošlosti ili u trenucima kad nisam bila prisutna oslanjala sam se na njihova sećanja, njihove dnevnike i njihovu komunikaciju s drugima. Razgovarala sam s članovima njihovih porodica i prijateljima i pratila ih na društvenim mrežama. Ali uglavnom sam se držala priča te tri žene”.⁴¹

Autorka Lisa Tadeo koristila je sudske spise, lokalne novinske članke i razgovarala s novinarima, sudijama, advokatima, istražiteljima. Gotovo svi citati potiču iz mejlova, pisama, prepisa i razgovora sa ženama. Spisateljica je odabrala ove tri žene jer je procenile da će se druge osobe ženskog pola lakše sa njima identifikovati, njihovim sudbinama, strastima, ljutnjom, žestinom, tragedijom, ushićenjima. Ograničenje u istraživanju bilo je sledeće: autorka je bila ograničena na razgovore sa onim ženama koje su bile otvorene da bez ustezanja ispričaju svoju priču, znajući da će biti objavljena. Lisa Tadeo birala je one sagovornice koje su dovoljno snažne da budu iskrene prema sebi i ispričaju priče koje jasno govore o njihovim žudnjama. Promenila je imena ličnosti, gradova, pojedinosti, u dve priče, pošto je treća bila javnosti poznata. Svaka dokumentarna priča ima mnogo strana, ali je Lisa Tadeo težila da se, pre svega, čuje jasan, prodoran ženski glas protagonistkinja.

Kada je autorka počela da piše ovo delo, knjigu o ljudskoj želji, mislila je da će je privući muške priče – muške želje, jer se carstva ruše zbog jedne muške strasti. Ali, kako je više proučavala muške priče – počinjale su da se stapaju u jednu. I Lisa Tadeo se odlučila za dokumentarnu prozu o ženskoj

³⁹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 795.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ Lisa Tadeo, *Tri žene*, Booka, Beograd, 2020, str. 9.

žudnji: „Ženska želja može biti jednako sirova kao muška... A i u pričama u kojima je želja bila nešto nad čime nije bilo vlasti, kad je predmet želje diktirao narativ, pronašla sam najviše veličanstvenosti, najviše patnje. Podsećalo je na vožnju bicikla unatrag, ta agonija i uzaludnost i, konačno, stupanje u sasvim drugi svet”.⁴² Da bi ove priče bile pronađene Lisa Tadeo proputovala je šest puta Ameriku uzduž i popreko. Tako je došla do Megi, mlade žene koju su i devojčice zvale pogrdnim imenima. „Tobože je imala vezu sa svojim oženjenim nastavnikom u srednjoj školi. Ono što upada u oči u njenom svedočenju je odsustvo seksualnog odnosa.”⁴³ Lina, junakinja druge priče, bila je domaćica koju godinama niko nije poljubio i koja je preko društvenih mreža uspostavila vezu sa nekadašnjom ljubavlju. Čekala je momenat da se razvede. Alimentaciji se nije nadala. Zatim je čekala da drugi muškarac ostavi svoju ženu. A onda je ostala u stanju čekanja. Treća priča je o Sloun, privlačnoj vlasnici restorana, koja ima seksualne odnose s drugim muškarcima, jer njen muž voli da je tako posmatra. Ona nikada nije to želela, ali je bila zarobljena željom prema suprugu. Evo dokumentarnog romana „o tome ko smo u najosetljivijim trenucima. Odlučila sam da ispitam vrelinu i žaoku ženske žudnje kako bi je muškarci i druge žene lakše razumeli, pre nego što je osude”. Knjiga o želji „kojoj samostalno kuca kao srce”, „Tri žene”, brzo se našla na listi bestslera, sa jednakim uspehom primljena je i od čitalaca i od kritike. Ali je sve tri žene o čijem životu Lisa Tadeo govori, želja za suprotnim polom i ostvarenjem sna, osudila na život pun tuge i samoće. Zbog čega je ova knjiga izazvala toliko interesovanje? Pre svega, ovo su *human interest stories* – priče o ljudima, a čitaoci najviše vole da čitaju ljudske priče. Njihove ispovesti podsećaju na usmenu ispovest, dnevnik izgovoren stišanim glasom, pa čitalac ima utisak da se fabula odigrava pred njim. Autorka uspeva da dođe i do sasvim ličnih fakata, pa svet i život koji se opisuju čitalac lako može da doživi kao jedan od mogućih svetova pun analogije sa sopstvenim življenjem. Prosto se čitačeva pažnja ugrađuje u strukturu ove tri priče. Nefiktivni diskurs Lise Tadeo poštuje dramaturške zahteve: svaka od tri velike celine ima glavne protagonistkinje, kulminaciju, zaplet i rasplet. Autorka je pronašla način kako da se dramatičnost telesne ljubavi i žudnje utka u dokumentarnu prozu. Stil je do te mere živ da čitalac ima osećaj da prati pokretne, filmske slike, pune retrospekcije, u personalnom dokumentarnom romanu, gde se ne govori tonom sveznajućeg pripovedača, već kroz svest i saznanja glavnih junakinja.

Jezik i stil Lise Tadeo jasni su, precizni i jednostavni. Autorka piše kratkim rečenicama, bez insistiranja na stilskim figurama. Spisateljica koristi citate, sažima izjave iz govora, zapisnika ili intervjua. Ona se izražava precizno, ne koristi sinonimiju, homonimiju, tautologiju. Autorka piše kombinujući

⁴² Lisa Tadeo, *Tri žene*, nav. delo, str. 9.

⁴³ *Isto*.

direktni i indirektni govor i stvara vrstu originalnog metajezika. Indirektnim govorom uvek iznosi manje važne informacije, a direktnim ono što je – udarna činjenica. Na početku svake priče (a roman čini celina od tri pripovedna toka) nalazi se odgovarajući događaj koji istovremeno ima ulogu neposrednog stvaralačkog podsticaja i garanta verodostojnosti, pouzdanog sredstva za postizanje efekta istinitosti. Svaka priča, bez obzira o kojoj se junakinji govori, ima crvenu nit (tezu) – sudbinu ličnosti i njen problem koji se kroz tekst provlači od prvog susreta do kraja, a kraj je uvek metamorfoza, transformacija ranijeg života u neki drugi. To je, kod Lise Tadeo, sudbina ličnosti i svi psihološki, sociološki i filozofski postulati opisanih žena proističu iz žudnje za drugim. Autorka poseduje tačno osećanje za dužinu teksta: priče o tri junakinje se stalno smenjuju, dobijamo utisak fine jezičke i stilske karnevalizacije, nikada nisu preduge i svaka, u proseku, ima stotinak redova, što odgovara čitanju u jednom dahu. Insistirajući na elementima *human interest*-a, autorka je okrenuta ka maloj, običnoj ženi, ka njenoj želji, patnjama i stradanju. Svaka priča je izrazito humanistički obojena i u ovim tekstovima su pomirena dva osnovna načela najboljeg novinarstva i literature: etičko i estetsko.

Umesto epiloga

U trenutku kada se „knjige i novine danas smatraju pasivnim medijima i odbacuju u korist interaktivnih medija”,⁴⁴ kada generacije mladih čitalaca na literarno odgovaraju pasivnim ćutanjem (doživljavajući knjigu i kao „strah, represiju neiskazivo, ali i svetost, lepotu”⁴⁵), dokumentarni romani ne gube na aktuelnosti i nalaze put do čitalaca, jer iskazuju važnost do sada često izostavljenog, neiskazanog. Pisani su autentičnim stilom i jezikom, obiluju erudicijom, autentičnošću, originalnošću kako teme tako i stila i jezika, koriste najrazličitije književne tehnike i sve više novinara-pisaca „kombinuje dubinsko, poniruće izveštavanje sa književnim, elegantnim načinom naracije”.⁴⁶ Čitaoci to nepogrešivo prepoznaju. Dokumentarni romani podrazumevaju kvalitet, originalnost i za čitaoce su često najatraktivniji u savremenoj književnosti. „Oni nisu klasično, izveštačko novinarstvo čiji je imperativ aktuelnost. Jer literarni žurnalizam počiva na dubinskom istraživanju, *poniranju* u pojave ili ličnosti koje nije ograničeno vremenom, prostorom i novcem. Iskopane činjenice autor ne smešta u priče koristeći literarni postupak. Iako autor poštuje

⁴⁴ Richard Watson „Budući umovi”, nav. delo, str. 54.

⁴⁵ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, nav. delo, str. 121.

⁴⁶ Helen Benedikt, „Literary Journalism and the Media”, *Encyclopedia of International Media and Communications*, Volume 3, Academic Press, USA, 2003.

zakone tačnosti, presudnu reč u njegovom tekstu ima njegov *glas*".⁴⁷ Tako dobijamo dokumentarne romane, koji su danas važan literarno-novinarski žanr, jer spajaju aktuelno, aktivno i autentično iz žurnalizma i najbolje tehnike iz pripovedne književnosti. „Ove godine će, na primer, samo u SAD biti objavljeno 175.000 knjiga i svaka od njih se može naći u javnim bibliotekama ili kupiti u internet knjižarama po relativno niskoj ceni. Knjige su, pak, samo jedan od kanala informisanja. Radio stanice širom sveta emituju 65.500.000 sati programa godišnje, a tome treba dodati i 48.000.000 sati televizijskih programa. Povezivanjem na internet posredstvom ličnih kompjutera postaje nam dostupan veći broj informacija nego ikada do sada. Internet nam omogućava pristup na oko 3.000 dnevnih listova. Globalna kompjuterska mreža omogućava pristup na oko 2.000.000.000 dokumenata. To su materijali dostupni javnosti i poznati su kao *vidljiva* mreža. Postoji i takozvana *nevidljiva* mreža koja sadrži stranice dostupne članovima ili uz plaćanje, ili su pak privatne. Procenjuje se da je ta nevidljiva mreža četiri stotine do pet stotina pedeset puta veća od vidljive".⁴⁸ Neminovno se postavlja pitanje kako će se sa ovom ozbiljnom i izuzetno teškom konkurencijom izboriti književnost i novinarstvo. Čini se da je odgovor upravo u relativno novom literarno-novinarskom žanru, a novo je uvek iznad savršenog, a to je dokumentarni roman, koji je u ovom trenutku došao ne samo do čitanosti i popularnosti, već i po prvi put u istoriji – do Nobelove nagrade (Svetlana Aleksijevič, 2015).

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Benedict Helen, *Literary Journalism and the Media*, Encyclopedia of International Media and Communications, Volume 3, Academic Press, USA, 2003.
- [2] Duronjić Tatjana, *Literarno novinarstvo i naracija*, Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka, 2019.
- [3] Falači Orijana, *Pismo nerodenom detetu*, Magelan, Beograd, 2010.
- [4] Mecler Ken, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006.
- [5] Orvel Džordž, *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, LOM, Beograd, 2008.
- [6] Poter Džejsms, *Medijska pismenost*, CLIO, Beograd, 2014.
- [7] Popović Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007.
- [8] Schudson Michael, *Reading the news*, Pantheon Books, New York, 1987.
- [9] Tadeo Lisa, *Tri žene*, Booka, Beograd, 2020.

⁴⁷ Neda Todorović, „Literarni žurnalizam”, nav. delo, str. 24–38.

⁴⁸ James Potter, *Medijska pismenost*, Clio, Beograd, 2014, str. 232.

- [10] Tadić Darko, *Kreativno pisanje*, Cekoms, Breograd, 2019.
- [11] Todorović Neda, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- [12] Todorović Neda, *Literarni žurnalizam*, Kultura, Beograd, 2011.
- [13] Watson Richard, *Budući umovi*, Plato, Beograd, 2016.

Izvori sa interneta:

- [1] <https://gkr.hr/Magazin/Kauc-i-knjige/Hladnokrvno-ubojstvo-ne-ostavlja-hladnokrvnim, poslednji put pogledano 28.09.2020>.
- [2] <https://www.danas.rs/kultura/najzanimljiviji-redovi-o-najnezanimljivijem-zivotu/, poslednji put pogledano 29.09.2020>.
- [3] <https://www.media.ba/bs/istrazivacko-novinarstvo-novinarstvo-novinarstvo/truman-capote-cold-blood-naslede-dokumentarnog, poslednji put pogledano 29.09.2020>.
- [4] https://www.dobraknjiga.rs/sr/Beletristika-strani_pisci/Niko_i_nista_u_Parizu_i_Londonu/, poslednji put pogledano 29.09.2020.
- [5] <https://mvinfo.hr/knjiga/11527/uvod-u-dokumentarnu-knjizevnost, poslednji put pogledano 30.11.2020>.

Sanja Domazet

DOCUMENTARY NOVEL AS THE LEADING GENRE OF LITERARY JOURNALISM IN 21ST CENTURY

Abstract

This paper will explore the concept, method of creation, effects, relevance and development of the documentary novel, as a new literary-journalistic genre in the creation of the second wave of “new journalism”, created during the 60s and 70s of the XX century. The paper will analyze documentary novels created during the era of new journalism, as well as documentary novels written during the 21st century, created within literary journalism, where facts are combined with a narrative characteristic of literature. An analysis of George Orwell’s “Nobody and Nothing in Paris and London”, a novel by journalist Lisa Tadeo, “Three Women”, a confessional, documentary novel by Oriana Fallaci, “Letter to an Unborn Child”, will show the manner and procedure of writing nonfiction literary works based on documents. as material that has been transformed in accordance with the requirements of top literature. In this paper, we will show how during

the last decade of the 21st century, the documentary novel became the leading literary genre.

Key words

Documentary novel, literary journalism, journalistic writers, new journalism.

Nikola Savić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Transferabilne veštine u sistemu visokog obrazovanja: potreba za programima transferabilnih veština na doktorskim studijama Univerziteta u Beogradu

Apstrakt

Svrha istraživanja bila je da se ispita i utvrdi mišljenje doktoranada Univerziteta u Beogradu o uvođenju programa za razvoj transferabilnih veština na doktorskim studijama Univerziteta. Transferabilne, odnosno „prenosive” veštine jesu ona znanja koja nam mogu biti od koristi u različitim radnim situacijama i poslovnim okruženjima. Ove veštine, često nazivane i *soft skills*, ne moraju biti u direktnoj vezi sa naučnom oblašću i poslovnom delatnošću kojom se bavimo. Neke od njih su: komunikacione, leaderske, organizacione, veštine prezentovanja, veštine timskog rada, rada u grupi. Dakle, reč je o univerzalnim veštinama, prenosivim iz jednog okruženja u drugo, i jednako upotrebljivim na različitim profesionalnim pozicijama. Evropski izveštaji pokazuju da je u poslednjih desetak godina broj univerziteta koji organizuju programe za razvoj transferabilnih veština u okviru doktorskih studija porastao za 50%. Rezultati našeg istraživanja pokazuju evidentnu potrebu za uvođenjem ovih programa i u kurikulum doktorskih studija na Univerzitetu u Beogradu.

Ključne reči

transferabilne veštine, doktorske studije, Univerzitet u Beogradu, visoko obrazovanje

* nikola.savic@rect.bg.ac.rs

UVOD

Prema podacima iz izveštaja Evropske asocijacije univerziteta, 2007. godine približno 30% univerziteta članica organizacije imalo je programe razvoja transferabilnih vještina u okviru svojih doktorskih studija. Ista asocijacija tvrdi da se 2016. godine procenat univerziteta popeo na 85%.¹ Iako se programi razlikuju po obimu, strukturi, pristupu i načinu sprovođenja, činjenice govore da sve više univerziteta nudi raznovrsne programe za razvoj transferabilnih vještina studentima doktorskih studija, kao i univerzitetskim nastavnicima.

Programi razvoja transferabilnih vještina nastaju iz potrebe da se osnaže doktorski kandidati koji dolaze iz oblasti tehničko-tehnoloških i prirodno-matematičkih nauka² u setu kompetencija koje im mogu biti od koristi u obavljanju svakodnevnih radnih zadataka u akademskom, ali i tržišnom okruženju. Ubrzo se uviđa potreba za razvojem ovih vještina i kod doktoranada u oblasti medicinskih nauka.³ Pojedini autori ističu nužnost za razvojem transferabilnih vještina i među kandidatima doktorskih studija iz oblasti društveno-humanističkih nauka, kako bi polaznici u punoj meri primenili znanje i analitičke sposobnosti koje su stekli tokom doktorskih studija.⁴ Teorijska rasprava u vezi sa najadekvatnijim modelom realizacije ovih programa na doktorskim studijama prisutna je u seriji izveštaja, predloga i preporuka, kako u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Australiji i Ujedinjenom Kraljevstvu⁵, tako i u zemljama potpisnicama Bolonjske deklaracije.⁶ Imajući u vidu navedeno, postavlja se pitanje: *da li kurikulum doktorskih studija na*

¹ Ludwig Neyes, *Course Guide for PhD Transferable Skills Courses*, University of Luxembourg, Luxembourg, 2016, p. 3.

² Sir Gareth Roberts, *SET for success: The supply of people with science, technology, engineering and mathematics skills*. Available from: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.hm-treasury.gov.uk/d/robertsreview_introch1.pdf, (Accessed August 14, 2020), p. iii.

³ *Ibid.*, p. 1.

⁴ Maresi Nerad, Elisabeth Rudd, Emory Morrison and Joseph Picciano, *Social Science PhDs, Five+ Years Out: A National Survey of PhDs in Six Fields*. CIRGE Report 2007-01. Seattle, Wash.: CIRGE. 2007, p. 6.

⁵ Maresi Nerad, "Introduction – Converging Practices in PhD Education", in: Maresi Nerad and Barbara Evans (Eds.), *Globalization and its impacts on the quality of PhD education: Forces and forms in doctoral education worldwide*. Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands 2014, p. 1.

⁶ "Bologna Seminar. Doctoral programmes for the European Knowledge Society", Salzburg, 2005, p. 2. Available from: <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf> (Accessed August 14, 2020).

Univerzitetu u Beogradu treba da obuhvati i sadrži koje koji se tiču razvoja transferabilnih veština kod doktoranata?

Prvi deo rada obrađuje istorijski razvoj univerzitetskog obrazovanja i ukazuje na raspravu koja postoji u međunarodnoj literaturi, a u vezi sa programima transferabilnih veština. Drugi deo daje pregled postojećeg programa transferabilnih veština na Univerzitetu u Beogradu. Sledi kvantitativno istraživanje, odnosno pregled metodologije, prikaz rezultata sprovedenog istraživanja i sama analiza rezultata. Zaključak donosi završna razmatranja.

KONTEKSTUALIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Poslednjih devet vekova donelo je mnoge promene u sistemu visokog obrazovanja i programima doktorskih studija. Prvi univerzitet u Evropi osnovan je 1088. godine u Bolonji i na isti se gledalo kao na gildu nastalu udruživanjem radi ostvarivanja obrazovne delatnosti na društveno uređen način⁷, gde su se studenti okupljali zarad dobijanja znanja i sami upošljavali profesore. Isti su bili angažovani sa punim radnim vremenom na realizaciji kurikuluuma za određenu ekonomsku kompenzaciju.⁸ Početne godine univerzitetskog obrazovanja u Evropi protekle su uz dominantnu predavačku ulogu profesora, odnosno – osnovna misija univerziteta bila je transfer i širenje znanja. Humboltov model, koji nastaje početkom XIX veka u Pruskoj, uvodi korenitu reformu visokog obrazovanja i daje novu viziju univerziteta. Zasnovan na akademskim slobodama, autonomiji univerziteta i jedinstvu nastave i istraživanja, univerzitet dobija moderne obrise.⁹ Navedeni postulati postaće temelj za osnivanje i/ili reformu univerziteta širom Evrope i Amerike, uključujući i Univerzitet u Beogradu koji nastaje 1808. godine. Od Univerziteta u Bolonji, preko Humboltove reforme univerzitetskog obrazovanja, došli smo do Bolonjske deklaracije iz 1999. godine, koja diktira i oblikuje visokoobrazovni sistem u Evropi danas. Deklaracija, između ostalog, predstavlja osnov za usvajanje uporedivih obrazovnih sistema visokog obrazovanja, definiše podelu studija na osnovne i posleddiplomske (master i doktorske), uvodi sistem kredita (Evropski sistem prenosa i akumulacije bodova – ESPB model), promoviše mobilnost studenata, nastavnika, istraživača i administrativnog

⁷ Biljana Bodroški Spariosu, *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2017, str. 7.

⁸ Anthony Kenny, *Medieval Philosophy: A New History of Western Philosophy*, Vol. 2, Oxford University Press (2005), p. 55.

⁹ Biljana Bodroški Spariosu, *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, nav. delo, str. 39.

osoblja.¹⁰ Konačno, Deklaracija promoviše saradnju u oblasti osiguranja kvaliteta visokog obrazovanja i promoviše evropsku dimenziju u visokom obrazovanju, posebno u pogledu razvoja kurikuluma, međuinstitucionalne saradnje, mreže mobilnosti i integrisanih programa studija, obuke i istraživanja.¹¹

Krunu obrazovanja čine doktorske studije, koje predstavljaju ključni faktor u razvoju nauke i tehnologije.¹² Pojedini autori smatraju da su upravo doktorandi nešto najbolje što institucija može ponuditi (*društvu* – prim. aut.) i da među njima treba tražiti buduće lidere.¹³ Naravno, ne postoji univerzalni set znanja i veština koji svako od kandidata treba da savlada, prođe i nauči da bi se mogao smatrati stručnjakom u svojoj oblasti¹⁴, ali sama očekivanja od kandidata se nisu mnogo promenila¹⁵. Doktorat, pre svega, mora doprineti razvoju naučne oblasti iz koje dolazi i od doktoranada se očekuje ozbiljno poznavanje oblasti kojom se bavi.¹⁶

U sistemu modernog obrazovanja, posebna pažnja posvećena je kontinuiranom učenju, dostupnom kroz različite vidove formalnog i neformalnog obrazovanja, koje, prema nekim autorima, predstavlja resurs i izvor konkurentске prednosti (*pojedinka* – prim. aut.) u odnosu na druge.¹⁷ Ide se i korak dalje, i navodi se da klasično obrazovanje nije dovoljno za potrebe današnjeg

¹⁰ "Joint declaration of the European Ministers of Education – The Bologna Declaration of 19 June 1999". Bologna, Italy, 1999, pp. 1–3. Available from: http://www.magna-charta.org/resources/files/BOLOGNA_DECLARATION.pdf (Accessed August 14, 2020).

¹¹ Biljana Bodroški Spariosu, *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, nav. delo, str. 102.

¹² Sir Gareth Roberts, *SET for success: The supply of people with science, technology, engineering and mathematics skills*, op. cit., p. 10.

¹³ Bianca Bernstein (et al.), "The Continuing Evolution of Research Doctorate", in: Maresi Nerad and Barbara Evans (Eds.), *Globalization and its impacts on the quality of PhD education: Forces and forms in doctoral education worldwide*. Sense Publishers, Rotterdam, 2014, p. 5.

¹⁴ Carol A. Dwyer, Catherine M. Millett, David G. Payne, *A Culture of Evidence: Postsecondary Assessment and Learning Outcomes*, Princeton, N.J., 2006, p. 13.

¹⁵ Biljana Bodroški Spariosu, *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, nav. delo, str. 13.

¹⁶ Bianca Bernstein (et al.), "The Continuing Evolution of Research Doctorate", in: Maresi Nerad and Barbara Evans (Eds.), *Globalization and its impacts on the quality of PhD education: Forces and forms in doctoral education worldwide*. Sense Publishers, Rotterdam, 2014, p. 6.

¹⁷ Anetta Der Radivojevic, „Stvaranje klime za prenos znanja i veština u radnoj organizaciji”, *Andragoške studije*, broj I, april 2010, str. 89.

tržišta, te da je potrebna obuka iz određenog seta veština.¹⁸ Naglašava se i veliki jaz između naučnog i tehničkog znanja doktoranada i implementacije tih znanja u radnom okruženju i ističe da upravo zbog toga i postoji razlika između potreba privrede, sa jedne, i „proizvodnje” kvalitetnog kadra na univerzitetima, sa druge strane. Prisutna je kritika prema doktorandima da nisu u stanju da primene akademsko znanje u praksi, kao i da imaju nedostatak veština, kao što su komunikacione veštine, timski rad ili svest o potrebi komercijalizacije proizvoda.¹⁹ Doktorske studije u dobroj meri sprema doktorande za izazove koji ih očekuju na tržištu rada, pruže potrebno znanje i nauče kritičkom razmišljanju, ali očigledno postoji nedostatak u razvoju određenih kompetencija, što onemogućava svršene doktorande da u punoj meri implementiraju naučeno tokom doktorskih studija. Univerziteti moraju pronaći načina da veštine, kao što su timski rad, pisanje predloga projekata, ili veštine prezentovanja, a koje se trenutno nalaze na marginama programa doktorskih studija²⁰, približe kandidatima, uvrste u kurikulum redovnih aktivnosti na doktorskim programima i na taj način odgovore na potrebe tržišta i omoguće svojim polaznicima da budu još uspešniji u svom poslu.

Kao predlog prevazilaženja novonastale situacije navodi se ideja o tome da svaki student doktorskih studija mora imati minimum dve nedelje po akademskoj godini edukacije iz domena transferabilnih veština. Drugim rečima, visokoškolske institucije su dužne da obezbede odgovarajuće module iz oblasti transferabilnih veština koji moraju biti dostupni doktorandima²¹, a koje će na odgovarajući način pripremiti doktorande za rad u industriji. Treba naglasiti da niko ne dovodi u pitanje premisu da je poznavanje oblasti i dalje najvažniji aspekt doktorskih programa²², ali je činjenica da obrazovni sistem teži određenom setu promena i adaptacije, uglavnom pod pritiskom modernog tržišta.

¹⁸ Carol A. Dwyer, Catherine M. Millett, David G. Payne, *A Culture of Evidence: Postsecondary Assessment and Learning Outcomes*, Princeton, N.J., 2006, p. i

¹⁹ Sir Gareth Roberts, *SET for success: The supply of people with science, technology, engineering and mathematics skills*, op. cit., pp. 29–30.

²⁰ Maresi Nerad, Elisabeth Rudd, Emory Morrison and Joseph Picciano, *Social Science PhDs, Five+ Years Out: A National Survey of PhDs in Six Fields*, CIRGE Report 2007-01. Seattle, Wash.: CIRGE. 2007, p. 6.

²¹ Sir Gareth Roberts, *SET for success: The supply of people with science, technology, engineering and mathematics skills*, op. cit., p. 11.

²² Canadian Association for Graduate Studies, Professional skills development for graduate students. Available from: <https://cags.ca/documents/publications/working/Prof%20Skills%20Dev%20for%20Grad%20Stud%20Final%2008%2011%2005.pdf> (Accessed August 14, 2020), pp. 2–3.

Tržište i obrazovanje su uvek u nekom vidu povratne sprege, ali se čini da tržište i ekonomija nikad nisu imali tako snažan uticaj na sistem obrazovanja. Uostalom, pored istraživačke i nastavne uloge univerziteta, često nalazimo u literaturi pojam „treće misije univerziteta”, koja je važan strateški činilac univerziteta²³, pri čemu se pod „trećom misijom” podrazumeva saradnja industrije i univerziteta, odnosno od univerziteta se očekuje da donosi blagostanje celokupnom društvu.²⁴ Zbog stalnih i turbulentnih promena tokom XXI veka, zahteva se prilagođavanje i fleksibilnost stručnjaka i istraživača na tržištu rada, i naglašava potreba stalnog učenja i usavršavanja iz čitavog seta znanja i veština. Iste više nisu privilegija rukovodećeg kadra ili želja najambicioznijih, već nužna potreba da bi se moglo opstati na poslu i u tržišnoj utakmici.²⁵ Doktorandi danas ne poseduju manje znanja, niti manje veština nego prethodne generacije, ali su očekivanja od njih i prohtevi prema njima veći nego ikada pre.²⁶ Decenijama, programi doktorskih studija su služili kao vid pripreme za akademce koji ostaju da rade u visokoškolskim ustanovama, jer je najveći broj i ostajao na istim: da radi, predaje i istražuje. Danas, pre svega usled finansijske motivacije, značajan broj doktora nauka odlazi na rad u industriju i potrebno im je znanje iz određenog seta veština kako bi se kompetentnije, jednostavnije i brže uklopili u rad i istraživanja u industrijskom sektoru.

Kao jedan od mogućih koraka ka prevazilaženju ovog „nedostatka” predlaže se uvođenje programa razvoja transferabilnih veština u programe doktorskih studija. Pitanje je kako definisati transferabilne veštine i šta se podrazumeva pod konceptom transferabilnih veština? U najširem kontekstu, pojam može biti definisan kao ponašanje koje može biti naučeno i koje može

²³ Tatyana Koryakina, Cláudia S. Sarrico, Pedro N. Teixeira, “‘Universities’ Third Mission Activities: Challenges to Extending Boundaries”, in: Emanuela Reale and Emilia Primeri (Eds.), *The Transformation of University Institutional and Organizational Boundaries*, Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands, 2015, p. 64.

²⁴ Arend Zomer and Paul Benneworth, “The rise of the university’s Third Mission”, in: J. Enders, H. F. de Boer & D. Westerheijden (Eds.), *Reform of higher education*, Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands, 2011, pp. 82–83.

²⁵ Anetta Der Radivojevic, „Stvaranje klime za prenos znanja i veština u radnoj organizaciji”, *Andragoške studije*, broj I, april 2010, str. 78.

²⁶ Canadian Association for Graduate Studies, Professional skills development for graduate students. Available from: <https://cags.ca/documents/publications/working/Prof%20Skills%20Dev%20for%20Grad%20Stud%20Final%2008%2011%2005.pdf> (Accessed August 14, 2020), p. 2.

biti unapređeno kroz obuke.²⁷ Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (Organization for Economic Co-operation and Development – OCED) definiše ih kao veštine primenljive u širokom spektru radnih situacija.²⁸ U korak sa navedenim ide i definicija koja predstavlja svojevrstu sintezu već rečenog. Naime, Hatala i Fleming ističu da se do transfera veština dolazi kada prethodna znanja i/ili sposobnosti utiču na način na koji se novostečena znanja i veštine uče i izvršavaju.²⁹ Tako je, na primer, timski rad preko potreban, gotovo neophodan, svima koji se bave implementacijom projekata i rade u timu na prevazilaženju različitih problema i izazova. Prezentovanje radova i javni nastup sigurno ne spadaju u tehničko-tehnološke ili medicinske nauke, ali umnogome znače svima koji se susreću sa prezentovanjem rada na naučnoj konferenciji ili potencijalnim donatorima. Organizacione, liderske, komunikacione veštine – predstavljaju dodatne primere navedenog, koje mogu biti naučene i od posebne koristi u različitim radnim situacijama, a opet nužno nisu deo nauke koju doktorand izučava. Najopštije, transferabilne veštine se mogu definisati kao „prenosive” veštine, one veštine koje nam mogu biti od koristi u različitim radnim situacijama. To su, na primer, komunikacione, liderske, organizacione, veštine prezentovanja, rada u grupi i slično. Ove veštine ne moraju biti u direktnoj vezi sa naučnom oblašću kojom se bavimo, ali nam mogu biti od koristi da što adekvatnije odgovorimo na razne profesionalne izazove.

²⁷ Canadian Association for Graduate Studies, Professional skills development for graduate students. Available from: <https://cags.ca/documents/publications/working/Prof%20Skills%20Dev%20for%20Grad%20Stud%20Final%2008%2011%2005.pdf> (Accessed August 14, 2020), p. 1.

²⁸ Organization for Economic Co-ordination and Development, *Transferable Skills Training for Researchers, Supporting Career Development and Research*. OECD Publishing, Paris, France, 2012. Available from: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/transferable-skills-training-for-researchers_9789264179721-en#page4 (Accessed August 14, 2020), p. 16.

²⁹ John Paul Hatala, Pamela R. Fleming, “Making Transfer Climate Visible: Utilizing Social Network Analysis to Facilitate the Transfer of Training”, *Human Resource Development Review*, 6 (1), pp. 34–35.

PRIKAZ PROGRAMA ZA RAZVOJ TRANSFERABILNIH VEŠTINA NA UNIVERZITETU U BEOGRADU – PROGRAM TRAIN

Od 2012. godine Univerzitet u Beogradu razvija i realizuje program razvoja transferabilnih veština pod nazivom TRAIN – Training for the Academic Newcomers, namenjen akademskoj zajednici, sa ciljem da unapredi veštine potrebne za rad na fakultetima i institutima, da poboljša saradnju među akademskom zajednicom, kao i da osnaži kapacitete akademske zajednice za procese prijavljivanja i implementacije domaćih i međunarodnih projekata. U Program su uključena četiri univerziteta iz regiona – Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Sarajevu i Univerzitet u Podgorici, a u razvoj projekta bili su uključeni strani partneri i to: Univerzitet u Gentu, Univerzitet u Kentu, Upsala Univerzitet, Sapienca Univerzitet u Rimu, UP Transfer GmbH, Santander Grupa i Fondacija Kralja Boduena.

Program je dizajniran za nastavno i naučno osoblje Univerziteta, a ne kao program namenjen isključivo studentima doktorskih studija. Ipak, imajući u vidu da značajan deo polaznika ovog programa čine upravo studenti doktorskih studija koji rade pri univerzitetu, navedeni program može biti dobra osnova za dalji razvoj programa transferabilnih veština na Univerzitetu u Beogradu. Prve dve godine projekta, akademske 2012/13. i 2013/14. godina, protekle su u kreiranju programa, dok je u prethodne četiri akademske godine održano ukupno deset iteracija kroz koje je prošlo 352 kandidata. Svi polaznici čine deo nastavno-naučnog osoblja univerziteta, odnosno – u momentu pohađanja TRAIN programa posedovali su važeći ugovor o radu na fakultetima, institutima ili centrima koji su sastavni deo Univerziteta u Beogradu.

Danas se program TRAIN na Univerzitetu u Beogradu sastoji iz osam modula, u čijoj implementaciji učestvuje 20 profesora i stručnih saradnika Univerziteta. Kandidatima su u ponudi sledeći moduli:

1. Metodologija istraživanja, pisanje naučnih radova i prezentacija rezultata
 - a) Modul za društveno-humanističke nauke;
 - b) Modul za tehničko-tehnološke, medicinske i prirodno-matematičke nauke;
2. Didaktika u visokom obrazovanju;
3. Izrada planova i programa visokog obrazovanja;
4. Veštine držanja efektivnih prezentacija;
5. Umrežavanje i timski rad;
6. Priprema prijava za projekte i upravljanje projektima;
7. Preduzetništvo sa pisanjem biznis plana;
8. Erasmus+ program – planiranje, pisanje i realizacija projekata u okviru KA1 i KA2 potprograma.

Modul „Metodologija istraživanja, pisanje naučnih radova i prezentacija rezultata” (1) podeljen je, prema naučnim oblastima, na dva modula – modul za društveno-humanističke nauke i modul za tehničko-tehnološke, medicinske i prirodno-matematičke nauke. Modul ima dva cilja. Prvi je usavršavanje kompetencija potrebnih za koncipiranje i realizaciju istraživanja u različitim naučnim oblastima, a drugi je usavršavanje veština akademskog pisanja i publikovanja radova. Realizacija modula traje dva dana, obuhvata predavanja, diskusije, vežbe i praktični rad. Nakon obuke učesnici bi trebalo da su osposobljeni za jasno formulisanje i obrazlaganje istraživačkih pitanja, postavljanje hipoteza istraživanja, određivanje relevantnih varijabli istraživanja. Osim toga, učesnici se upućuju u korišćenje različitih softverskih alata u pisanju naučno-istraživačkih radova, platformi za prijavu rada u časopisima, da razumeju mere praćenja naučnog doprinosa i postupaka koje obuhvata proces recenzije rada.

„Didaktika u visokom obrazovanju” (2) i „Izrada planova i programa visokog obrazovanja” (3) predstavljaju dva odvojena modula, koji su, zbog bliskosti tema, u svojoj realizaciji spojeni u jedan trodnevni modul. Deo „Didaktika u visokom obrazovanju” polazi od konstruktivističkog pristupa, definisanja i formulisanja ciljeva univerzitetske nastave i željenih ishoda učenja, planiranja i realizacije nastave i procene njenih efekata. Modul usmerava učesnike na razvoj i revidiranje sopstvene nastavne prakse, uz naglašavanje potrebe za „balansiranim” ciljevima i ishodima univerzitetske nastave, metodama nastave i nastavnim aktivnostima, kao i postupcima praćenja i procenjivanja nastavnog procesa, napredovanja studenata i postignuća. Drugi deo modula, „Izrada planova i programa visokog obrazovanja”, fokusira se na razumevanje neophodnosti veze između planiranih ciljeva i ishoda učenja, nastavnih metoda, procene i evaluacije univerzitetske nastave. Izradi nastavnih programa, kao jednom od ključnih elemenata posla univerzitetskog nastavnika, u ovom modulu pristupa se kroz timski rad na analizi nastavnih programa svojih i srodnih predmeta, a sve sa ciljem unapređenja sopstvenih kompetencija za izradu planova i programa visokog obrazovanja.

Modul „Veštine držanja efektivnih prezentacija” (4) ima za cilj upoznavanje učesnika sa konceptima i modelima efektivne komunikacije i javne prezentacije u kontekstu profesije univerzitetskog nastavnika. Rad u okviru modula usmeren je na razvoj veština pripreme i realizacije efektivnih akademskih prezentacija i unapređenje različitih elemenata javnog nastupa kao važnog elementa profesije univerzitetskog nastavnika. Posebna pažnja poklanja se izradi funkcionalnog vizuelnog sredstva i njegovoj kompetentnoj upotrebi u nastavi i za potrebe javnog nastupa. U realizaciji modula dominira praktičan rad učesnika koji podrazumeva veći broj vežbi koje doprinose razvijanju veština za pripremu prezentacije, akademski nastup, javno prezentovanje, izradu prezentacija na zadate teme, njihovo predstavljanje i evaluacija pred grupom.

Kroz modul „Umrežavanje i timski rad” (5) učesnici imaju priliku da se upoznaju sa različitim aspektima dinamike rada u grupi, faktorima koji utiču na donošenje odluka, bar kada je reč o samom radu u u grupi, kao i izazovima koje takav način rada nosi sa sobom. Akcenat modula jeste rad u malim grupama, pri čemu učesnici stiču iskustvo rada u timu i na konkretnim primerima uče obrasce konstruktivne komunikacije u okviru tima. Konačno, učesnici kroz vežbe uče na koji način mogu prepoznati prilike za umrežavanje i kako ih iskoristiti na najbolji način.

U modulu „Priprema prijava za projekte i upravljanje projektima” (6) učesnici se upoznaju sa različitim mehanizmima finansiranja naučno-istraživačkih projekata koje nudi Evropska komisija, kao i sa detaljima pripreme različitih vrsta predloga projekata. Program finansiranja nauke i tehnološkog razvoja Evropske unije „Horizont 2020” je u fokusu ovog kursa. Predavanja su koncipirana tako da učesnici, nakon upoznavanja sa teorijskim postavkama projektnog menadžmenta i načinom apliciranja za evropske fondove, kroz sistem radionica prolaze kroz faze pisanja projektnog predloga. Na interaktivan način, kroz radionice i simulacije, odnosno rad u grupi, dolazi se do odgovora na najčešća pitanja istraživača – kako i gde pronaći projektni poziv, kako sagledati ciljnu usmerenost projektnog poziva, na koji način formirati konzorcijum i pristupiti izradi plana projektnog istraživanja, kako planirati troškove i realizaciju projekta.

Modul „Preduzetništvo sa pisanjem biznis plana” (7) ima za cilj da podstakne svest među novim i budućim akademcima da njihovo znanje može biti društveno i privredno uticajno na različite načine. Ono što ovaj modul nudi jeste niz načina i obrazaca kako vežbom poboljšati šanse za uspeh preduzetničkog poduhvata. Koriste se relevantni regionalni primeri, a sam modul je kreiran na taj način da kompetitivna atmosfera doprinosi praktičnoj upotrebi različitih metoda za rad. Drugi deo modula posvećen je kreiranju biznis plana na osnovama ideja učesnika modula, koji predstavlja moguću matricu za realno upotrebljiv biznis plan.

Modul „Erasmus+ program – planiranje, pisanje i realizacija projekata u okviru potprograma Ključne akcije 1 (KA1) i Ključne akcije 2 (KA2)” (8) u delu posvećenom KA1 programu govori o mogućnostima, pravilima i procedurama prijavljivanja i realizacije projekata mobilnosti profesora, studenata i administrativnog osoblja u okviru budžetske linije Erasmus finansirane od strane Evropske unije. Drugi deo modula obuhvata praktična uputstva i preporuke za pripremu predloga KA2 projekata, njihovu implementaciju i izbor projektnih partnera. Najvećim delom obuka se realizuje kroz interaktivnu radionicu, u kojoj se učesnicima pruža prilika da prođu kroz sve korake pripremanja predloga projekta, a intenzivna diskusija doprinosi razjašnjavanju mnogih detalja o kojima tokom tog procesa treba voditi računa. Krajnji ishod takvog pristupa je jasan uvid u to kako izgleda Erasmus+ KA 2 projekat od svog početka do kraja. Konačno, modul znatnu pažnju posvećuje savetima koji se

odnose na pripremu projektne dokumentacije i izradu logičke matrice projekta (LFM).

Prilično je jasno da neki od modula TRAIN programa, bar prema nazivu, ne mogu lako da se klasifikuju kao moduli transferabilnih veština. Ali, nakon prikaza sadržaja svakog od modula pojedinačno, postaje očigledno da ceo program TRAIN ima za cilj prenošenje transferabilnih veština nastavno-naučnom osoblju Univerziteta u Beogradu i, kao takav, predstavlja primer dobre prakse koji može biti od koristi u procesu uvođenja programa za razvoj transferabilnih veština programe doktorskih studija. Pre rasprave o načinu i modelu uvođenja programa, što je predmet nekih od budućih istraživanja, pristupili smo ovom istraživanju sa ciljem da saznamo mišljenje naučnika koji su pohađali module TRAIN programa o potrebi uvođenja programa za razvoj transferabilnih veština na doktorske studije Univerziteta u Beogradu.

METOD

Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja čine polaznici svih modula TRAIN programa, koji su tokom TRAIN obuka bili studenti doktorskih studija Univerziteta u Beogradu. Ukupno je prikupljeno, i za dalju statističku obradu korišćeno, 108 inicijalnih upitnika. Među 108 doktoranada Univerziteta u Beogradu 75 je ženskog pola a 33 muškog. Iako su svi ispitanici „pripadali” Univerzitetu u Beogradu u trenutku pohađanja TRAIN programa (kao studenti, nastavnici ili istraživači), trenutno je njih 98 zaposleno na nekom od instituta, fakulteta ili centara Univerziteta, a deset trenutno radi izvan Univerziteta. Kada govorimo o starosnoj strukturi našeg uzorka, najveći broj ispitanika je mlađi od 35 godina – 84, a najmanje ih je između 41–45 godina starosti, ukupno 4 ispitanika. Najviše je doktoranada iz oblasti tehničko-tehnoloških nauka (30,6%), potom iz prirodno-matematičkih nauka (25,9%), društveno-humanističkih (24,1%), dok je najmanje doktoranada iz oblasti medicinskih nauka (19,4%).

Instrument istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja kreiran je upitnik sa pitanjima (ukupno 18) zatvorenog (5) i poluotvorenog tipa (13).

Pitanjima zatvorenog tipa tražene su informacije o: polu, godina starosti, trenutnom statusu na nekom od fakulteta, instituta ili centara Univerziteta u Beogradu, naučnoj oblasti, godini doktorskih studija. Pitanja poluotvorenog tipa odnosila su se na obuke za razvoj transferabilnih veština. Tragali smo za odgovorima na pitanja o dosadašnjoj participaciji ispitanika u takvim obukama, mišljenju o tome ko obuke treba da organizuje (univerzitet,

fakultet ili neko drugi), ko da ih finansira (univerzitet, fakultet, doktorand ili neko drugi). Fokus ove grupe pitanja bio je na utvrđivanju mišljenja ispitanika o tome da li kurikulum doktorskih studija treba da obuhvata i sadržaje koji se odnose na razvoj transferabilnih veština, kakav treba da bude status tih obuka, ko treba da ih pohađa.

Istraživanje je realizovano uz pomoć alata *google doc* i trajalo je tri nedelje, od 18. juna do 9. jula 2018. godine.

Prikaz rezultata istraživanja

Ključni nalaz dobijen našim istraživanjem pokazuje da velika većina naših ispitanika, 98 od 108 (90,7%), smatra da kurikulum doktorskih studija, na matičnom fakultetu odakle ispitanici dolaze, treba da obuhvata i sadržaje značajne za razvoj transferabilnih veština. Nešto drugačiji rezultati, ali opet u korist razvoja transferabilnih veština, dobijeni su na pitanje o samoj potrebi da doktorandi prođu obuku iz transferabilnih veština – 102 ispitanika (94,4%) smatra da je potrebno da se svi studenti doktorskih studija, bez obzira na naučnu oblast kojom se bave, usavršavaju iz oblasti transferabilnih veština. Ukoliko detaljnije analiziramo dobijene rezultate, samo je 6 ispitanika mišljenja da kurikulum doktorskih studija ne treba da obuhvati programe transferabilnih veština ili da su navedeni programi nepotrebni doktorandima. Sa druge strane, 102 ispitanika smatra da su programi transferabilnih veština potrebni doktorandima, pri čemu je jedan broj ispitanika mišljenja da programi transferabilnih veština moraju biti deo kurikularnih aktivnosti na doktorskim studijama (98 ispitanika), dok ostatak ispitanika programe smatra korisnim, i mišljenja su da navedeni programi moraju biti dostupni doktorandima, ali kao aktivnost izvan regularnog kurikuluma doktorskih studija na fakultetu.

Samo 10 ispitanika (9,3%) navodi da je matični fakultet sa kog dolaze organizovao obuke iz oblasti transferabilnih veština, a upitani da navedu nazive programa koje su pohađali njih 50 od 55 ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje otvorenog tipa navode module sa programa TRAIN.

Nisu pronađene statistički značajne razlike kada govorimo o naučnim oblastima iz kojih ispitanici koji su izrazili ovakvo mišljenje dolaze – 33 ispitanika dolazi iz oblasti tehničko-tehnoloških nauka, 21 iz medicinskih, 28 iz prirodno-matematičkih i 26 iz društveno-humanističkih nauka. Iako velika većina naših ispitanika podržava uvođenje navedenih programa u okvire kurikuluma doktorskih studija, zanimljivo je osvrnuti se na odgovore kojima se izražava mišljenje da nije potrebno uvođenje programa za razvoj transferabilnih veština u redovne kurikulume doktorskih studija. Primetno je da ispitanici koji nisu deo studija proveli u inostranstvu, bilo da su u pitanju osnovne, master ili doktorske studije, pokazuju određenu distancu prema uvođenju ovih sadržaja u programe doktorskih studija. Naime, 9 od 10 kandidata koji smatraju da kurikulum doktorskih studija ne treba da sadrži programe transferabilnih veština nisu studirali u inostranstvu, a 1 ispitanik koji je deo studija

proveo na nekom od partnerskih univerziteta u inostranstvu nije učestvovao u programima transferabilnih veština na univerzitetu gde je studirao. Sa druge strane, od 98 ispitanika koji su mišljenja da je potrebno uvođenje programa transferabilnih veština u kurikulume doktorskih studija, 34 su deo studija proveli u inostranstvu, od čega je 12 ispitanika učestvovalo u programima transferabilnih veština i tokom studija u inostranstvu.

Rezultati, dalje, pokazuju da 9 od 10 naših ispitanika koji više „ne pripadaju” Univerzitetu u Beogradu (nisu studenti, nastavnici, istraživači), a prošli su TRAIN obuku, smatra da programi doktorskih studija treba da imaju navedene module ili u okviru redovnih kurikuluma (8 ispitanika) ili kao deo vannastavnih aktivnosti tokom doktorskih studija (1 ispitanik). Prema njihovom mišljenju, samo je pretpostavka da će osoba koja je na doktorskim studijama svoju celokupnu karijeru posvetiti naučnom radu. Na promenljivom tržištu rada u modernom društvu to uopšte ne mora biti slučaj. Stoga je, smatraju oni, obuka iz seta transferabilnih veština preko potrebna, jer omogućava lakše prilagođavanje izvan akademskih krugova i vodi bržem snalaženju pojedinaca. Transferabilne veštine mogu pomoći doktorandima da lakše donesu odluke o odabiru karijere nakon doktorskih studija, da steknu samopouzdanje preko potrebno za upravljanje karijerom, bilo da se ista gradi u akademskim krugovima ili u privrednom okruženju izvan univerziteta. Da su programi za razvoj transferabilnih veština suvišni doktorandima, bilo kao obavezan deo kurikuluma ili vannastavna aktivnost, smatra 1 od ovih 10 ispitanika.

Najveći broj naših ispitanika (62) smatra da univerzitet, kao krovna organizacija, treba da bude zadužena za finansiranje programa transferabilnih veština i odgovorna za njihovo kreiranje. Da fakulteti moraju naći načina da obezbede sredstva za finansiranje realizacije ovih programa smatra 45 naših ispitanika. Jedan ispitanik smatra da sredstva za finansiranje treba obezbediti putem međunarodnih projekata. Bilo bi spremno da plati kotizaciju za obuku iz transferabilnih veština 66 naših ispitanika (61,1%), dok 42 (38,9%) navode da nije spremno na takav potez.

ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Pre same analize, važno je još jednom napomenuti da su u istraživanju učestvovali polaznici obuke iz transferabilnih veština, stoga je za očekivati da imaju pozitivan stav o važnosti postojanja i razvoja navedenih programa, ali ostaje nepoznato mišljenje doktoranada prema navedenim obukama, a koji nisu učestvovali u istim. Ipak, navedeno ne umanjuje značaj interpretacije dobijenih rezultata.

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem ukazuju na davanje pozitivnog odgovora na postavljeno istraživačko pitanje – da li kurikulum doktorskih studija na Univerzitetu u Beogradu treba da obuhvati i sadržaje koji se tiču razvoja transferabilnih veština kod doktoranata. Podaci apsolutno idu u korist uvođenja

sadržaja za razvoj transferabilnih veština ili kao deo kurikuluma doktorskih studija ili kao deo vannastavnih aktivnosti. Transferabilne veštine su neophodne doktorandima Univerziteta u Beogradu. Pitanje je na koji način programe razvoja transferabilnih veština uvesti na doktorske studije: da li kao redovan deo kurikuluma ili kao vannastavnu aktivnost koja se nudi svim zainteresovanim kandidatima. Traženje odgovora na ovo pitanje ostavićemo za neka naredna istraživanja.

Dobijeni rezultati ne samo da idu u korist uvođenju programa, već se i direktno naslanjaju na teorijsku raspravu sa početka rada. Ispitanici prepoznaju značaj transferabilnih veština kao modela koji povezuje nauku sa privredom i ističu da veštine koje se izučavaju u programima za razvoj transferabilnih veština pomažu u procesu snažnijeg uvezivanja univerziteta sa privredom u celini. Sa jedne strane, otvara se direktna veza za saradnju između univerziteta i privrede, što je tipičan primer ekonomije bazirane na znanju i inovacijama, a, sa druge, dolazi do procesa osnaživanja kandidata koji planiraju da grade svoju karijeru izvan univerzitetskog okruženja, u sistemu privrede. Značaj razvoja ovih veština ogleda se u tome da se kandidatima koji ostaju na univerzitetima olakša saradnja sa industrijom, a kandidatima koji odlaze u industriju što je moguće više pojednostavi prelazak u potpuno novu sferu. Naši ispitanici transferabilne veštine opažaju kao nadogradnju naučnim aktivnostima koje se sprovode na fakultetima i institutima, a koja vodi boljoj organizaciji naučno-istraživačkog rada, kao i pripremi mladih istraživača da spremnije dočekaju i kvalitetnije odgovore na izazove koji ih čekaju kako na fakultetima i institutima tako i u industriji.

Rezultati našeg istraživanja jasno ukazuju na problem nepostojanja obuka za razvoj transferabilnih veština na nivou fakulteta, odnosno – pokazuju da je na nivou univerziteta jedino dostupna TRAIN obuka, koja je namenjena isključivo doktorandima koji rade na fakultetima, institutima ili centrima Univerziteta u Beogradu i koja je, kao takva, nedovoljna. Nepostojanje obuka za razvoj transferabilnih veština, prema iskazima naših ispitanika, predstavlja određeni problem kako u radu u okviru naučne zajednice sa kolegama i studentima tako i u saradnji sa privrednim krugovima izvan naučne zajednice – njihov razvoj može doprineti tome da istraživači na bolji način organizuju svoja istraživanja, prezentuju svoje rezultate, ostvaruju saradnju sa domaćim institucijama, ali i na međunarodnom planu i konkurišu za projekte, čime rade na ličnoj promociji, ali podižu i rejting institucije u kojoj rade.

Iako je motiv za usavršavanje iz oblasti transferabilnih veština, prema iskazima naših ispitanika, pre svega lična dobit i izgradnja pojedinaca spremnih za ekonomiju znanja i bolje lično pozicioniranje na tržištu rada, navedeno u svojoj krajnjoj istanci vodi i podizanju kvaliteta rada institucije: bilo kroz rad doktoranada koji ostaju da rade na univerzitetu i koriste naučeno u radu sa studentima i kolegama, bilo kroz rad doktoranada koji pronalaze posao izvan univerzitetskih krugova. Iskazi naših ispitanika, možda pomalo i neočekivano, ukazuju na značaj koji obuke iz transferabilnih veština mogu

imati i za funkcionisanje pojedinca u svakodnevnim životnim situacijama, koje se ne ograničavaju isključivo na radno okruženje.

Bez obzira na odgovor na pitanje da li uvesti program za razvoj transferabilnih veština zbog samog pojedinca, institucije kojoj doktorand pripada ili jačanja veza sa industrijom, čini se nespornim da postoji potreba da iste postanu deo doktorskih programa. Da bi bili kompetentni da svoj rad i svoje znanje adekvatno prenose drugima, da podstaknu druge da se zainteresuju za njihov rad, bez obzira na to da li je u pitanju naučni rad, rad u domenu privrede ili saradnja dva navedena sektora, potrebno je da mladi ljudi koji završavaju doktorske studije rade na razvoju svojih transferabilnih veština, koje se, prema rečima jednog ispitanika našeg istraživanja, „ne mogu naučiti kroz predavanja, već se stiču i usvajaju vremenom, a kursevi tokom doktorskih studija predstavljaju adekvatan model za buduće generacije doktoranada univerziteta”.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Doktorske studije se u značajnoj meri razlikuju od prva dva nivoa studiranja, osnovnih i master studija, i u sebi sadrže drugačiji pristup studijama, pre svega usled istraživačke uloge dokorskog obrazovanja, nastao evolucijom sistema visokog obrazovanja u proteklih osam vekova. Oblast kojom se doktorand bavi treba i mora biti srž doktorskih studija i istraživanja, to se nikada nije ni dovodilo u pitanje. Ipak, čini se da je potrebno, za početak možda fakultativno, omogućiti svim zainteresovanim studentima doktorskih studija da se obučavaju iz seta veština koje će im sigurno biti od koristi u daljem radu i životu, kako na planu individualnog napretka i boljeg pozicioniranja institucije koju pojedinci predstavljaju tako i na polju napretka industrije i društva u celini.

Naši ispitanici su imali priliku da pohađaju program TRAIN koji se realizuje u okviru Univerziteta u Beogradu i iskazuju veoma pozitivno mišljenje o njemu. Ispitanici ne samo da taksativno navode značaj svih modula iz palete obuka TRAIN programa i ističu značaj istih za dalji rad i karijeru, već program smatraju primerom dobre prakse za razvoj transferabilnih veština koji može biti polazna osnova za dalji razvoj ovakvih programa. TRAIN program jeste nastao iz težnje da se zadovolje potrebe nastavno-naučnog kadra Univerziteta u Beogradu, ali može poslužiti kao model i polazna tačka od kog treba krenuti u kreiranje i realizaciju programa transferabilnih veština koji bi bio dostupan svim zainteresovanim kandidatima, a pogotovu studentima doktorskih studija. Navedenom ide u prilog da ispitanici iz različitih naučnih grupacija isto razmišljaju: transferabilne veštine treba da postanu deo kurikulumata doktorskih studija i nužno je da se svi studenti doktorskih studija, bez obzira na naučnu oblast kojom se bave, usavršavaju iz oblasti transferabilnih veština.

Univerzitet u Beogradu ne treba da teži kreiranju programa transferabilnih veština jer to predstavlja trend u svetu ili zbog dominantnog modela „ekonomije znanja” koji trenutno preovladava u teorijskom diskursu, već zbog komparativne prednosti u odnosu na druge univerzitete u zemlji, regionu, ali i na širem geografskom području, kao i zbog činjenice da na taj način otvara nove mogućnosti studentima doktorskih studija. Prikazana istraživanja koja se odnose na uvođenje programa za razvoj transferabilnih veština u Evropi i svetu jasno ukazuju na nedostatke trenutnih sistema iz oblasti veština neophodnih kandidatima doktorskih studija i predlažu model koji ima za cilj unapređenje postojećeg stanja. Do sličnog zaključka se dolazi i na osnovu rezultata našeg istraživanja sprovedenog na uzorku koji su većinom činili „mlađi” istraživači koji su nedvosmisleno i jasno dali svoje mišljenje: uvesti programe transferabilnih veština u kurikulume doktorskih studija bez obzira na oblast istraživanja. Institucionalni okvir postoji, kao i model koji može biti dobra smernica za dalju realizaciju. Ekonomski najodrživije rešenje možda jeste stvaranje modela gde bi Univerzitet zajedno sa svojim članicama finansirao projekat transferabilnih veština dostupan svim zainteresovanim kandidatima. Na taj način, indirektno, dolazi i do stvaranja čvršćih veza između samog Univerziteta i njegovih članica, ali i između samih članica unutar Univerziteta.

Interna dokumenta Univerziteta, a koja se odnose na unapređenje rada i proveru kvaliteta studijskih programa, predstavljaju osnov za kreiranje i sprovođenje programa transferabilnih veština na doktorskim studijama Univerziteta u Beogradu. To je pre svega Statut Univerziteta u Beogradu, koji Članom 58. definiše rad Odbora za obezbeđenje i unapređenje kvaliteta, koji ima za zadatak da planira, analizira i upravlja postupcima vrednovanja celokupnog sistema visokog obrazovanja i naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu.³⁰ Zatim, Strategija obezbeđivanja kvaliteta, koja ima za cilj praćenje i unapređenje sistema kvaliteta na Univerzitetu u Beogradu³¹, kao i Politika kvaliteta, koja jasno definiše operativne ciljeve Univerziteta u Beogradu, i to: unapređenje kvaliteta studijskih programa, kao i unapređenje znanja i kompetencija nastavnog i nenastavnog osoblja.³² Za kreiranje i realizaciju programa za razvoj transferabilnih veština, pored pravnog osnova, postoji i realna institucionalna mogućnost – Centar za obezbeđenje kvaliteta Univerziteta u Beogradu, osnovan na osnovu Pravilnika o standardima i postupcima za

³⁰ „Statut Univerziteta u Beogradu”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 201, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2018, str. 27.

³¹ „Strategija obezbeđivanja kvaliteta”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 175, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013, str. 4.

³² „Politika kvaliteta Univerziteta u Beogradu”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 175, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013, str. 1–3.

obezbeđivanje kvaliteta.³³ Drugim rečima, uvođenje programa za razvoj transferabilnih veština na doktorske studije, institucionalno, može biti izvedeno kroz Centar za obezbeđenje kvaliteta rada Univerziteta, što može biti korak ka uvezivanju i centralizaciji, za početak kroz module transferabilnih veština dostupne doktorandima različitih fakulteta Univerziteta u Beogradu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bernstein Bianca (et al.), "The Continuing Evolution of Research Doctorate", in: Maresi Nerad and Barbara Evans (Eds.), *Globalization and its impacts on the quality of PhD education: Forces and forms in doctoral education worldwide*. Sense Publishers, Rotterdam, 2014, pp. 5–30.
- [2] Bodroški Spariosu Biljana, *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2017.
- [3] "Bologna Seminar. Doctoral programmes for the European Knowledge Society", Salzburg, 2005, p. 2. Available from: <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf> (Accessed August 14, 2020).
- [4] Canadian Association for Graduate Studies, *Professional skills development for graduate students*. Available from: <https://cags.ca/documents/publications/working/Prof%20Skills%20Dev%20for%20Grad%20Stud%20Final%2008%2011%2005.pdf> (Accessed August 14, 2020).
- [5] Dwyer A. Carol, Millett M. Catherine, Payne G. David, *A Culture of Evidence: Postsecondary Assessment and Learning Outcomes*, Princeton, N.J., 2006.
- [6] Hatala John Paul, Fleming R. Pamela, "Making Transfer Climate Visible: Utilizing Social Network Analysis to Facilitate the Transfer of Training", *Human Resource Development Review*, 6 (1), pp. 33–63.
- [7] "Joint declaration of the European Ministers of Education – The Bologna Declaration of 19 June 1999". Bologna, Italy, 1999, pp. 1–3. Available from: http://www.magna-charta.org/resources/files/BOLOGNA_DECLARATION.pdf (Accessed August 14, 2020).
- [8] Kenny Anthony, *Medieval Philosophy: A New History of Western Philosophy*, Vol. 2, Oxford University Press, UK (2005).
- [9] Koryakina Tatyana, Sarrico S. Cláudia, Teixeira N. Pedro, "Universities' Third Mission Activities: Challenges to Extending Boundaries", in: Emanuela Reale and Emilia Primeri (Eds.), *The Transformation of University Institutional and*

³³ „Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđivanje kvaliteta”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 174, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013, str. 93–105.

- Organizational Boundaries*. Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands, 2015, pp. 63–83.
- [10] Nerad Maresi, Rudd Elisabeth, Morrison Emory and Picciano Joseph, *Social Science PhDs, Five+ Years Out: A National Survey of PhDs in Six Fields*. CIRGE Report 2007-01. Seattle, Wash.: CIRGE. 2007.
- [11] Nerad Maresi, "Introduction – Converging Practices in PhD Education", in: Maresi Nerad and Barbara Evans (Eds.), *Globalization and its impacts on the quality of PhD education: Forces and forms in doctoral education worldwide*. Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands, 2014, pp. 1–5.
- [12] Neyes Ludwig, *Course Guide for PhD Transferable Skills Courses*, University of Luxembourg, Luxembourg, 2016.
- [13] Organization for Economic Co-ordination and Development, *Transferable Skills Training for Researchers, Supporting Career Development and Research*. OECD Publishing, Paris, France, 2012. Available from: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/transferable-skills-training-for-researcher-s_9789264179721-en#page4 (Accessed August 14, 2020).
- [14] „Politika kvaliteta Univerziteta u Beogradu”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 175, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013.
- [15] „Pravilnik o standardima i postupcima za obezbeđivanje kvaliteta”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 174, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013.
- [16] Radivojevic Der Anetta, „Stvaranje klime za prenos znanja i veština u radnoj organizaciji”, u: Miomir Despotović (ur.), *Andragoške studije*, broj I, april 2010, str. 77–90.
- [17] Roberts Sir Gareth, *SET for success: The supply of people with science, technology, engineering and mathematics skills*. Available from: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/d/robertsreview_introch1.pdf, (Accessed August 14, 2020).
- [18] „Statut Univerziteta u Beogradu”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 201, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2018.
- [19] „Strategija obezbeđivanja kvaliteta”, *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, broj 175, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013.
- [20] Zomer Arend and Benneworth Paul, "The rise of the university's Third Mission", in: J. Enders, H. F. de Boer & D. Westerheijden (Eds.), *Reform of higher education*, Sense Publishers, Rotterdam, The Netherlands, 2011, pp. 81–103.

Nikola Savić

TRANSFERABLE SKILLS IN HIGHER EDUCATION
SYSTEM: NEED FOR TRANSFERABLE SKILLS
PROGRAMS IN PHD STUDIES CURRICULA
AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE

Abstract

The aim of the research was to examine and determine opinion of doctoral students of the University of Belgrade regarding the possibility to introduce transferable skills into the curriculum of doctoral studies at the University. Transferable skills are those skills and knowledges that could be useful in various job related situations and professional environments. These skills, often called soft skills, are not directly linked to the specific research field one performs within. Some of them are communication skills, leadership, organizational skills, presentation skills, networking & teamwork, etc. These are obviously universal knowledges and skills easy to transfer from one environment to another equally useful in various professional positions. European reports show that the number of the universities with transferable skills in curricula of doctoral studies has increased for 50% in the past ten years. Our research has shown necessity for the inclusion of the transferable skills into curricula of doctoral studies at the University of Belgrade.

Key words

transferable skills, doctoral studies, University of Belgrade, higher education.

Jovo Cvjetković

Izdavačko preduzeće Albatros plus

Sto godina od smrti slavnog sociologa: Maks Veber i sociologija kao nauka

Karl Emil Maksimilian Veber (Maks Veber) je, po ocenama mnogih istoričara ideja, jedan od najistaknutijih i najuticajnijih sociologa i društvenih teoretičara s kraja devetnaestog i druge polovine dvadesetog veka.

Rođen je u Erfurtu, pokrajini Tiringiji (Nemačka), 21. aprila 1864. godine, od oca Maksa starijeg, uglednog advokata, industrijalca i pripadnika protestantske veroispovesti, i majke Helene Falenštajn Veber. Pored ostalog, njegov otac se aktivno bavio politikom, bio je poslanik u Rajhstagu. Tokom svog rano odrastanja mladi Maks je imao retku privilegiju da u salonskim odajama svojih roditelja sretne mnoge poznate intelektualce, pre svega univerzitetske profesore i političare toga vremena. Iz prikrajka je osluškivao njihove razgovore i spontano negovao duh radoznalosti o epohalnim društvenim i političkim zbivanjima u tadašnjoj Nemačkoj. Mnogi Veberovi istraživači i biografi: od Žilijena Frojnda, pa sve do Džordža Ricera – uočili su dramatičnu ambivalentnost psihološkog karaktera koja će dugo pratiti rodonačelnika razumevajuće sociologije modernog doba, pre svega kao posledicu oprečnog načina vaspitanja od strane rigidnog i autoritarnog oca Maksa starijeg, njegovog izrazito hladnog i arogantnog ponašanja i, s druge strane, obrazovane, pobožne i emotivno popustljive majke Helene, čiju je narav krasila moralistička i religijska senzibilnost u najplemenitijem smislu tih reči, naposljetku će ipak ostaviti trajne posledice po duševnu ravnotežu znamenitog društvenog mislioca.

Srednjoškolsko obrazovanje je okončao u Berlinu, a studije nastavlja u Hajdelbergu, Berlinu, a zatim u Getingenu, gde je odbranio doktorat iz privredne istorije (1891). Pod uticajem oca Veber završava studije prava i 1894. godine prihvata ponudu profesora ekonomije na univerzitetu u Frajburgu. Veliku pažnju akademske i šire društvene javnosti izazvalo je njegovo predavanje pod naslovom „Nacionalna država i ekonomska politika“, koje je uzburkalo tadašnje intelektualne krugove jer je polazio od stanovišta da

ekonomska politika mora biti potčinjena nacionalnim interesima. Godine 1896. Veber započinje sa redovnom nastavom kao profesor političke ekonomije u Hajdelbergu, ali već sledeće godine doživljava nervni slom tako da je nekoliko godina proveo van nastave i naučno-istraživačke aktivnosti. Vraća se nauci 1903. godine, odlazi u SAD, gde je održao nekoliko kratkih predavanja. Posle povratka iz SAD, sa bratom Alfredom, Robertom Mihelsom, Georgom Zimelom, Ferdinandom Tenisem i Ernstom Trelčom osniva „Nemačko sociološko društvo” i nakon toga se u akademskoj javnosti predstavlja kao sociolog. Tokom Velikog rata intenzivno se bavi naučnoistraživačkom delatnošću i kao rezultat ovih napora posthumno je objavljena njegova znamenita knjiga *Privreda i društvo*, koja je odavno prevedena i na naš jezik. Umro je od upale pluća u Minhenu 14. juna 1920. godine.

Važno je istaći da je Veber svoje osnovno sociološko stanovište zasnivao na čovekovom delanju koje je *a fortiori* razlikovao od običnog, spontanog ponašanja u društvu. Upućenost na razliku pre svega govori o tome da akteri društvenog delanja impliciraju izvesna značenja i svrhe unutar tog istog delanja i utoliko bi posao sociologije bio da razume, odnosno interpretira ta ista delanja. Dakle, pod delanjem se podrazumeva ljudsko ponašanje unutar kojeg konkretni individuum daje svoj poseban subjektivni pečat i značenje. Razume se, ovde je uticaj klasične hermeneutičke tradicije posebno vidljiv. Dok je osnovna funkcija klasične hermeneutike bila strogo vezana za tumačenje tekstova, odnosno duhovnih tvorevina uopšte (Homerovskih, talmudskih, biblijskih, antičkih), Veberu je stalo do subjektivnog smisla ljudskog ponašanja, odnosno delanja. Zbog toga je mnogi sociolozi imenuju kao „razumevajuću sociologiju” (nem. *Verstehen*). Naime, hermeneutički pristup delegitimizuje valjanost klasičnog pozitivističkog i empirijsko-analitičkog metoda u istraživanju društvenih pojava jer polazi od stanovišta da je strogo objektivni pristup garant dolaženja do istine u svim regijama stvarnosti, uključujući i društvenu. Da li je iz perspektive empirijsko-analitičke optike fenomen značenja zaista nešto objektivno? Naravno da nije. Pri tom se hermeneutika ili hermeneutičar ne služi ni eksperimentom ni čulnim pogledom na stvari. Naime, „iz čulno datih znakova on želi da sazna ono psihičko koje se tim znacima ispoljilo” (Vilhelm Diltaj). Hermeneutici je stalo da ispituje subjektivna značenja, motive i ciljeve upletenih aktera koji stvaraju te iste simbole, od pisanih tekstova do umetničkih dela. Dakle, njih nije moguće objasniti nego samo razumeti. Na prvi pogled moglo bi se zaključiti da je Veberovu sociologiju moguće svesti na dva osnovna činioca: subjektivnost i ono što je nedokučivo a koje je moguće spoznati jedino preko intuicije. Naprotiv, ceo metodološki instrumentarijum znamenitog nemačkog društvenog teoretičara podrazumeva racionalne protokole metodskog ulaženja u problem, odnosno vrlo rigorozan sistemski način istraživanju koji mora da ima svoju empirijsko-analitičku legitimaciju i verifikaciju.

Veber je bio mislilac blistave erudicije. Njegovi uvidi i temeljna znanja odnosili su se na nekoliko naučnih disciplina kao što su istorija, ekonomija,

religija, pravo, filozofija, teorija kulture, pa čak i muzika. Utoliko sva njegova istraživanja imaju multidisciplinarni karakter. Ono što je presudno važno za Maksa Vebera svakako je bilo novo oblikovanje sociologije kao naučne discipline u oblasti društvenih nauka, odnosno novo lice njenog identiteta. Naime, sociologija treba da teži formulisanju teorijskih konstrukata i generalizacija koje moraju biti saobrazne određenom društvenom procesu ili pojavi. Za razliku od istorijske nauke koja se služi načelima kauzalnosti, Veber uočava da je neophodno umeti objasniti konkretno individualno delanje, njegovu kontekstualnost, kao i autentične ličnosti koje su važne za oblikovanje jedne kulture. Koliko god Veber normativno insistirao na ovoj razlici, on je u brojnim svojim istraživanjima demonstrirao njihovu uspelu komplementarnost. Ovo je posebno došlo do izražaja u Veberovom proučavanju religija i neobično zanimljivog fenomena – protestantske etike. Polazio je od uverenja da, ukoliko sociolozi proučavaju istoriju ili neki istorijski događaj, oni se moraju služiti izvesnim teorijskim konstruktima kao specifičnim heurističkim obrascima u istraživanju. Upozoravao je da ovakve pojmovne okvire ne treba dovesti u vezu sa društvenom realnošću ali da moraju imati dovoljno prostran horizont koji bi bio ekvivalentan konkretnoj društvenoj opštosti. Smatrao je da bi se posebno istoričari trebali držati ovakvog načina istraživanja.

Važno je zapaziti da predmet sociologije nije društvo kao nekakva supstancijalna celina ili „neuhvatljiva neodređenost“, već je društveno delanje sa njegovim akterima, dakle konkretnim ljudima u žiži njegovog epistemološkog interesa. Međutim, relevantno društveno delanje je samo ona aktivnost iza koje stoji neki smisao, a taj smisao može da mu daju samo kreatori takvog delanja. Inače, pojam smisla nema normativni nego faktički aspekt. To znači da je sociologija eminentno iskustvena nauka koja je lišena bilo kakvog normativnog ideala, za razliku od etike koja se drži tih načela, ali je zbog toga bezuspešna jer se bavi – pomalo podrugljivo primećuje Veber – „pravim smislom“ i kriterijumima „ispravnog vrednovanja“. Ukratko, društvene pojave reprezentuju značenje i smisao, a koristi od kauzalnog objašnjenja u odnosu na hermeneutički pogled gotovo da i nema pa utoliko predstavlja nauku koja tumačeći neku pojavu istovremeno je i razume (*deutendverstehen*).

Veber je bio svestan činjenice da nije dovoljno stvarati teorijske paradigme a da nemaju uporište u stvarnosti. Drugim rečima, sociološka analiza mora da ima induktivni karakter jer tada neće izgubiti tlo pod nogama. Ma koliko da u Veberovoj sociologiji dominira interpretativni pristup, ipak se kao nužno pomoćno sredstvo javlja i kauzalna analiza. Pojave deluju jedna na drugu i tako je neizbežan delatni lanac uzročnosti. Međutim, ono što je neizbežno kritički zapaziti u znaku pitanja je svakako sledeće: Naprosto, u svakodnevnom životu ljudi ne mogu vladati posledicama koje su sami izazvali. Sporovi oko preferencija društvenih vrednosti mogu izazvati ozbiljne sukobe u svakom društvu. Istorija je prepuna takvih primera. Veber je to pojasnio jednom vrlo lepom metaforom koja glasi: „Deltanje nije fijakr koji možemo zaustaviti

po svojoj volji da bismo se u njega popeli ili s njega sišli, zavisno od slučaja". Naprosto, ako pojedinac ili društvena grupa osmišljavaju svoje delanje u javnoj politici, prepreke i protivrečnosti su sasvim logične jer je u tom slučaju teško, a ponekad i nemoguće doći do vrednosnog konsenzusa. Veber je mnogo polagao na metodološku strogost u istraživanju određenih društvenih fenomena i utoliko se često koristio poređenjem. Činio je to iz osnovnog motiva da bi ukazao na osobenu specifičnost istorijskih, društvenih, religijskih pokreta i pluralizam njihove individualnosti. Pored komparativnog metoda, Veber je u sociološka istraživanja uveo teorijski konstrukt – idealne tipove. Naime, sociolog ne može produktivno prići predmetu istraživanja ukoliko nema neku predstavu ili misaonu sliku proučavanog fenomena. Naravno, takve misaone slike nisu nikakav ekvivalent empirijskoj stvarnosti nego je reč o logičkom sredstvu koje olakšava uvide u pojedine segmente proučavanog predmeta. Pre svega se to odnosi na izradu naučne hipoteze i preciznost naučnog jezika u celini. Dakle, nije reč o nečem što je samo sebi svrha. Primera radi, u društvenoj realnosti ne postoji birokratija u čistom stanju, međutim, idealnotipski pogled na birokratiju nam omogućava da uočimo one osnovne tendencije koje su svojstvene ovakvom tipu organizacije. Naprosto, to znači da ukoliko poredimo empirijsku manifestaciju neke pojave i logiku njenog idealnog tipa tada smo u prilici da kao istraživači potvrdimo suštinu neke pojave, ali i one činioce koji su na nju presudno delovali. Ovde je Veberu opet od pomoći povratak načelu uzročnog objašnjenja.

U uvodnom delu svog znamenitog spisa *Privreda i društvo* Veber naslućuje obrise jedne moguće teorije društvenog delanja koja će imati velikog uticaja na poznu teorijsku misao Jirgena Habermasa. Takođe primećuje da bi za uspešnost sociološke analize mogla da budu od pomoći četiri ključna idealna tipa:

Tradicionalno delanje koje upućuje na običaje i stečene navike u svakodnevnom životu. Naprosto, treba živeti ustaljeno, kako se živelo vekovima. Ovakav oblik vlasti je nepoverljiv prema svemu što nije potvrđeno u povesnom iskustvu dugog trajanja. Ukoliko nekim slučajem i dođe do neke promene, nosioci etablirane vlasti će lakonski odgovoriti da je to već postojalo unutar tradicije ali je nekim slučajem privremeno bilo zaboravljeno.

Afektivno delanje, koje podrazumeva socijalno-psihološki aspekt tumačenja, a odlikuju ga pre svega uzburkane strasti i impulsivne reakcije u dnevnoj interakciji itd.

Vrednosno-racionalno delanje, za razliku od tradicionalnog i impulsivnog delanja, je onaj vid delanja koji pre svega preferira na etičke, estetske i religijske vrednosti. Ovde je nesumnjivo u pitanju čast kao moralna kategorija. Kada su naši iseljenici kao istinske patriote iz daleke Amerike kao dobrovoljci pristizali na Solunski front, oni su se istovremeno borili i za svoju čast i za čast svoje domovine. Ukoliko se u tom slučaju izgubi i sam život, a takve herojske pogibije je i te kako bilo, postupili su vrednosno-racionalno. Nešto slično je i sa kapetanom broda koji tone zajedno sa svojim brodom.

Ciljno-racionalno delanje je u osnovi čisto instrumentalno delanje koje je čvrsto usmereno na utilitarne ciljeve tako da je saobraznost između ciljeva i sredstava gotovo apsolutna. Mi danas sa razlogom govorimo o neoliberalizmu, globalizaciji, odnosno civilizaciji profita, što samo po sebi govori da je reč o modernim kapitalističkim društvima čiji je osnovni cilj maksimalna dobit. Ovakva društva ne mare za moralne skrupule i duhovnu kulturu uopšte. Na taj način je ozbiljno ugrožen povjesni smisao same ljudske egzistencije.

Razume se, ovu tipologiju ne treba razumeti kao rigidno klasifikovanje formi društvenog delanja jer se nikada na poprištu društvene realnosti ne pojavljuju u čistom stanju, utoliko pre što je svako društvo bremenito protivurečnostima, nesuglasicama između različitih aktera, sukobima, kompromisima itd.

Weber lucidno zapaža da su unutar matice društvenih odnosa dominantne dve osnovne formacije; jedna koja je bazirana na ostvarenju svojih egoističkih interesa, a vezana je za monopolisanje privredne sfere, i one druge koja svoju moć i uticaj zasniva na izvesnom autoritetu. Analogno prethodno navedenoj tipologiji društvenog delanja, nemački sociolog izvodi i tipologiju oblika vlasti, kao i izvora njene legitimnosti. Kada je reč o ovom poslednjem onda se uvek radi o dobrovoljnom potčinjavanju aktuelnoj vlasti bez obzira na njen formalno-pravni karakter.

Tradicionalna vlast je zasnivala svoju legitimnost na patrijarhalnom nasleđu, u okviru patrijarhalnog uređenja porodičnog života. U doba feudalizma su nam poznati oblici ovakve vlasti. Ovakav tip vlasti je nepoverljiv prema svim vrednostima koje nisu proverene u dužem povjesnom trajanju. Ukoliko bi se u takvim zajednicama i pojavile neke novine, nosioci ovakve etablirane vlasti bi imali izgovor da je to već u prošlosti bilo a da je nekom igrom slučaja bilo potisnuto u zaborav. Reč je o klasičnom modelu odnosa podanika i gospodara, odnosno gospodarenja i potčinjavanja.

Harizmatička vlast zapravo počinje od „obogotvorene“ ličnosti koja poseduje nadnaravne osobine i posebnu auru. Počiva na iracionalnoj motivaciji u mobilizaciji masa. Odlikuje je manipulativna retorika ubeđivanja i učestalog podgrevanja emocija, a sve u svrhu podvlašćivanja širokih slojeva društva. Široka je lepeza ovakvog tipa vođstva: od raznih proroka u arhaiskim društvima pa sve do osnivača velikih carstava, duhovnih vođa i modernih diktatora. Naš filozof Svetozar Stojanović nazivao je vladavinu Josipa Broza Tita u bivšoj Jugoslaviji harizmokratijom, a samog Tita kao izrazitog harizmarha.

Legalna ili racionalna vlast u osnovi predstavlja apstraktnu i bezličnu vladavinu koja nije vezana za konkretnu ličnost, što inače personifikuje svaku vlast. Naime, ona u suštini predstavlja modernu organizaciju državne uprave, kompetentnu i demokratski relativno kontrolisanu birokratiju koja je potčinjena odnosnim zakonima. Rejmon Aron je dobro primetio da su pomenuti oblici političke vlasti zasnovani na pravnom, odnosno institucionalnom poretku – komplementarni tipovima pokoravanja u odnosu na tu istu vlast. Weber nije ulazio produbljenije u samu suštinu tehnike i organizacije vlasti, načine njenog

sprovođenja itd., nego su ga pre svega interesovala ishodišta legitimnosti koja su predstavljala temelj te iste vlasti. Ono što je bio poseban istraživački interes Maksa Webera je svakako pojam i problem racionalizacije koji je predstavljao jednog od ključnih činilaca u razvoju kapitalizma na Zapadu. Maks Weber, između ostalog, ističe: „Moderna forma ujedno teorijske i praktične, intelektualne i svrshodne potpune racionalizacije slike sveta i načina života imala je ovakvu lošu posledicu: ukoliko je više odmicala ta posebna vrsta racionalizacije utoliko je više religija bila pomerena u sferu iracionalnog, gledano sa stanovišta intelektualnog uobličavanja slike sveta. Iz više razloga. S jedne strane, računica konsekventnog racionalizma nije izvođena bez ikakvog ostatka. Kao što se u muzici pitagorejska „koma“ odupirala potpunom racionalizovanju, orijentisanom tonskofizikalno, i kao što su se, stoga, pojedinačni muzički sistemi svih naroda i vremena razlikovali pre svega po načinu na koji su uspevali da tu neizbežnu iracionalnost ili pokrivaju ili zaobiđu ili da je obrnuto, stave u službu bogatstva tonaliteta, tako je izgleda bilo sa teorijskom slikom sveta, a još više i pre svega sa racionalizovanjem praktičnog života”. (Maks Weber, *Sabrani spisi o sociologiji religije* (1920), Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1997, tom I, str. 206–207 (prevod Olga Kostrešević)). U *Privredi i društvu* Weber vrlo pregnantno izlaže racionalizaciju prava kao tekovinu opštih stremljenja prosvetiteljske epohe „doba razuma”. Naime, ukupna društvena aktivnost se radikalno oslobađa tradicionalnog i sakralnog, a insistira na logici kalkula i načela efikasnosti. Reč je o specijalizaciji društvenih uloga (funkcija). Da bi se uveli novi načini upravljanja u sferi ekonomije i kulture valjalo se osloboditi religijskog uticaja, a posebno – naučne discipline osloboditi nasleđa teologije i tradicionalne metafizike. Kao posledica pomenutog, sfera društvenog života doživljava svoju punu emancipaciju. Racionalna birokratska organizacija društva, koja se odvija u anonimnom domenu „bezličnog” pravnog poretka, prevenira svaki oblik nasilja jer rasprostranjeni klijentelizam, koji je i danas velika pretnja modernoj demokratiji, čini sve da na svakom koraku izigra zakonsku regulativu. Specijalizacija funkcija je strogo metodički utvrđena. Karijera svakog pojedinca je određena njegovom kvalifikacijom, odnosno kompetencijom da obavlja određene poslove, količinom radnog staža itd. Naprosto, radi se o objektivnim merilima koja su u funkciji opšteg društvenog napretka. Weber je u svojim minucioznim istraživanjima izbegao zamke etnocentrizma i evrocentrizma uviđajući da birokratska organizacija nije svojstvena samo zapadnim društvima nego da je ona takođe karakteristična i za Istok, pre svega Indiju i Kinu. Birokratija je premrežila čitavo društvo, od privrede do političkih stranaka, odnosno institucionalnog statusa religijskih zajednica. Nakon Weberovih epistemoloških uvida fenomen birokratske vlasti postaje predmet ozbiljnih socioloških istraživanja, pre svega Roberta K. Mertona i Alvina Guldnera.

Radikalnim promenama u sferi javnih politika došlo je do nepovratnog procesa „rašćaranja sveta”, gde centralnu ulogu ima država koja je ključni akter racionalizacije modernih zapadnih društava. U tom kontekstu nemački

sociolog ističe dva tipa organizacije koja su presudno važna za moderno društvo. Pre svega, reč je o javnoj upravi uz pomoć koje se sprovodi vlast unutar onih struktura društva koje nastoje da utiču na politiku kao javnu delatnost, pre svega na političke partije i štampu. Veber je pre svega ozbiljno nastojao da pronikne u suštinu politike i političkog, odnosno samog fenomena vlasti i moći. Što se ovog poslednjeg tiče, Veber je s razlogom ustanovio oštru analitičku distinkciju između pojmova moći i vlasti. Naime, moć je sposobnost pojedinca ili društvene grupe da nametne svoju volju drugom bez otpora tog istog. Dakle, ovde je reč o faktičkom stanju pukog potčinjavanja ili diktatu kako treba drugi da se ponaša a da se taj isti tome ne protivi. Vlast je takođe oblik moći, ali institucionalizovane moći. Iza nje stoji autoritet normativnog poretka unutar jedne države koji je kontroliše. Vlast je naprosto neminovnost svake racionalne društvene organizacije. Bez nje bi ona bila nezamisliva. Za razliku od moći čije je delovanje fluidno i teško uhvatljivo, vlast se, bar normativno, uvek kreće u zadatom okviru. Po svom karakteru ona se uvek služi prinudom. Događaji u današnjem svetu nam potvrđuju misao starogrčkog filozofa i mudraca Trazimaha, koju je teorijski rehabilitovao Maks Veber, da uvek imamo onoliko prava sa koliko moći raspolazemo. Inače, pored ostalog, Veber je pod politikom podrazumevao napor jedne ili više društvenih grupa da učestvuju u vlasti ili da utiču na raspodelu vlasti. U svom poznatom spisu „Duhovni rad kao poziv“ Maks Veber navodi sledeće: „Postoje dva načina bavljenja politikom. Ili se živi 'za' politiku, ili 'od' politike. Ova suprotnost nipošto nije isključiva. Štaviše, kao po pravilu oboje postoje istovremeno, barem idealno, iako često i materijalno. Onaj ko živi 'za' politiku od nje stvara, u najdubljem smislu izraza, 'cilj svoga života', bilo zato jer nalazi mogućnost uživanja u pukom posedovanju vlasti, ili pak stoga jer mu ta delatnost omogućuje da nađe unutrašnju ravnotežu i izrazi svoju ličnu vrednost stavljajući se u službu 'stvari' koja daje smisao njegovu životu“. (str. 166–167) Inače, Veber je bio načisto sa činjenicom da je suština političke egzistencije u mučnom odnosu gospodarenja i potčinjavanja. Međutim, uprkos takvom stanju stvari, on je insistirao na odgovornosti političara i to u nameri da kritički preispita etičku tradiciju mišljenja. Naime, Veber ima ambivalentan pogled na fenomen moralnosti. Naime, on govori o moralu u čistom obliku koji je podređen osnovnim načelima *sui generis* i ne mari za ono što je izvan nje, i, s druge strane, konkretni, „živi“ moral kojeg srećemo u realnom životu. Razume se, ovakva podela implicira dihotomni karakter etike i zbog toga govorimo o etici pukog ubeđivanja (reč je o tradiciji starogrčkih sofista) i etike odgovornosti koja obavezuje svakog pojedinca. Veber s razlogom daje prednost ovoj drugoj vrsti etike iako dobro zna da svaki političar ili javni delatnik po prirodi stvari poseduje izvesna ubeđenja, svetonazorna ili ideološka, iz prostog razloga što ona imperativno zahtevaju polaganje računa o vlastitim postupcima u javnom delanju.

Nema nikakve sumnje da su privreda i religija bile opsesivna tema Maksa Vebera i da su zaista bile u središtu njegove istraživačke pažnje. Blagodareći

upravo toj činjenici nastalo je njegovo klasično delo, širom sveta znamenita *Protestantska etika i duh kapitalizma* (1905). U ovom spisu Veber polazi od stanovišta da je razvoj modernih kapitalističkih društava počeo da se razvija u XVI veku na Zapadu, pre svega u onim zemljama koje su bile izrazito protestantske. Takođe, usmeravajući pogled na potonji XIX vek, dolazi do saznanja da su u nemačkim pokrajinama toga vremena, a u kojima je bilo mešovito katoličko i protestantsko stanovništvo, a ovo poslednje je bilo isključivi posednik industrijskog i trgovačkog kapitala. Razume se, to se odrazilo i na uticaj protestantske finansijske elite na kreiranje javnih poslova. Veber dolazi do saznanja da je isključivi krivac za tako kasnu pojavu kapitalizma na Zapadu društveno konzervativni, a u teološkom smislu rigidni katolicizam. Istina pred Bogom se ne svedoči posredstvom crkve nego u marljivom radu na ovome svetu. U suštini, reč je o vrlo uskoj vezi između protestantizma, odnosno njegovih deriviranih formi kao što su: kalvinizam, pijetizam, metodizam, baptizam i dinamičnog uspona kapitalizma na Zapadu. Dobro je poznato da je asketski i puritanski protestantizam, čiji je *spiritus movens* bio Žan Calvin, najintenzivnije podsticao ekspanziju moderne ekonomije i privrede. Nemačka reč *Beruf* označava poziv, profesiju kao iskušenje za veru i položeni ispit pred verom u ovozemaljskom svetu. Naprosto, protestantska filozofija morala je u znaku onih vrednosti koje se manifestuju u štedljivosti, uzdržavanju od hedonističkih poriva, preziru prema raskalašnom i luksuznom životu itd. Putevi ka novcu bili su istovremeno putevi ka Boga. Naprosto, protestantizam je ustanovio apoteozu lične savesti i jedinstven primer individualističke religioznosti u modernoj zapadnoj kulturi. Uostalom, sve je podređeno radnoj disciplini i odgovornom pozivu, upravo u smislu već pomenutog nemačkog izraza *Beruf*. Veber lucidno primećuje da protestanti ne vrednuju ljudski rad do „nebeskih visina” i egzaltirani smisao za štednju zbog nekakvih ciljeva i motiva po sebi, naprotiv, reč je o nekom novom tipu soteriologije koja ima svoje realno tlo pod nogama, a nasuprot hrišćanskoj. Bilo bi isuviše naivno pomisliti da je Veber zanemario i neke druge činioce koji su nesumnjivo konstitutivni za razvoj kapitalizma kao što su: materijalni, ekonomski, tehnološki i drugi aspekti društvenog razvoja. Njegova je osnovna namera bila da jedan važan segment kulture u liku protestantskog asketizma prikaže kao delotvornu snagu u razvoju kapitalizma.

Jedan od naših najznačajnijih mislilaca u drugoj polovini dvadesetog veka i za sada najautoritativniji tumač Veberovih socioloških ideja u našoj sredini Mihailo Đurić u svojoj studiji „Sociologija Maksa Vebera”, između ostalog, zapaža da je „asketski protestantizam mogao biti samo uzrok kapitalističkog duha, a nikako njegova posledica. Jer, kako bi pojava koja se javlja kasnije mogla uticati na pojavu koja joj vremenski prethodi? Ali, mada se ovom zaključku ništa ne može prigovoriti sa metodološke strane, pitanje je koliko vremenski redosled između kapitalističkog duha i Reformacije stvarno odgovara Veberovoj pretpostavci. Može se s punim pravom primetiti da je kapitalistički duh uveliko cvetao već u XV veku u Veneciji i Firenci, kao i u južnoj

Nemačkoj i Flandriji, dakle u periodu koji prethodi Reformaciji i u zemljama koje su, bar nominalno, bile potpuno kapitalističke. Prema tome, to što je kapitalistički način proizvodnje počeo da uzima maha u Holandiji i Engleskoj u XVI i XVII veku, dakle, pošto je Reformacija već obišla gotovo čitavu Evropu, može se objasniti i na drugačiji način, recimo uticajem tehničko-ekonomskih činilaca, a ne time što je ovaj religiozni pokret najpre omogućio buđenje kapitalističkog duha" (Mihailo Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*, str. 99, Sabrani spisi, Službeni glasnik, Beograd, 2009). Razume se, ovde Đuriću nije nimalo stalo do odbrane marksističke ortodoksije već do govora činjenica i istine o njima. Sasvim je izvesno da je ovakvo Veberovo stanovište bilo neka vrsta polemičkog odgovora na Marksovu doktrinu materijalističkog determinizma. Na jednom mestu u *Protestantskoj etici i duhu kapitalizma* Maks Veber je uočio jednu krunsku činjenicu, naime upadljivu razliku odnosa prema radu jednog protestanta i nekog ko pripada sasvim drugoj veroispovesti, bilo da je reč o teisti, ateisti, agnostiku, sve nam je izvesno iz sledeće formulacije: „Puritanac je hteo da bude radišan, a mi smo primorani da to budemo". Pomenuta teza je izazvala vrlo zanimljive kritičke reakcije nekolicine prominentnih sociologa u postveberovskom periodu, među kojima su prednjačili Ernst Trelč i Verner Zombart. Zombart je smatrao da je puritanizam imao marginalnu ulogu u razvoju kapitalizma ne samo u odnosu na neke druge konstitutivne činioce koje smo već pomenuli, nego i dve konkurentske konfesije, odnosno religije: katolicizam i judaizam. Dok je katoličanstvo insistiralo na tomističkom moralu i na taj način doprinosilo ukupnoj modernizaciji života, dotle je judaizam sa neverovatnim smislom za stvaranje spekulativnog kapitala kroz delikatne berzanske poslove bio presudan faktor u nastanku kapitalizma. Ovakvi sporovi povodom Vebera se nastavljaju i danas.

Sumirajući naučno-istraživački bilans Veberovog stvaralaštva sasvim je izvesno da ovaj slavni nemački sociolog nije bio sklon klasičnim sintetičkim zahvatima. Njegov opus je u mnogim svojim delovima fragmentaran i nedovršen. S druge strane, izbegavao je pojednostavljeni shematizam u mišljenju, koji je upućivao na ozbiljne posledice dogmatskog razumevanja društvene realnosti, što je pre svega vidljivo u njegovoj potrebi da uvek ima u vidu iskusne činjenice i njihovu empirijsko-analitičku obradu. Uprkos svemu, Maks Veber (za razliku od Marksa koji je bio sklon objektivnoj ulozi povesnog determinizma u kreiranju društvene realnosti, zatim Emila Dirckema koji je takođe računao na „objektivne zakonitosti" društvenog razvoja favorizujući kolektivni oblik ljudske egzistencije) ostaje suvereno u ravni subjektivnosti, s onu stranu prinude i spoljašnje svrhovitosti da bi naposljetku potvrdio ontološko-antropološki smisao čovekove individualne i društvene egzistencije kao *ethos* za buduća vremena.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6000 reči (uključujući fusnote, bez apstrakta i bibliografije).
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p. 5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfnpn@fnpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words (including footnotes) plus abstracts and bibliography) and books and conferences reviews (up to 1000 words).
- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C., 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604